

АМОНОВ А.А.

**СУД-БУХГАЛТЕРИЯ
ЭКСПЕРТИЗАСИ**

САМАРҚАНД - 2017

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС ИНСТИТУТИ

«БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА АУДИТ» КАФЕДРАСИ

АМОНОВ А. А.

**СУД-БУХГАЛТЕРИЯ
ЭКСПЕРТИЗАСИ**

**МАЪРУЗА
МАТНЛАРИ ТЎПЛАМИ**

САМАРҚАНД - 2017

Амонов А.А. Суд-бухгалтерия экспертизаси. Маъруза матнлари тўплами - СамИСИ, 2017. -132 бет.

Тақризчилар:

А.И. Аликулов, СамҚХИ “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси профессори, и.ф.д.

Д.Р. Рофеев, СамИСИ “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” кафедраси доценти, и.ф.н.

Мазкур маъруза матнлари тўплами «Суд-бухгалтерия экспертизаси» фанининг ўқув дастури асосида қайта тайёрланган. У биринчи бор 2013 йилда нашр этилган эди.

Қайта тайёрланган ва тўлдирилган ушбу маъруза матнлари тўпламида Суд-бухгалтерия экспертизаси фанининг предмети, методи ва тамойиллари, уларнинг моҳияти, аҳамияти ва меъёрий-ҳуқуқий ва ташкилий жиҳатлари Республикаимизнинг янги таҳрирдаги “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида қонуни” асосида очиб берилган бўлиб, у ўқув юртларида 5230900 - «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йўналиши бўйича таҳсил олаётган талабалар учун мўлжалланган.

«Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедрасининг 2017 йил 25 октябрдаги йиғилишида муҳокама қилинган ва тасдиқланган (8-сонли баённома)

Институт ўқув-услубий кенгашининг 2017 йил 18 декабрдаги йиғилиши қарори билан ўқув жараёнида қўллаш ва нашр этишга тавсия этилган (3-сон мажлис баённомаси)

@ Амонов А.А. СамИСИ, 2017

КИРИШ

Фаннинг мақсади ва вазифалари

Ўзбекистон Республикасида бозор муносабатларининг қарор топтирилиши, кўп укладли иқтисодийнинг вужудга келтирилиши барча жабҳада бўлгани каби, бухгалтерия ҳисоби борасида ҳам улкан ўзгаришлар бўлишига олиб келди. Бухгалтерия ҳисобидан фойдаланувчилар сони анча кенгайиб бораётганлиги интеграция жараёнларининг чуқурлашаётганлиги бухгалтерия ҳисобини жаҳон андозаларига кўчириш заруриятини туғдирди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ҳаракатлар стратегиясини белгилаб берди. Ҳаракатлар стратегиясининг 2-бўлими **“Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари”** га бағишланган бўлиб, улар қуйидаги вазифалардан иборат:

-Суд ҳокимиятининг чинакам мустақиллигини таъминлаш, суднинг нуфузини ошириш, суд тизимини демократлаштириш ва такомиллаштириш;

-Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишончли ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлаш;

-Маъмурий, жиноят, фуқаролик ва хўжалик қонунчилигини – такомиллаштириш;

-Жиноятчиликка қарши курашиш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш тизимини такомиллаштириш;

-Суд-ҳуқуқ тизимида қонунийликни янада мустаҳкамлаш;

-Юридик ёрдам ва хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш.

Юқорида қайд этилган вазифаларни тўлиқ бажариш кўп ҳолларда судларда фуқаролик, жиноий ва хўжалик ишларини кўриб чиқишда бойликлар талон-тарожи, мансабдорлик ва хўжалик жиноятларини суриштириш ва тергов қилишда иқтисодий фанлар жумладан махсус бухгалтерия ҳисоби билимлари қўлланилади. Махсус билимлар орасида суд экспертизаси муҳим ўринда туради. Экспертиза ишларининг мураккаблиги, уни ўтказишда махсус билимлар талаб қилинганлиги сабабли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари мутахассис бухгалтерларга турли масалалар билан мурожат қилишади. Бухгалтер, эксперт-бухгалтерлар тергов ходимлари топшириғига кўра ҳужжатли аудит ўтказишда, тергов ишида иқтисодий масалаларни ечишда маслаҳатлар беришади. Тергов ва судда кўрилаётган ишларга далил сифатида хулоса далолатнома тайёрлаш билан биргаликда хўжаликка етказилган моддий зарарни аниқлаш ва камомадни ундириб олишда бухгалтерия экспертизасини аҳамияти ортиб боради.

Шунинг учун ушбу маъруза матнларида суд-бухгалтерия экспертизасининг назарий асослари ёритилган бўлиб, у иктисодий олийгохларнинг «Бухгалтерия хисоби ва аудит» мутахассислиги буйича билим олаётган талабалар учун ихтисос берадиган фан ҳисобланади.

Фанни ўқитишдан мақсад-талабаларни суд-бухгалтерия экспертизаси ва тафтишнинг моҳияти, предмети, объектлари, усул ва услублари, тамойиллари билан чуқур ва ҳар томонлама таништиришдан иборатдир

Фаннинг вазифаси - талабаларга бюджет ташкилотлари ва бошқа корхоналар активлари, мажбуриятлари, молиялаштирилиши, молиявий натижалари кўрсаткичларини суд-бухгалтерия экспертизасидан ўтказиш, тафтиш қилишнинг назарий асослари бўйича билимларни ва кўникмаларни бериш, уларда етарли амалий тажрибаларни шакллантиришдан иборатдир.

«Суд-бухгалтерия экспертизаси» фанининг ўқув дастури асосида тайёрланган мазкур ўқув-услубий иш ўз ичига 4 та мавзудаги 9 та маъруза матнларини олади.

“Суд - бухгалтерия экспертизасининг моҳияти ва вазифалари”. деб номланган биринчи мавзу ўз ичига 2 та маърузани олган:

-биринчи маърузада **“Бозор иқтисодиёти шароитида суд бухгалтерия экспертизасини ўтказишнинг моҳияти ва вазифалари”** деб аталиб, унда суд-экспертизаси тизимида суд-бухгалтерия экспертизасининг тутган ўрни ва аҳамияти;

- иккинчи маърузада **«Суд-бухгалтерия экспертизаси фанининг предмети ва методи»** “Суд-экспертизаси” ва “Суд-бухгалтерия экспертизаси”га қисқача тавсиф берилиб, «Суд-бухгалтерия экспертизаси»ни махсус иқтисодий фан ва амалий фаолият сифатидаги моҳияти, мақсади, вазифалари ҳамда иқтисодиётда фаннинг тутган ўрни очиқ берилган.

“Суд-бухгалтерия экспертизасини ташкил этиш” деб номланган 2-мавзу ўз ичига 4 маърузани олган;

1- маъруза **“Суд-бухгалтерия экспертизасининг ташкилий шакллари”** деб номланган маърузада Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги суд-экспертиза тизимининг барча муассасаларида ўтказиладиган суд-экспертизаларининг турлари, шунингдек, илмий-методик жиҳатдан улар фаолияти устидан олиб бориладиган назорат ҳақида тушунчалар берилган.

2- маъруза - **“Суд-бухгалтерия экспертизаси бюроси ва бухгалтер-экспертлари”** маърузасида Ўзбекистон Республикасининг Жиноят процессуал, фуқаролик кодексларида кўзда тутилган суд экспертизаси ўтказишда суд-бухгалтерия экспертизасининг ўрни, бухгалтер-экспертларнинг ҳуқуқ-бурчлари ва вазифалари ҳамда умуман суд-эксперти ҳақида тушунчалар берилган.

3- маъруза **«Суд-бухгалтерия экспертизасини белгилаш ва ўтказиш поғоналари»** маърузасида Суд-бухгалтерия экспертизаси тайинлашнинг зарурияти ва асосийлиги, экспертиза ўтказиш даври ва тартиби ҳақида тушунча берилган.

4- маъруза **-“Суд-бухгалтерия экспертизасини маълумотлар билан таъминлаш”** дейилган маърузада экспертизани маълумотлар билан

таъминлашнинг ҳуқуқий-меъёрий асоси, уларни тақдим этиш тартиби ҳақида тушунча берилган.

Фаннинг 3-мавзуси- **“Асосий молиявий-хўжалик операциялари бўйича суд-бухгалтерия экспертизасининг фаолияти”** бағишланган бўлиб, у ўз ичига 2-та маърузани;

1-маъруза **“Касса ва банк операциялари бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси”** унда корхона, ташкилотларда кассадаги ва банкдаги ҳисоб-китоб ва бошқа ҳисоблардаги пул маблағларининг самарали ишлатилиши ва бунда мавжуд меъёрий ҳужжатларга асосли равишда улар ҳаракатини ташкил этишга қаратилган;

2-маъруза **“Товар моддий бойликлар юзасидан суд-бухгалтерия экспертизаси”**. Савдо, умумий овқатланиш, саноат ва қурилиш ҳамда бошқа тармоқларда суд бухгалтерия экспертизасига бағишланиб, унда савдо, умумий овқатланиш корхоналарида товар-моддий бойликларни сақлаш, моддий жавобгарлик тизимини тўғри ташкил этиш, уларни табиий камайишини тўғри ҳисоблаш, талон-тарож этилиши ва камомадларни олдини олиш, шунингдек шундай ҳоллар рўй берганда етказилган моддий зарарни жавобгар шахслардан тўлиғича ундириб олиш масалалари ёритилган;

Фаннинг 4-мавзуси **“Суд-бухгалтерия экспертизаси хулосаси ва тавсиялари”** га бағишланиб, унда суд - бухгалтерия экспертизаси хулосасини тузиш тартиби ва унинг мазмуни тўлиқ ёритилган.

Ҳар бир маъруза матни охирида асосий таянч сўзлар, атамалар ва тушунчалар глоссарийси, назорат саволлари, тест савол-жавоблари келтирилган.

Мазкур тўплам олий ўқув юртларида 5230900 - «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йўналиши бўйича таълим олаётган талабалар учун мўлжалланган. Ундан бошқа таълим йўналиши бўйича ўқиётган талабалар, ўқитувчилар ва амалиёт ходимлари ҳам фойдаланиши мумкин.

1-мавзу.
“СУД-БУХГАЛТЕРИЯ ЭКСПЕРТИЗАСИ”
ФАНИНИНГ МОҲИЯТИ ВА
ВАЗИФАЛАРИ

1-маъруза. Бозор иқтисодиёти шароитида суд бухгалтерия экспертизасини ўқатишнинг моҳияти ва вазифалари.

2-маъруза. Суд-бухгалтерия экспертизаси фанининг предмети ва методи

Маъруза режаси:

- 1.Бозор иқтисодиёти шароитида мулкдан самарали фойдаланишда Суд-бухгалтерия экспертизасининг аҳамияти.
- 2.Суд-бухгалтерия экспертизасининг мақсади, вазифалари ва турлари

1. Бозор иқтисодиёти шароитида мулкдан самарали фойдаланишда Суд-бухгалтерия экспертизасининг аҳамияти.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказишда иқтисодий фанлар, жумладан, махсус бухгалтерия ҳисоби билимлари қўлланилади. Махсус билимлар орасида суд-бухгалтерия экспертизаси муҳим ўринда туради.

Тергов жараёнида ёки суд муҳокамасида бирор масалани ҳал қилишда аниқ жавоб ёки маълумот олиш мақсадида мутахассисларни жалб қилишга, уларнинг шу масала юзасидан фикрини олишга тўғри келади. Масалан, камомаднинг сабабаларини ёки корхонага етказилган моддий зарарнинг тафсилотини ва ҳажмини аниқлаш учун товаршунослик савдо иқтисодиёти, бухгалтерия ҳисоби, тафтиш ёки бошқа соҳадаги мутахассисларни таклиф қилиб, уларга шу текширишни топширишга тўғри келади.

Амалдаги қонун махсус билимга эга бўлган мутахассислардан суд-тергов ишларида фойдаланишнинг икки турини, яъни экспертизани тайинлашда ҳамда айрим тергов ҳаракатларини ўтказишда иштирокчи сифатида фойдаланишни кўзда тутаяди.

Экспертиза деб - жинойт процессуал қонуни асосида, фан ва техниканинг, санъат ва иқтисодиётнинг айрим соҳаларидаги мутахассислар, касб-ҳунар эгалари томонидан терговда ёки суд муҳокамасида келиб чиқадиган баъзи камчиликларни аниқлаш мақсадида объектлар устида олиб бориладиган текшириш экспертиза ишлари ҳисобланади.

Экспертизанинг асосий вазифаси олиб борилган текширишлар натижасида аниқ шахс, объект-далилий ашё, моддий қолдиклар, излар юзасидан уларнинг айнанлиги ёки қайси гуруҳга мансублиги ҳақида ахборот беришдир.

Эксперт - бу фан - техника, ҳунар, санъат соҳасида махсус билимга эга бўлган (мутахассис), экспертиза муассасаларидан бирида ишловчи процессуал шахсдир.

Махсус билимга эга бўлган мутахассис эксперт сифатида хизмат қилиши мумкин.

Терговчи ёки суд гарчанд махсус билимларга эга бўлсалар ҳам, бироқ, уларга икки вазифани бажариш ҳуқуқи берилмаган. Улар ўзларининг процессуал ҳолатлари сабабли суд ёки терговда эксперт сифатида қатнашишлари мумкин эмас. Бироқ уларнинг махсус билимлардан хабардорлиги, тергалаётган ишни чуқурроқ ўрганишга, терговни тўғри олиб боришга, айрим масалалар устида фикр ва мулоҳазалар юритишга ва айниқса экспертнинг берган хулосасига объектив баҳо беришга ёрдам беради. Экспертиза ўтказишни суриштирув, дастлабки тергов органлари ёки суд ўзининг махсус қарори ёки ажрим билан мутахассисларга топширади.

2. Суд-бухгалтерия экспертизасининг мақсади, вазифалари ва турлари

Экспертиза текширишларининг объектив характерига кўра турли-туман далилий ашёлар, излар, микроэлементлар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Фаннинг соҳасига қараб криминалистик экспертизага: излар юзасидан ўтказиладиган текшириш, ўқ отиш қуроллари, яъни суд-баллистика текширишлари, суд-медицина, суд-психиатрия, суд-биология, суд-бухгалтерия, автотехника, ёнғин техникаси экспертизалари, суд-товаршунослик, суд-агротехника, суд-ветеринария ҳужжатларини текшириш ва бошқа турдаги экспертизалар киради.

Криминалистик экспертиза Адлия вазирлиги қошидаги махсус суд экспертизалари илмий-текшириш институтида ёки лабораторияларида, ички ишлар вазирлигининг илмий-техника бўлинмаларида, Вазирликлар кенгаши қошидаги Давлат хавфсизлиги кўмитасининг экспертиза муассасаларида, вилоят ички ишлар бошқармаси қошидаги криминалистик экспертиза бўлинмаларида ўтказилади. Экспертиза объектив ўтказилиши малакали эксперт танланиши, уларнинг жавоб хулосалари илмий асосланишини ҳамда агар хатога йўл қўйилган бўлса, уларни тузатишни таъминловчи томон билан суд-бухгалтерия экспертизаси моҳияти ўзаро узвий боғланишидир. Бухгалтерия экспертизасини тайинлаш ва ўтказиш жараёнида процессуал шартларга риоя қилинмаса, у ҳолда экспертизанинг далиллар ечишнинг процессуал услуги ўз хусусиятини йўқотади.

Эксперт бухгалтер иши икки мустақил, лекин ўзаро боғлиқ қисмлардан иборат. Биринчи қисмда терговчи ёки суд такдим этган ҳужжатлар ва бошқа материаллар мутахассис томонидан текширилади. Бунинг учун бухгалтерия ҳисоби тармоқларидаги ҳисоби ва хўжалик фаолияти таҳлили соҳасидаги махсус билимлардан фойдаланилади.

Такдим этилган ҳужжат ва бошқа материалларни текшириш натижаларини эксперт-бухгалтер жавоб-хулоса шаклида расмийлаштиради ва терговчи ёки судга маълум қилади.

Жавоб-хулоса тузиш эксперт-бухгалтер ишининг иккинчи қисми бўлиб, далилларининг янги манбаини, жиной иш бўйича янги далиллар ҳисоблангани фактлардан ташкил топади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси соҳасидаги назарий текшириш тадқиқотларнинг вазифаси ҳалқ хўжалиги турли тармоқларидаги талон-тарож ва суистеъмоллар билан боғлиқ бухгалтерия ҳисоби операцияларини текшириш методикасини ва умумий низомларни (ташкилий негиз ҳукуқий ва назарий) ишлаб чиқишдан иборатдир.

Суд-бухгалтерия экспертизаси ва унинг илмий асослари тифиз алоқада ва ўзаро шартли бўладилар.

Суд-бухгалтерияси экспертизаси, унинг мазмуни тергов ва суд фаолиятида бухгалтерия ҳисобининг тадбиқ этилишига доир назарий ва амалий масалаларни текшириш ва ўрганиш, суриштиришда, тергов қилишда ва судда кўриш жараёнида хужжатли тафтиш, инвентаризация ва суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш техникаси, ташкил қилиш ва методологияси илмий асосларини белгилашдан иборатдир. Жиной ва фуқаролик ишлари бўйича адолатли ҳукмнинг амалга ошишига ёрдам бериш, иқтисодиёт соҳасида жиноят ва ҳукуқ бузишларга йўл қўймаслик келажакда хўжалик ҳукуқ бузишларни огоҳлантиришга доир тадбирларни белгилаш суд-бухгалтерия экспертизанинг асосий максадидир. Эксперт-бухгалтернинг вазифаси "Суд-бухгалтерия экспертизаси" фани предмети билан бевосита алоқадордир.

Аниқ жиной ва фуқаролик ишларнинг ҳақиқий вазиятлари суд-бухгалтерия экспертизасининг предмети ҳисобланади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси объектларига бирламчи хужжатлар, бухгалтерия ҳисоби регистрлари ва ҳисобот, тафтиш далолатномалари ва ишнинг бошқа материаллари киради. Иқтисодиёт, бухгалтерия ҳисоби хўжалик фаолияти назорати ва таҳлилидаги ўзгаришлар сабабли суд-бухгалтерия экспертизаси предмети, текшириш объектлари ҳам ўзгариб боради.

Экспертиза ўтказиш ўзининг изчиллиги жиҳатидан *дастлабки* ва *такрорий* экспертизага бўлинади. Дастлабки экспертиза иш юзасидан биринчи навбатда ўтказилган экспертизадир. Такрорий экспертиза эса дастлабки экспертиза хулосалари билан келишилмайдиган ҳолда қайта тайин қилинади. Бундай ҳолатлар, кўпинча, экспертиза хулосаси билан жиноят ишидаги материаллар ўртасида жиддий қарама-қаршилик мавжуд бўлган, экспертиза хулосалари ноаниқ ёки ишонарсиз бўлса, текшириш методлари нотўғри ёки эксперт ўз вазифа доирасидан четга чиқиб кетган бўлса ва айбланувчи асосли важдлар келтирса, мазкур масала илмий жиҳатдан ҳал қилинмаган бўлса, шу ишдан экспертиза тайин қилиниб уни ўтказиш бошқа экспертга топширилади.

Текширишнинг *ҳажмига* қараб экспертиза *асосий* ва *қўшимча* экспертизаларга бўлинади.

Қўшимча экспертиза асосий экспертиза саволларига янги қўшимча саволлар қўшиш, ишда янги ҳолат ва материаллар тўпланиши каби пайтларда тайин қилинади. Қўшимча экспертизани биринчи экспертга топшириш ҳам мумкин. Чунки бунда эксперт иш материали билан таниш бўлиб, экспертиза ўтказиш муддатини қисқартиришга ва асосли бўлишга кўмаклашади.

Одатда, текширилаётган объектлар катта ҳажмда ёки мураккаб бўлади. Экспертли текширишни экспертнинг фақат бир ўзи, комиссиявий бўлса бир соҳадан бир неча мутахассис олиб боради.

Таркибида такрорий экспертиза кўпроқ бўлган ҳолларда экспертиза экспертлар комиссиясига топширилади.

Комплекс экспертизада бир неча соҳадаги билимлар асосида текширилиб, пировард натижаларига қараб умумий бир хулоса чиқарилади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси текшириш учун махсус эксперт муассасаларига қуйидаги мазмунда вазифалар тақдим этилади:

1. Товар моддий бойликларни, пул маблағлари камомад ёки ортиқча тўпланиш сабаблари, уларнинг миқдори ҳамда камомад вақти, қаерда содир бўлганлигини текшириш ва аниқлаш ҳужжатли тафтиш ёрдамида савдо корхоналарида топилган камомад суммаси эксперт томонидан текширилиши натижасида ўзгариши мумкин. Камомад ва белгиланган ортиқча бойликларнинг вақтини, таркиби, баъзи ҳолларда эса уларни вужудга келиш ҳолатини эксперт-бухгалтер томонидан текширилиб, қайта аниқланиши мумкин.

2. Хом ашё, материаллар, тайёр маҳсулот ва молларни ҳисобдан чиқарилиши тўғри эканлигини текшириш.

Бу ерда ҳақиқатдан омбордан ўғирланган хом ашё ва материалларни ишлаб чиқариш ҳисобидан камайтириш назарда тутилади. Материалларни ҳисобдан тўғри чиқарилиши ишлаб чиқариш операцияларини текшириш натижасида аниқланади. Мол етказиб берувчиларнинг ҳужжатларида кўрсатилган тайёр маҳсулотларнинг тўғри чиқарилганлиги харидор ва буюртмачилардаги ҳужжатларни эксперт-бухгалтер томонидан таҳлил қилиш йўли билан аниқланади. Савдо корхоналарида содир бўлган қонунга хилоф операцияларни ҳам шу услубда топилиши мумкин.

3. Молиявий бузилиш ҳолларини аниқлаш. Молиявий интизом бузилиш ҳоллари бўйича текшириш ўтказиб эксперт-бухгалтер қуйидаги мазмунда хулоса бериши мумкин: меҳнатга тўлов фондидан ортиқча сарфлаш, банк ссудаларининг мақсадга мувофиқ ишлатилмаслиги.

4. Корхоналарда белгиланган режаларнинг бажарилиши тўғрисидаги ҳисоботларида қўшиб ёзиш ҳоллари мавжудлиги ва уларнинг суммасини аниқлаш.

5. Содир бўлган операцияларнинг қонунда белгиланган меъёрларга мувофиқ қилинишини текшириш. Содир бўлган молиявий операцияларнинг тўғри ёки нотўғрилиги тавсифнома бериш билан бир вақтда ташкилот ва

корхоналараро ҳисоб-китобларнинг ҳақиқий ҳолати норматив актларга мувофиқ келишини аниқлаш эксперт-бухгалтернинг вазифасига киради.

6. Содир этилган суистеъмолларнинг салбий иқтисодий оқибатларини аниқлаш.

7. Мансабдор шахслар ва бошқа мутахассисларнинг ўз хизмат мансабини суистеъмол қилиши натижасида келтирилган моддий зарарни текшириш ва уларни миқдорини аниқлаш.

8. Мазкур ташкилотда қўлланилаётган бухгалтерия ҳисоби методикасининг тўғрилиги ёки унда бирор-бир камчилик мавжудлигини аниқлаш.

Айбланувчи моддий жавобгар шахслар камомад қилинган товар бойликлари ёки пул маблағлари нотўғри ҳамда бухгалтерия ҳисобида йўл қўйилган хатолар натижасида содир бўлган деб изоҳ берадилар. Эксперт-бухгалтер айбланувчи берган изоҳни текшириб, камомад суммасини аниқлаш билан биргаликда бухгалтерия ҳисоби ҳолатини ҳам аниқлайди.

9. Бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисобот қоидаларига риоя қилмаслик ҳолларини аниқлаш. Баъзан бухгалтерия ёзувларидаги тузатишлар ҳужжатлар билан асосланмаган ҳолда бўлиши аналитик ҳисоб регистрлари юритилмаганлиги, ҳисоб регистрларидаги ёзувлар ҳужжатлар билан тасдиқланмаслиги мумкин. Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисобот қоидаларнинг бузилиши оқибатида суистеъмол содир бўлади. Бундай ҳолда бузилишларни топиш эксперт-бухгалтернинг муҳим вазифаларидан биридир.

10. Ҳужжатли тафтиш ўтказиш усули тўғри ёки нотўғри эканлигини аниқлаш. Жиноий ёки фуқаролик ишлар бўйича ўтказилган ҳужжатли тафтишнинг сифати муҳим аҳамиятга эгадир. Тафтишнинг сифатсиз ўтказилиши оқибатида жойларда йўл қўйилган суистеъмолликлари аниқланмаслиги ёки белгиланган тартибга риоя қилмаслик ҳоллари тўғрисидаги тафтиш ўтказиш талаб қилинмаса, тафтишда аниқланган молиявий суистеъмол мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги, текширишда қўлланган услублар тўғри ёки нотўғри эканлиги эксперт-бухгалтер томонидан аниқланади.

11. Мансабдор ва моддий жавобгар шахслар томонидан суистеъмол содир бўлишига таъсир қилувчи муҳит ва вазиятларни топиш.

12. Фуқаро ишлари судида ёки хўжалик судида кўрилганда ташкилот ва корхоналар орасида ҳисоб-китобларни ҳақиқийлигини аниқлаш.

13. Суистеъмолларга қарши курашга қаратилган таклифлар ишлаб чиқиш. Аниқланган суистеъмолларнинг содир бўлишига қандай тафсилот таъсир кўрсатилганлигини аниқлаш эксперт-бухгалтер вазифасига киради. Агар ушбу, суистеъмоллар ҳисоб юритишнинг қониқарсиз ҳолати, хўжалик операцияларни ҳужжатларда нотўғри расмийлаштирилиши таъсирида бўлса эксперт-бухгалтер ўз компетенцияси доирасида уларни бартараф қилиш чора-тадбирларини ишлаб чиқади

Юқоридагиларда келиб чиқиб суд-бухгалтерия экспертизаси ҳал этадиган вазифалар 4 гуруҳга бўлинади.

Биринчи гуруҳ:

Пул маблағлари ва товар моддий бойликларнинг белгиланган тартибда кирим қилиши ва ҳисобдан чиқарилиши (списания) асослангани белгилаш билан боғлиқ бўлиб, қуйидагиларга аниқлик киритади:

- товар моддий бойликларни аниқ турлари бўйича кирим қилиниши ва ҳисобдан чиқарилишининг тўғрилигини аниқлаш;
- товар моддий бойликлар ва хизматлар учун ҳисоб-китоб жараёнлари (операциялари) бухгалтерия ҳисобида акс этишининг асослилигини аниқлаш;
- ғазнадаги пул маблағларнинг белгиланган тартибда кирим қилиниши, ҳисобланиши, берилиши ва ҳисобдан чиқарилиши тўғрилигини аниқлаш;

Иккинчи гуруҳ:

Пул маблағлари ва товар моддий бойликларни ҳақиқатда бор-йўқлигини аниқлайди, улар қуйидагилардир: - камомад (ортиқча) нинг ҳақиқатда бор-йўқлиги;

- камомад(ортиқча)нинг сони ва суммаси;- камомад (ортиқча)нинг келиб чиққан даври;- моддий зарар суммаси;- пул маблағлари ва товар моддий бойликларда келиб чиққан камомад (ортиқча)ни яшириш усуллари.

Учунчи гуруҳ:

Бухгалтерия ҳисоб-китобларини юритиш ва назоратини ташкил этилишининг тўғрилигини аниқлаш билан боғлиқ бўлиб, унда қуйидагилар аниқланади:

- бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисоботларни тузиш бўйича амалдаги меъёрий ҳужжатларга амал қилинганлиги ва уларни бухгалтерия ҳужжатларида қандай акс этганлиги;
- пул маблағлари ва товар моддий бойликлар кирим қилиниши, сотилиши ва ҳисобдан чиқарилишини ҳужжатли расмийлаштирилишининг тўғрилиги;
- корхонада бухгалтерия ҳисоби ва назоратининг етарли даражада йўлга қўйилмаганлиги оқибатида камомад(ортиқча)нинг, моддий зарарнинг келиб чиқиш сабаблари;
- пул маблағлари ва товар моддий бойликлар камомади (ортиқчалиги) ни аниқлаш бўйича ўтказилган ҳужжатли тафтишда тафтишчи томонидан қўлланилган услубларнинг асосланганлиги.

Тўртинчи гуруҳ:

Ҳисоб ва назоратни юритиш қодаларига жавобгар, жавобгарлигида пул маблағлари ва товар моддий бойликлари бўлган шахслар доирасини аниқлаш бўлиб, унда қуйидагилар оидинлаштирилади:

- ҳужжатли маълумотлар асосида камомад пайдо бўлган даврда, жавобгарлигидаги пул маблағларни ва товар моддий бойликларни асоссиз ҳисобдан чиқарган шахслар доирасини аниқлаш;

- бухгалтер- эксперт томонидан аниқланган бухгалтерия ҳисоби ва назорати талаблари бажарилишини таъминловчи мансабдор шахслар доирасини аниқлаш.

Юқорида келтирилганлар суд-бухгалтерия экспертизаси ҳал этадиган энг кўп учрайдиган масалалар бўлиб, улар иш ҳолатларига қараб ўзгариши мумкин.

Биринчи гуруҳ масалаларини ечишда қуйидаги саволларга жавоб бериш лозим бўлади:

1. Муайян ташкилот(корхона, муассаса)нинг бухгалтерия ҳисоб ва ҳисобот ҳужжатларида маълум давр давомида қўшиб ёзиш мавжудми? Мукофотлар асосли равишда берилганми?
2. Қандай қилиб муайян шахсда маълум давр орасида ҳужжатларга мувофиқ камомад (ортиқча) ҳосил бўлган?
3. Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида товар –моддий бойликлар ва пул маблағлари каомади (ортиқчаси) қандай қилиб яширилган?
4. Муайян ташкилотнинг бухгалтерия ҳисобида мазкур хўжалик операцияси қандай акс этган ва уни қандай қилиб яширилган?
5. Бухгалтерия ҳисоб қоидаларига биноан камомад(ортиқча)нинг миқдорини белгилашда тақдим этилган ҳужжатлар ҳисобга олинганми ёки ҳисобга олинмиш мумкинми? Ушбу ҳужжатлар ҳисобга олинган ҳолда камомад(ортиқча)нинг миқдори қандай?
6. Мавжуд товарлар маълум бир вақтга уларнинг мумкин бўлган қолдиқларига нисбатан ортиқча қилиб кўрсатилганми? Агар шу ҳолат мавжуд бўлса, унда у нимадан далолат беради?
7. Дастлабки ва жамлама бухгалтерия ҳужжатларида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳақидаги ҳисоботлари кўрсаткичлари қанча суммага ўзгартирилган?
8. Ишлаб чиқариш сарф–харажатлари суммасининг оширилиши ёки камайрилиши қандай ҳужжалик операциялари билан боғлиқ?
9. Товар моддий бойликлар (асосий маблағларни) қайта баҳолаш асосли равишда амалга оширилганми?
10. Мазкур хомашё ёки товарларни келиб тушиши ва руйхатдан ўчирилиши бухгалтерия ҳисобида тегишли равишда акс эттирилганми?
11. Товар-моддий бойликларнинг ҳужжатлар билан асосланмаган ҳисобга олиш ёки рўйхатдан чиқарилиши қайси операция орқали ва қанча суммага бажарилган?
12. Асосланмай тузилган ҳужжатлар бўйича ёки умуман ҳужжатсиз қачон ва қанча суммага муайян товар –моддий бойликлар рўйхатдан ўчирилган?
13. Нотуғри (асосланмаган) берилган пул маблағларнинг суммаси қанча? Бу сумма камомадни ташкил қиладими?

Иккинчи гуруҳ масалаларини ечишда қуйидаги саволлар қўйилиши мумкин:

1. Маълум вақт давомида (ташкилот, муасаса, корхонада ишловчи) моддий жавобгар шахсда товар –моддий бойлик, маблағлари камомади ортиқчаси бўлганми?

2. Муайян хужалик операциялари туфайли ташкилоот (корхона, муассаса)га қанча зарар етказилган?
3. Маълум шахсинг номидаги ортикчаларни шу номдаги товар бойликлари бўйича камомад ҳисобига ўтказса бўладими ва ўтказилганми? Ҳисобга ўтказилгандан кейин камомад (ортикча) миқдори қанча?
4. Руйхатдан ўтказиш (тафтиш) далолатномасида кўрсатилган товар-моддий бойликлар ва пул маблағларнинг мазкур корхонада маълум вақт орасида юзага келган камомад ёки ортикчаси мавжудлиги ҳужжатлар билан тасдиқланадими?
5. Қайси давирда камомад (олртикча)юзага келган ва шу даврда товар-моддий бойликларнинг сақланиш учун ким жавобгар бўлган?
6. Камомад туфайли етказилган моддий зарар миқдори қанча?
7. Шартнома шартларини бир томон бажармаганлиги туфайли етказилган зарарнинг миқдори қанча?
8. Ҳисобот маълумотларида аниқланган фарқлар қайси даврга таалуқли?
9. Табiiй камайиш меъёрларининг қўлланиш асослими?

Учинчи тоифа масалалари билан боғлиқ саволлар қуйдагича бўлиши мумкин:

1. Мазкур ташкилотнинг бухгалтерия ҳисоб ва ҳисоботидаги қандай камчиликлар товар-моддий бойликлар, пул маблағлари-камомади(ортикчаси)нинг юзага келишига ёки уларни яширишга сабаб бўлган?
2. Муайян ташкилотни текшириш (тафтиш қилиш)да қўлланилган услублар камомад(ортикча)ларни аниқлашга имкон берганми?
3. Ҳужжатларни текшириш(тафтиш қилиш)да камомад(ортикча) аниқланишининг барча услублари қўлланилганми?
4. Бажарилган иш (хизмат) ҳажимларининг ошиши муносабати билан текширувчиларнинг бажарилган иш қиймати ҳақидаги хулосалари тасдиқланадими?
5. Ҳисобга олиш маълумотларида товар-моддий бойликлар, пул маблағларининг кирим ва харажати ўртасида фарқлари мавжудми?
6. Бухгалтерия ҳисобларида тайёр маҳсулотни ортиш ва туширишга кетган харажатлар ҳақидаги кўрсаткичлар дастлабки бухгалтерия ҳужжатларида кўрсатилган маълумотларга мос келадими? Мос келмаса ушбу фарқлар ишлаб чиқариш харажатлари суммасини оширганми ёки камайтирганми?
7. Моддий бойликларни олиш ва сотишда бюджет корхонаси (муассаса, ташкилот) товарсиз операцияларни амалга оширганми?

Тўртинчи гуруҳ масалаларини ечишда қўйидги саволларга жавоб бериш лозим бўлади:

1. Маълум бир даврда моддий бойликлар, пул маблағлари учун ким жавобгар бўлган?
- 2.Товар-моддий бойликларни ҳисобга олиш бўйича меъёрий ҳужжатлар талабларини таъминлаш бош бухгалтернинг мажбурятига кирадими?
3. Бош бухгалтердан бошқа қайси шахс бухгалтерия ҳисобини олиб бориш услубиётига риоя қилиш учун маъсул?

3. Экспертизанинг асосий вазифаси...

А) Олиб борилган текширишлар натижасида аниқ шахс, объект-далилий ашё, моддий қолдиклар, излар юзасидан уларнинг айнанлиги ёки қайси гуруҳга мансублиги ҳақида ахборот беришдир.

Б) Олиб борилган текширишлар натижасида айбдор билан эксперт ўртасида айбни тасдиқловчи тўпланган далилий ашёлар асосида ахборот беришдир.

В) Олиб борилган текширишлар натижасида жавобгар билан эксперт ўртасида айбни тасдиқловчи тўпланган далилий ашёлар асосида ахборот беришдир.

Г) Олиб борилган текширишлар натижасида айбланувчининг содир этган айбини тахминий тасдиқлаш ва айблов хулосаси беришдир.

4. Суд- бухгалтерия экспертизасининг вазифалари нималардан иборат?

А) Товар моддий бойликларни, пул маблағларини камомадини аниқлашда терговчига ёрдам бериш.

Б) Амалга оширилган хўжалик муомалаларининг амалдаги қонун ва йўриқномаларга мос келиш-келмаслигини текшириш ҳамда мансабдор шахслар ва бошқа шахслар томонидан келтирилган моддий зарарни аниқлаш ва экспертиза хулосасини бериш.

В) Ҳужжатли тафтиш ўтказиш.

Г) Товар моддий бойликларни, пул маблағларини камомадини аниқлашда айбланувчига ёрдам бериш.

5. Ўзбекистон Республикасининг «Суд экспертизаси тўғрисида»ги Қонуни қачон қабул қилинган?

А) 1991 йил 20 июлда

Б) 1996 йил 30 августда

В) 2002 йил 22 сентябрда

Г) 2009 йил 18 ноябрда

2-майруза

СУД-БУХГАЛТЕРИЯ ЭКСПЕРТИЗАСИ ФАНИНИНГ
ПРЕДМЕТИ ВА МЕТОДИ

Маъруза режаси:

1. Суд-бухгалтерия экспертизасининг объектлари ва предмети
2. Суд-бухгалтерия экспертизасининг методи ва унда қўлланиладиган усуллар

1. Суд-бухгалтерия экспертизасининг объектлари ва предмети

Тергов органлари ва суд (бухгалтерия) фаолияти текширилаётган жиноий иш бўйича далилий ашёлар ёрдамида ҳақиқатни аниқлашдир. Ўзбекистан Республикаси ЖПК моддасига мувофиқ қонунда белгиланган тартибда суд, терговчи ижтимоий хавф-хатар мавжудлиги ёки мавжуд бўлмаганлиги ушбу ҳаракатни содир қилган шахс айбдорлиги ва ишни тўғри ечилишга аҳамияти бўлган барча ҳақиқий маълумотлар жиноий иш бўйича далил бўлади. Эксперт хулосаси ана шу далиллар жумласидандир. Суд бухгалтерия экспертизаси *предмети* қўйидаги белгилар умумлашуви билан тавсифланувчи ҳодисаларни ўз ичига олади:

- 1) улар хўжалик фаолияти билан боғланишдадир;
- 2) улар бухгалтерия ҳисобида ўз аксини топган;
- 3) уларни текшириш доираси суд ёки терговчи берган саволлар билан чекланади;
- 4) ушбу саволларга жавоб-хулоса бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги мутахассис томонидан берилади.

Эксперт бухгалтернинг фаолияти фуқаролик ва жиноий процессуал қонунлар чиқарадиган органлар томонидан (белгиланади) аниқланади. Экспертизанинг объектив ўтказилиши малакали эксперт танланишидадир.

Эксперт бухгалтерия иши икки мустақил лекин узаро боғлиқ қисмлардан иборат. Биринчи қисмда терговчи ёки суд тақдим этган ҳужжатлар ва бошқа материаллар мутахассис томонидан текширилади.

Тақдим этилган ҳужжат ва бошқа материалларни текшириш натижаларини эксперт бухгалтер жавоб-хулоса шаклида расмийлаштиради ва терговчи ёки судга маълум қилади.

Иккинчи қисмда далилларни янги манбаини жиноий иш бўйича янги далиллар ҳисобланган фактлар ташкил қилади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси соҳасидаги назарий текшириш тадқиқотларининг вазифаси халқ хўжалиги турли тармоқларидаги талон-тарож ва суиистеъмоллар билан боғлиқ бухгалтерия ҳисоби операцияларини текшириш методикасини ва умумий низомларини (ташкилий,хукукдй ва назарий) ишлаб чиқишдан иборатдир.

Суд-бухгалтерия экспертизаси ва унинг илмий асослари тифиз алоқада ва ўзаро шартли бўладилар.

Суд-бухгалтерия экспертизаси муассасалари ва экспертларининг амалий фаолияти жараёнида тажриба йиғилади, текширишларнинг

илғор методлари ишлаб чиқилиб, уларни умумлаштириш ва тизимлаштириш суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказиш методикасини бойитади.

Ўз навбатида янги методик тавсияномаларни амалиётда қўллаш нафақат текширишларни яқдиллик шаклига олиб келади, балки илғор тажрибанинг тез тарқалишига, эксперт ишларининг такомиллашишига, шунингдек эксперт хулоса-далолатномалар сифатининг ошишига олиб келади.

Суд-бухгалтерияси шундай фан бўлиб, унинг мазмуни тергов ва суд фаолиятида бухгалтерия ҳисобининг тадбиқ этилишига доир назарий ва амалий масалаларни текшириш ва ўрганиш, талон-тарож тўғрисидаги ишларни суриштиришда, тергов қилишда ва судда кўриш жараёнида хужжатли тафтиш, инвентаризация ва суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш техникаси, ташкил қилиш ва методологияси илмий асосларини белгилашдан иборатдир.

Жиноий ва фуқоролик ишлари бўйича адолатли ҳукмнинг амалга ошишига ёрдам бериш, иқтисодиёт соҳасида жиноят ва ҳуқуқ бузишларга йўл қўймаслик келажакда хўжалик ҳуқуқ бузилишларни огоҳлантиришга доир тадбирларни белгилаш суд-бухгалтерия экспертизасининг асосий мақсадидир.

Суд - бухгалтерияси тергов ва суд ҳаракатларида махсус бухгалтерия билимларини қўллашнинг назарий асосларини тузади, ҳамда суд ва тергов органларида учровчи жиноий ва фуқоролик процесслардаги масалаларни ечишда ушбу билимларни қўллашнинг илмий принципларини белгилайди. Суд-бухгалтерия назарияси *предметиға* бухгалтерлик ва процессуал-ҳуқуқий характерга эга бўлган масалалар киради. Ушбу назария жиноий ва фуқоролик ишлар бўйича асосий далил манбаси бўлган суд - бухгалтерия экспертизасини ўтказиш билан боғлиқ бўлган бухгалтерия ҳисобини назорат қилиш хусусиятларини, инвентаризация, хужжатли тафтиш, молиявий хужжалик операцияларини хужжатлаштириш ва бухгалтерлик назоратининг бошқа шакл ва воситаларини аниқлашга даъват этади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси суд-бухгалтерияси назариясининг асосий ва муайян қисмини ташкил қилади.

Аниқ жиноий ва фуқоролик ишларининг ҳақиқий вазиятлари суд-бухгалтерия экспертизасининг предмети ҳисобланади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси объекти бўлиб хужжатлар ёки асосий манба бўлиб хизмат қилувчи дастлабки маълумотни ташувчи улар ўрнидаги ифодаланган хўжалик операциялари ҳамда ҳисоб регистрлари (китоблар, ведомостлар, карточкалар) ва бошқа материаллар хизмат қилади.

Суд-бухгалтерия экспертизасининг барча объектларини икки гуруҳга бўламиз:

1- Бухгалтерия ҳисобини амалга ошириш воситалари сифатида хизмат қилувчи хужжатлар.

2- Бошқа барча хужжатлар, яъни маълумотномаларнинг, хужжатлар, тафтиш далолатномалари турли ташкилотларни хабарлари расмий

бўлмаган хужжатлар, тергов ва суд ҳаракатининг баённомалари, бошқа мутахассислик бўйича экспертнинг хулосалари, айбланувчи фуқаронинг даволари, гувоҳларнинг суроқ баённомалари киради.

Эксперт бухгалтернинг ўзи олдида қўйилган масалалари бўйича маълум фикр чиқариш учун зарур бўлган материалларни тўплаш ҳуқуқига эга эмас, у фақатгина ихтиёрига берилган материалларни тадқиқ қилади. Эксперт қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги фикрни экспертиза тайинлаш тўғрисида қарор эълон қилинган вақтда ҳам, шунингдек уни ўтказиш давомида ҳам билдириши мумкин. Бу оғзаки баённомага киритилади ёки ёзма равишда билдирилиши мумкин. Эксперт айнан қандай қўшимча материаллар ва қайси тадқиқотлар тафтиш ўтказишда унга кераклигини кўрсатиши зарур. Фикрни қондирилиши рад этилган эксперт тадқиқ этишни давом эттиради. Хулоса бериш имконияти мавжуд бўлмаган тақдирда эса экспертиза тайинлаган органга хабар қилади. Агар қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги тавсиянома муносабати билан тергов (суд) ҳаракатлари ўтказиш зарур бўлса, эксперт уларда иштирок этиш учун чақирилиши мумкин.

Молия вазирлиги, тармоқ вазирликлар, идора ва раҳбар ташкилотларнинг қарор, фармойиш, кўрғазма ва буйруқлари экспертиза объектлари сифатида қараб чиқилиши мумкин эмас. Бу далолатномаларда айрим корхона, ташкилот, муассасалар учун мажбурий бўлган бухгалтерия ҳисоби юритишнинг умумий нормалари қамраб олинган. Улар эксперт-бухгалтер фаолиятининг норматив асоси бўлиб хизмат қилади. Мазмуни эса хулоса бериш учун қўлланиладиган махсус билимларнинг бир қисми мазмунидан иборатдир. Эксперт бундай турдаги норматив далолатномалар мавжуд бўлган материалларни талаб қилиш тўғрисидаги тавсияномани баён қилишга ҳақли эмас. Бундай зарурият туғилган ҳолларда унинг ўзи мазкур хужжатлар билан танишиш чораларини кўриши зарур.

2. Суд-бухгалтерия экспертизаси фанининг методи ва унда қўлланиладиган усуллар

Бухгалтерия экспертизасининг ўрганиш методлари бошқа фанлар сингари *диалектик метод* ҳисобланади. Чунки, ўрганилаётган давлат, кооператив жамоа ва хусусий мулк доимо узлуксиз ҳаракатда, экспертиза эса, ундан мақсадга мувофиқ ва қонуний равишда фойдаланишни ўрганади.

Эксперт-бухгалтер томонидан хужжатлар, ҳисоб регистрларидаги ёзувлар ва ишнинг бошқа материалларини текширувида қўлланилувчи усуллар йиғиндиси суд-бухгалтерия экспертизаси методини ташкил этади.

Ўз навбатида ушбу усулларни икки мустақил, лекин ўзаро боғланишдаги умумий ва хусусий методик усулларга ажратиш мумкин.

Тергалаётган жиноят характерида, иқтисодиёт тармоғи ва жиноят содир бўлган корхона хусусиятидан қатъий назар, турли жиноий ишларнинг материаллари текширилишида умумий методика усуллари қўлланилади. Бунда қатор суистеъмоллар қаерда амалга оширилмасин, лекин бухгалтерия ҳисобида бирдай қайд этилиши инобатга олинмиши керак. Масалан, нақд пул, товар ва материалларни ўғирланиши бухгалтерия ҳисобида одатда бойликларни очиқ-ойдин ёки беркитилган камомати тариқасида қайд этилади. Шунинг учун юқорида қайд этилган ишлар бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказишда жиноят қаерда содир бўлишидан қатъий назар умумий методика услублари қўлланилади.

Шунингдек иқтисодиётнинг алоҳида тармоқларидаги жиноятларни содир этишнинг кўп усуллари ўзига хос хусусиятга ва ҳисобда қайд этишдаги ўзгачиликка эгадир. Масалан, умумий овқатланиш корхоналарида ва кишлоқ хўжалик корхоналаридаги ўғирликлар ва талон-тарож турли усуллар билан амалга оширилади.

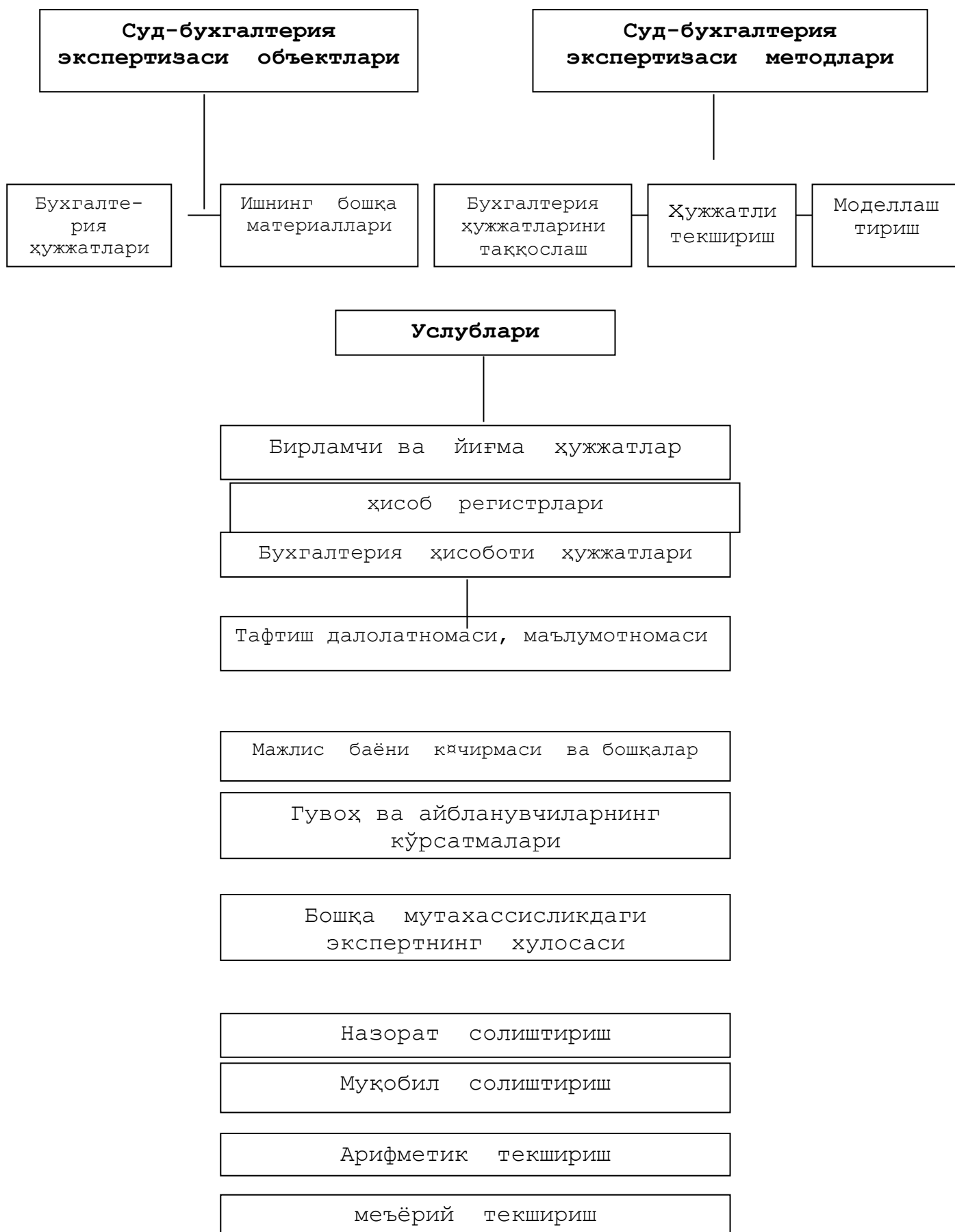
Жиноят хусусиятига, уларнинг содир бўлган жойи мазкур корхонада амал қилган ҳужжатлаштириш ва ҳисобда юритиш тартибига кўра матахассис текширишнинг умумий усуллари билан бир қаторда хусусий услубларини ҳам қўллайди.

Эксперт-бухгалтер хулосаси натижалари аниқ ва ишончлилигини таъминловчи асосий шартлардан бири молиявий-хўжалик фаолиятига доир ҳужжатларни текшириш ва таҳлил қилишнинг умумий ва хусусий методларидан тўғри фойдаланишдир. Бухгалтерлик экспертизасини ўтказиш методларини такомиллаштириш суд экспертизасини ривожлантиришнинг умумий муаммоларининг таркибий қисмини ташкил этади. Бухгалтерия ҳисоби методи тергов, прокуратура ва суд органлари томонидан жиноий ва фуқаролик ишларни текшириш ва тергов қилиш сабабли мутахассисга тақдим этилган топшириқлар бўйича маълумотларни (ҳужжатлар, ҳисоб регистрлари, ҳисоботлар ва ҳоказоларни) эксперт текшириш методикасини белгилайди.

Суд бухгалтерия экспертизасининг методикаси текширилувчи объектларга таалуқли бўлган ҳужжат, ҳисоб регистрлар, ҳисоботлар, бошқа мутахассисликдаги эксперт хулосалари, гувоҳ ва айбланувчиларнинг кўрсаткичлари ҳаракатига ҳам борлиқ бўлади. Бухгалтерия ҳужжатларини ва ишнинг бошқа материалларини текшира туриб, терговчи (суд) томонидан кўйилган масалаларга кам харажат ва вақт сарифлаб, аниқ, ишончли хулоса тайёрлаш учун эксперт-бухгалтер текширишнинг аниқ методлари ва услубларини танлаб, уларни қандай изчилик ва тартибда ўтказишликни белгилаб олади. Суд бухгалтерия экспертизасининг муҳим методларига қуйидагилар киради: **ҳужжатни текшириш, бухгалтерия ҳужжатларини таққослаш, моделлаштириш** (1-тасвир).

1-тасвир

Суд-бухгалтерия экспертизаси объектлари ва методлари

Йўқотилган ҳужжатларнинг
тикланишини текшириш

Ушбу методлар, яъни ҳужжатли текшириш, бухгалтерия ҳужжатларини таққослаш, моделлаштириш суд бухгалтерия экспертизасининг муҳим методларига киради. Бу методлар бухгалтерия экспертиза объектларининг текшириш дастури олдиндан белгилангандан сўнг қўлланилади.

Амалиётда кенг тарқалган суд бухгалтерия экспертиза усуллари куйидагилардан иборат: *товар моддий бойликларни ҳаракати тўғрисидаги маълумотларни назорат солиштириш, турли ташкилотларда ёки бир ташкилотнинг турли бўлимларида сақланаётган ҳужжатларни муқобил текшириш, миқдорий қиймат ўлчовини тиклаш, ҳужжатларни расмий, арифметик ва норматив тиклаш.*

Мутахассиснинг вазифаси иш материаллари билан дастлабки танишиш асосида эксперт текшириш дастурининг маҳсули, ишончли ва объектив бажарувчи метод ва услубларни танлашдан иборат.

Ушбу мақсадга эришиш учун мутахассис халқ ҳужалигининг тармоғига тааллуқли корхонасидаги бухгалтерия ҳисобининг бўлимларини чуқур ўзлаштириши ҳамда суд-бухгалтерия экспертизаси метод ва усулларида моҳирона фойдалана билиши керак.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Суд-бухгалтерия экспертизаси методи деганда нимани тушунасиз?
2. Суд-бухгалтерия экспертизасининг методик усуллари нимадан иборат?
3. Суд-бухгалтерия экспертизасининг предметини таърифланг.
4. Суд-бухгалтерия экспертизасининг объектларини санаб беринг

Мавзу бўйича таянч сўзлар ва иборалар

Экспертиза - жиноят процессуал конуни асосида, фан ва техниканинг, санъат ва иктисодиётнинг айрим соҳаларидаги мутахассислар, касб-хунар эгалари томонидан терговда ёки суд муҳокамасида келиб чиқадиган баъзи камчиликларни аниқдаш мақсадида объектлар устида олиб бориладиган текшириш;

Эксперт - бу фан - техника, хунар, санъат соҳасида махсус билимга эга булган (мутахассис), экспертиза муассасаларидан бирида ишловчи процессуал шахсдир;

Суд экспертизаси — фуқаролик, хўжалик, жиноят ва маъмурий суд ишларини юритишда иш ҳолатларини аниқлашга қаратилган ҳамда суд

эксперти томонидан фан, техника, санъат ёки хунар соҳасидаги махсус билимлар асосида суд-эксперт текширишларини ўтказиш ва хулоса беришдан иборат бўлган процессуал ҳаракат;

Суд-бухгалтерия экспертизаси предмети - қуйидаги белгилар умумлашуви билан тавсифланувчи ҳодисаларни ўз ичига олади:

- улар хўжалик фаолияти билан боғлиқликда;
- бухгалтерия ҳисобида ўз аксини топган;
- уларни текшириш доираси суд ёки ерговчи берган саволлар билан чекланади;
- ушбу саволларга жавоб-хулоса бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги мутахассис томонидан берилади.

Бухгалтерия ҳисоби - бу хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти, фаолият натижалари, мулки (активлари, маблағлари), мулкни ташкил топиш манбалари тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ҳамда уларни ички ва ташқи фойдаланувчилар ҳукмига тегишли шакл ва мазмунда тақдим этиш тизимидир.

Мавзу бўйича тест саволлари

1. “Ҳаракатлар стратегияси”да Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари неча банддан иборат?

- А) 5 банд. Б) 4 банд. В) 3 банд. Г) 6 банд.

2. Ўзбекистон Республикасининг «Суд экспертизаси тўғрисида»ги Қонунининг мақсади...

- А) Ўзбекистон Республикасида судлар фаолиятини тартибга солиш ва улар устидан назорат ўрнатиш.
Б) Ўзбекистон Республикасида суд экспертизаси соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан.
В) Ўзбекистон Республикасида қонунларнинг ижросини таъминлаш.
Г) Барча судлар тизимида жиноий ишларни кўриб чиқишда одиллик принципларини таъминлаш.

3. Қуйидагиларни қайси бири «Суд-бухгалтерия экспертизаси» фанининг методини тўлиқ ифодалайди?

- А) Бухгалтерия ҳужжатларини таққослаш, ҳужжатли текшириш ва моделлаштириш.
Б) Бухгалтерия ҳужжатларини сақлаш.
В) Бухгалтерия ҳужжатларини кераксизларини ажратиш.
Г) Бухгалтерия ҳужжатларини текшириш, уларни яроқлилиқ даражасини аниқлаш ва уларни архивга топшириш.

4. Қуйидагиларни қайси бири «Суд-бухгалтерия экспертизаси» фанининг услубиятларига кирмайди?

- А) Назорат солиштириш.
- Б) Норматив текшириш.
- В) Йўқотилган ҳужжатларни тикланишини текшириш.
- Г) Ҳужжатлардаги маълумотлар ҳажмини аниқлаш.

5. Суд бухгалтерия экспертизасининг текшириш усуллари маълум бир тартибга солиниб, қандай турларга бўлинади?

- А) Текширишнинг умумий усуллари.
- Б) Текширишнинг махсус усуллари.
- В) Текширишнинг умумий ва махсус усуллари.
- Г) Текширишнинг ялпи усуллари.

Маъруза режаси:

1. Суд-бухгалтерия экспертизасини ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари ва турлари ҳақида тушунча
2. Суд-тергов органлари ва терговчи томонидан экспертга экспертиза тайинлаш тартиби ва ўтказиш учун шароит яратиш тартиби
3. Эксперт-бухгалтер ва мутахассис-бухгалтер ҳақида тушунча

1. Суд-бухгалтерия экспертизасини ташкил этишнинг ҳуқуқий асослари ва турлари ҳақида тушунча

Суд-бухгалтерия экспертизаси ва тафтиш текширувлари орқали турли мулкдаги хўжалик юритувчи субъектлар, жисмоний шахслар иш фаолиятига бетараф, ҳолисона баҳо берилади. Корхона, ташкилот ва муассасалар фаолиятида содир бўлган ва бўлаётган хўжасизлик, талон-тарожликлар ва амалдаги қонунчилик ҳамда меъёрий ҳужжатлардан четлашиш сабабларини асл ҳолини аниқлаб суд-прокуратура ва тергов органларига кўрилаётган иш юзасидан одилонга ажрим чиқаришда ёрдам беради.

Ушбу фаннинг ҳуқуқий асосларига қуйидаги қонун ва қонуности ва меъёрий ҳужжатлар киради:

- Ўзбекистон Республикасининг «Суд экспертизаси тўғрисида»ги ҚОНУНИ; Қонунчилик палатаси томонидан 2009 йил 18 ноябрда қабул қилинган, Сенат томонидан 2010 йил 7 майда маъқулланган

- Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги ҚОНУНИ; Қонунчилик палатаси томонидан 2016 йил 3 мартда қабул қилинган, Сенат томонидан 2016 йил 31 мартда маъқулланган

- **ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ, ЖИНОЯТ ВА ЖИНОЯТ ПРОЦЕССУАЛ КОДЕКСЛАРИ ҲАМДА БОШҚА ҲУҚУҚИЙ-МЕЪОРИЙ ҲУЖЖАТЛАР.**

- Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг суд экспертиза муассасаларида суд экспертизасини ўтказиш тартиби тўғрисидаги ЙЎРИҚНОМА (2011й.2-март)

- Давлат суд-экспертиза муассасаси ёки бошқа корхона, муассаса, ташкилот томонидан суд экспертизасини ўтказиш тартиби тўғрисида НАМУНАВИЙ НИЗОМ (2011 й.5-январ)

Суд-бухгалтерия экспертизаси шундай ҳолатларда белгиланадики, унда кузатилган жиноий ишнинг терговини олиб борувчи терговчи ишни сифатли ва қонунан туғри боришида чуқур ва юқори савияли бухгалтерия билимлар лозим деб топса. Албатта ишни олиб борувчи терговчи ҳам маълум бир бухгалтерия билимларга эга бўлиши ва оддий ҳисобларни ўзи бажариши ёки тергов вақтида айбланувчининг ёхуд гувоҳларнинг кўрсатмаларини таҳлил этиши мумкин. Хусусан иш юзасидан жиноий

ишга қўл урган шахслар, моддий жавобгар шахслар юритган ҳар бир ҳужжат ва материалларини таҳлил қилиб янги фактларни очиши ҳам мумкин. Ленин бундай ҳолатларда терговчи суд бухгалтерия экспертининг ёрдамсиз кўзланган ютукқа эриша олмайди.

Эксперт-бухгалтернинг хулосасисиз терговчи иш юзасидан қўйидаги масала ва саволларни ҳал этишга ҳақ - ҳуқуқи бор. Бунда у бухгалтерия ҳисобининг умумий қоидалари билан таниш бўлгандагина қўйидаги саволларни ҳал этиш мумкин: жиноий иш юзасидан йиғилган материалларда бухгалтерия-арифметик ҳисоб - китоблар камомадни аниқлаш, кассадаги ортиқча ва етишмайдиган пул суммасини аниқлаш ва ҳоказолардир. Бу ҳолларда бухгалтерия экспертизаси белгиланмайди.

2. Суд-тергов органлари ва терговчи томонидан экспертга экспертиза тайинлаш тартиби ва ўтказиш учун шароит яратиш тартиби

Терговчига тафтиш хулосалари ва яқуний ҳисоб-китоблар ҳужжати тақдим этилса, ёки корхонанинг ҳисоб ёзувлари терговчига шахсан топширилса бухгалтерия экспертизаси тайинланиши ҳам мумкин. Баъзан эксперт-бухгалтер олдида ўтказилган тафтиш маълумотларини текшириш, таҳлил этиб хулоса бериш, тафтишнинг сифатига баҳо бериш каби саволлар ҳам қўйилади. Бундай кўринишдаги суд-бухгалтерия экспертизаси терговчи томонидан йиғилган материалларни обдон кўздан кечириб, танишиб чиққанидан сўнг белгиланади. Агар айбланувчи томонидан "тафтиш нотуғри ёки бирор бир методдан фойдаланилмай ўтказилди"-деган даъво пайдо бўлганда терговчи бундай маълумотни, албатта, бухгалтер эксперт билан биргаликда текшириб чиқиши лозим. Суд-бухгалтерия экспертизаси сифатли ва қисқа муддат ичида яқунланишга иш юзасидан йиғилган материалларнинг (текширув материаллари, тафтиш материаллари ва инвентаризақияси) тўлақонлиги ва сифатлилиги ҳам таъсир курсатади. Сифатсиз материалларга қўйидагилар киради:

- тафтиш хулосаларининг асоссизлиги;
- тафтиш ўтказишда моддий жавобгар шахс иштирок этмаслиги;
- тафтиш ёки инвентаризақия хулосасида комиссия имзоларининг тушунарсиз ёки қалбаки ёки умуман йўқлиги ва ҳоказолар.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказишни белгилашдан ва экспертга материаллар тақдим этишдан аввал, терговчи йиғилган материаллар билан яқиндан танишиб чиқиши лозим. Шу билан бир қаторда, эксперт бухгалтернинг ёзма аризаси ёки талабномасига асосан қўшимча материаллар йиғиши ва жиноят содир этилган тизимдаги барча ҳужжатларни сақлаб қолиши керақ. Акс ҳолда, жиноятни содир этган шахс ёки моддий жавобгар шахс қўйидаги қалбаки ҳужжат ва ёзувларни йўқ қилишлари мумкин:

а) ҳужжатларни олиб қўйиш далолатномаси ва уларни тикланганлиги тўғрисидаги қарор, тинтув ва топиб олиш далолатномалари ва бошқа шунга тегишли бўлган ҳужжатлар;

б) айбланувчи ёки шубҳа, остидаги шахсларни тергов қилинган ҳақидаги далолатномаси, гувоҳларни тергов қилинганлиги тўғрисидаги далолатнома. Мисол учун инвентаризация ўтказган комиссия аъзолари суроқ қилиниб, улар ўртасида юзлаштириш хулосалари;

в) ишга алоқаси бўлмаган, лекин далилий ашё сифатида терговчи томонидан ишга тикилган ҳужжатларнинг текширув далолатномаси;

г) эксперт бухгалтернинг хулосаси бошқа соҳа мутахассисининг хулосасига таяниши лозим бўлган мураккаб ҳолатларда, эксперт бухгалтерга шу соҳа мутахассислигининг хулосалари тақдим этилиши лозим. Масалан товаршунос - экспертнинг хулосаси.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш шарт деб топилган ва бунинг учун ҳужжатлар етарли даражада йиғилгандан сунг, экспертизани тезкорлик билан бошлаб юбориш керак Чунки экспертиза кўп ҳолларда жуда чузилиб кетиши мумкин. Бу эса терговда салбий характерга эга.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш муддатини тайинлашдан аввал, терговчи эксперт олдида қўйиладиган саволлар тупламини тайёрлайди. Бундай саволларни тайёрлаб экспертга тақдим этиш учун терговчига иш юзасидан йиғилган материаллар етарли бўлиши, қисман бўлса ҳам иқтисодий билимларга эга бўлиши, у ёки бу корхананинг юритилаётган ҳисоб - китоб асослари билан танишган бўлиши керак. Агар терговчи тафтиш материаллардан, ўтказилган инвентаризация материалларидан ва бошқа материаллардан шубҳаланса, тўғри эканига гумон қилса, у ҳолда ушбу материалларни экспертга топшириш билан бир қаторда тузилган саволлар тўпламига қўйидаги саволларни киритиши мумкин:

-ўтказилган тафтиш, инвентаризация ёки бошқа турдаги текширувлар далолатномаларига асосланган ҳолда жиноий иш содир қилинган даври ёки текширувларда текшириш методлари тўлақонлигича олиб борилганлигини аниқлаш;

-тафтишчилар хулосасига таяниб ушбу хулоса ва бошқа ҳужжатлар тўғри текширилганми?

-инвентаризация ўтказилганлиги тўғрисидаги акт ва бошқа ҳужжатлар бухгалтерия, омбор ҳужжатлари билан фарқ қиладими хусусан (санаси, имзоси, номланиши ва ҳоказолар).

Шундай мураккаб ва чалкаш жиноий ишлар бўлиши мумкинки, бундай ҳолатларда терговчи эксперт олдида қўйиладиган саволларни маслаҳатчи-бухгалтер билан биргаликда тузиши керак бўлади. Бундай саволлар материалларни тайёрлашда терговчи маслаҳатчи-бухгалтер сифатида таклиф этилган экспертни ишга жалб қилиш ҳуқуқига эга. Агар эксперт - бухгалтер юқори малакали бўлса, у ҳолда терговчининг хоҳиши билан у ҳам маслаҳатчи-бухгалтер ҳам эксперт бухгалтер вазифасини

ўташи мумкин. Бу эса ўз навбатида терговчининг ҳисоботида ва баённомасида қайд этилади.

Терговчи суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлашдан олдин қарор чиқаради. Терговчи қарорда қуйидагиларни курсатади:

- а) экспертиза ўтказиш учун асос;
- б) экспертиза ўтказувчи корхонанинг номи, манзилгоҳи, эксперт-бухгалтернинг фамилияси ва мансаби;
- в) эксперт-бухгалтер олдида қўйилаётган саволлар тўплами;
- г) экспертиза ихтиёрига тақдим этилаётган материаллар тўплами.

Амалиётда эса терговчилар ҳар вақт ҳам экспертиза ўтказиш учун асосни кўрсатавермайдилар. Баъзи ҳолларда эса чиқарилган қарориди ҳам экспертнинг ихтиёрига тақдим этилган материаллар рўйхатини кўрсатмайдилар. Бундай ҳоллар экспертни чалғитади, материаллар билан танишиб чиққунга қадар вақтини олади, аниқ бир хулоса айтолмайди, натижада экспертиза муддати чузилиб кетади. Терговчи иш юзасидан йиғилган материалларни экспертга тақдим этиб у билан шахсан танишади. Агар материаллар тўплами жуда катта, ёки бухгалтерия материаллари бўлмаган бошқа тергов материаллари билан аралаш ҳолда бир ишга тикилган бўлса, у ҳолда эксперт терговчи ҳузурида ўтириб материаллар билан танишиб экспертиза ўтказади. Қарорда иш юзасидан очилган варақалар саҳифалари кўрсатилади. Бундай ҳол экспертни адашмасликка ёрдам беради.

Терговчи экспертга қуйидаги асосда иш юритиши учун шароит яратиб беради:

- а) хулоса бериш учун асос бўлиб хизмат қилувчи ҳужжатлар (бухгалтерия ҳужжатлари, ҳисоб регистрлари, китоб ва журнал-ордер ва терговчи томонидан йиғилган бошқа материаллар);
- б) экспертиза ишларига тааллуқли бўлган ҳужжатлар (тергов далолатномалари, бошқа соҳа мутахассисларининг хулосалари);
- в) далил сифатидаги ашёвий материаллар расм нусхалари.

Бухгалтерия ҳужжатлари терговчи томонидан эксперт учун бутун экспертиза ўтказиш даврига берилиши мумкин. Бошқа ҳужжатлар билан терговчи экспертни иш бошланиш арафасида ёки янги ҳужжат ва материаллар топилган заҳоти таништиради.

Агар эксперт-бухгалтер учун зарур бўлган ҳужжат йўқ бўлса ёки айбланувчи томонидан атайлаб йўқ қилинган бўлса, у ҳолда терговчи эксперт бухгалтер билан биргаликда бундай ҳужжатга тенг бўлган бошқа алмаштирувчи ҳужжат ахтарилади.

Мулкни муҳофаза қилиш борасида мамлакатдаги жиноий ишларга қарши курашда фақатгина юридик билимлар эмас, балки махсус иқтисодий билимлар ҳам зурурдир. Бундай билимлар жиноий ишларни тўхтатишда, олдини олишда ўз самарасини кўрсатади. Хўжалик жиноятлари ва мансабдор шахсларни ўғирликлари билан боғлиқ ишларни

кўриб чиқиш, ўрганишда махсус бухгалтерия ва бошқа иқтисодий билимлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Жиноятчиларни тезда ва тўлиқ аниқлашда хужаликда ҳар бир жиноятчини тўғри аниқлаш ва қонун билан жазолаш адолати қарорлар қабул қилиш ва ҳеч бир айбсиз жиноий жавобгарликка тортилмаслиги лозим. Шунинг учун бухгалтерия ва иқтисодий билимларга эга бўлиш, суд-бухгалтерия ва бошқа иқтисодий экспертизани аниқ ўтказиш, хужжатли тафтишлар ва шунга ўхшаш фанлардан фойдаланилган ҳолда, яъни суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилиши лозим.

Суд-бухгалтерия экспертизаси турли қиррали фан бўлиб, назарий ва амалий жиҳатдан бухгалтерия ва иқтисодий ахборотларни аниқ юридик амалиётда ишлатишга қаратилган. Суд-бухгалтерия экспертизасининг мақсади юридик ишларни одилона ҳал этишда бухгалтерия ва иқтисодий билимларга асосан қўшимча маълумотлар, ахборотлар, фактлар тўплашдир. Жиноий ишларни юридик ва терговчилар томонидан ечишда махсус мутахассис бухгалтерлардан фойдаланилади.

3. Эксперт-бухгалтер ва мутахассис-бухгалтер ҳақида тушунча

Махсус бухгалтер экспертчи тергов ва суд ишларига таклиф қилинган бўлиб, консултация бериш учун чақирилади. Ўзбекистон Республикаси жиноий ишлар кодексида, суд ишларини ҳал этишда мутахассис-бухгалтер экспертчи таклиф этилиши мумкинлиги кўрсатилган.

Суд тергов ишларида мутахассис-бухгалтерни ишлари қуйидагилардан келиб чиқади:

-аниқлаб топиш;

-йиғиш;

-бухгалтерия хужжатларини кўриб чиқиш;

-маълумот материалларини йиғиш;

-тафтиш ўтказмай мутахассис ёрдамида суд ишига керак материалларни тўплаш.

Бухгалтер мутахассис амалий ёрдам берганда қуйидагиларни аниқлашдан иборат:

-керакли хўжалик операциясини таҳлил қилишда қайси бухгалтерия хужжатлари ва ҳисоб регистлари ахборотларига эга эканлигини аниқлаш;

-белгиланган хужжатларни асл нусхаларини қаердан топиш мумкинлигини белгилаш.

Бухгалтер мутахассис терговчига ортиқча кераксиз хужжатларни олиб келишга йўл қўймаслиги керак Олиб келинган хужжатларни мазмуни тушунарли, керакли ахборотларга эътибор берилганда олиб келинади.

Мутахассис бухгалтер терговчига иқтисодий иборалардан фойдаланишга ёрдам бериши лозим ҳамда хужжатларнинг сифатли-сифатсизлигига хулоса беради.

Мутахассис маслахат беришда хўжаликда бўлаётган операцияларни бухгалтерия ишларини ташкил этилишини аниқ раван қилиб маслахат бериши лозим. Терговчига инвентаризация ўтказиш тартибини, ўзаро қоплаш тартиби, молни кредитга сотиш тартиби, табиий камайишини қандай ҳисобланиш тартибларини кўрсатиши лозим.

Суд экспертизаси амалиётида суд-бухгалтерия экспертизаси ниҳоятда кенг тарқалган турларидан бўлиб ҳисобланади, уни ўтказиш даврида суриштирув, тергов ёки суд тергови давомида бухгалтерия соҳасида махсус билимлар қўлланишини талаб этилган ҳолларда пайдо бўлади. Эксперт-бухгалтер ўз олдида қўйилган масалалар бўйича маълум фикр чиқариш учун зарур бўлган материалларни тўплаш ҳуқуқига эга эмас. У фақатгина ихтиёрига берилган материалларни ойдинлаштиришга ҳаракат қилади. Эксперт қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги фикрни экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарор эълон қилинган вақтда ҳам, шунингдек уни ўтказиш давомида ҳам билдириши мумкин, бу оғзаки баённомага киритилади ёки ёзма равишда билдирилиши мумкин. Эксперт айнан қандай қўшимча материаллар ва тафтиш ўтказишда унга қандай материаллар кераклигини кўрсатиши зарур.

Эксперт материалларни йиғиб хулоса бериш имконияти бўлмаган вақтда экспертиза тайинлаган органларга хабар беради. Агар қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги тавсиянома муносабати билан тергов, суд ҳаракатлари ўтказилиши зарур бўлса, эксперт уларда иштироқ этиш учун чақарилиши мумкин.

Жиноий ишлар кодексида бухгалтерия экспертизасининг олдида қўйилган вазифаларни ҳал этиш фақатгина бухгалтерия фанини билимларига асосланади. Эксперт ўз хулосасида бухгалтерия ҳисоби билимидан ташқари бошқа соҳа мутахассисларининг фикри ва хулосаларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бухгалтер экспертнинг ваколати, унинг олдида қўйилган масалалар, ҳужжатлар, саволлар билан чегараланган, ўз хулосасида фақат шу ҳужжатларга асосланиши лозим. Эксперт бухгалтерлик ишига таклиф қилинган шахс маълум талабларга жавоб бериши лозим..

Эксперт-бухгалтер эксперт ишларидан бош тортса ёки ўзини олиб қочганлиги учун терговчи ва судни таклифига келмаса, қалбаки ёлғон хулосалар бергани учун дастлабки тергов материалларини терговчининг рухсатисиз ошкор этса жиноий жавогарликка тортилади.

Терговчи экспертиза ўтказишни зарур деб топса, бу ҳолда қарор ёзади. қарорда экспертиза ўтказиш қандай ҳолларда зарур бўлиб қолганлиги, экспертиза ўтказиш топширилаётган экспертнинг ёки муассасанинг номи курсатилади. Эксперт ўз фикрини бериши лозим бўлган саволлар ва экспертга тақдим этилган материалларнинг рўйхати келинади. Экспертиза ўтказиш экспертиза билан шуғулланувчи тегишли муассасага топширилгандан кейин терговчи шу муассасага ўзининг қарорини ва экспертиза ўтказиш учун зарур материалларни юборади.

Терговчининг экспертиза чоғида ҳозир бўлишига ҳақи бор, лекин шу чиқарилган қонун қоидага асосланган ҳолда фармонларга мувофиқ ўтказилиши лозим. Экспертиза ўтказиш учун ажратилган экспертлар ўз фикрини беради ва шу берган фикрлари учун шахсан жавобгар бўладилар. Тегишли экспертиза ўтказувчи муассасининг раҳбари экспертиза ўтказишни топширганда ҳар бир иш бўйича эксперт билан, яъни нотўғри ёлғон фикрлар бергани учун жавобгарликка тортилиши тўғрисида тилхат олишга мажбур ва бу тилхат берилган фикр билан бирга терговчига юборилади.

Терговчи экспертиза ўтказиш ҳақида қарор чиқаргандан кейин шу экспертизани ўтказиш топширилган шахсни ўз ҳузурига чақиради ва экспертнинг ўзи эканлигига ишонч ҳосил қилади, унинг айбланувчи билан ҳамда жабрланувчига бўлган муносабатини белгилаб олади.

Терговчи экспертга экспертиза тайёрлаш тўғрисидаги қарорнинг нусхасини беради ва унинг ўз ихтиёрига берилган материалларига ҳамда ўзининг берган фикрларини экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қарорида қайд қилинади. Дастлабки терговда эксперт зарур текширишларни ўтказгандан кейин ўз фикрини ёзади. Экспертнинг бу фикрида экспертизани қаерда қачон ва ким ўтказганлиги, қандай нарса экспертиза предмети бўлганлиги, экспертиза қандай усуллар билан ўтказилганлиги ва қандай материаллардан фойдаланганлиги, экспертиза ўтказиш чоғида кимлар қатнашганлиги кўрсатиши лозим. Бундан ташқари эксперт ўз олдига қўйилган саволларга берган жавобларини ва қандай асосларга кўра шу хулосаларга келганлиги баён қилинади. Экспертнинг ёзиб берган фикри билан танишиб чиқгач, терговчи шу эксперт берган фикрини аниқлаб олиши ёки унга қўшимча киритиш мақсадида уни сўроқ қилишга ҳақлидир. Эксперт бу саволлар учун ўз фикрини оғзаки ёки ёзма равишда бериши мумкин. Экспертнинг фикри айбланувчига тақдим этилганлиги тўғрисида терговчи баённома тузади, бу баённомада айбланувчининг изоҳлари, эътирозлари ва илтимослари баён қилинади, эътирозлар билдирилгандан сунг, шунингдек экспертга қўшимча саволлар беришни ёки такрор экспертиза тўплашни терговчидан илтимос қилиши мумкин. Айбланувчининг эътирозлари ва қайта экспертиза тайинлаш илтимослари бўлмаган ҳолда терговчининг ҳужжатлари ва суд-бухгалтерия экспертнинг хулосалари судга юборилади.

Судда эса дастлабки тергов суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилганлиги, терговчининг берган саволлари ва материаллардан фойдаланилганлиги ва суд-бухгалтерия экспертизаси экспертнинг хулосаси тўлиқлиги кўриб чиқилади. Шу мақсадда қуйидаги саволлар кўриб чиқилади:

- экспертиза ўтказиш ёки тайинлаш ҳақидаги прокурорнинг қарори;
- терговчи томонидан берилган саволлар бўйича хулосанинг тўлиқлиги;

-айбланувчига ушбу қарорни тақдим этилганлиги, айбланувчининг эътироз билдирганми йўқми, эътироз билдирган бўлса, уни талаби қондирилганлига ёки йўқлиги;

-терговчига эксперт томонидан тақдим этишга материаллар учун ёзма ариза берилганми йўқми, агар берилган бўлса, терговчи томонидан ушбу ариза қониктирилганми;

-эксперт томонидан суд-бухгалтерия хулосасини ёзишга қийналаётганлиги ҳақидаги хабарномаси.

Агар айбланувчи томонидан суд-бухгалтер экспертига тақдим этилган тушунтиришлар ва қўшимча материаллар берилган бўлса, бу ҳолда;

- баённома ва хулосаларда ўз аксини топганлиги ва айбланувчи бу хулосалар билан танишганлиги ёки танишмаганлиги;

-эксперт ҳамма саволлар тўлиқ жавоб излаганлигини хулосада акс эттирилиши;

-агар баъзи бир саволлар ёритилмаган бўлса, нима сабабдан ёритилмаганлиги;

-эксперт мутахассис хулосаси билан айбланувчи савол жавоб килинганлиги.

Ушбу материаллар, суд-бухгалтерия экспертнинг хулосаси билан танишиб, суд - бухгалтерия экспертизаси ходимлари томонидан тузилган хулоса, суд томонидан тўғри деб ҳисобланади.

Суд қарорига биноан суд-бухгалтерия экспертлари суд залларига факатгина зарур ҳоллардан чақирилишлари лозим. Лекин амалиётда, эксперт-бухгалтер қоидага биноан суд залларига таклиф қилинадилар.

Таклиф қилинишдан мақсад суд-экспертизаси тайинлаш ва ўтказиш бўйича қонунга тўғри келадими йўқми, хулосада ҳамма саволлар ойдинлашганми ва тўлиқлиги тўғрисида суд экспертиза ўтказган экспертни таклиф қилади.

Эксперт судга, дастлабки терговда катнашиб хулоса бергани учун чақирилади. Эксперт бухгалтер ҳам айбланувчига саволлар бериш ҳуқуқига эга, хулоса бериш учун ва шу билан бир қаторда суд, айбланувчи, айбловчи, ҳимояловчилар ёзма равишда мутахассис экспертчига мурожаат қилишлари мумкин.

Суд жараёнида ҳужжатлар, тикилган янги ҳужжатлар ва суд қатнашчилари томонидан қилинган таклифлар эксперт бухгалтерга ўрганиб чиқиш учун тақдим этилади. Агар қилинган таклифлар ва берилган материаллар бўйича қўшимча изланишлар керак бўлиб қолса, бу ҳолда суд вақтинча танаффус эълон қилади ҳар бир қўйилган саволлар бўйича эксперт бухгалтер ўз хулосасида, қисқа, яхлит ва ҳужжатларга асосланган ҳолда суд ҳайъатига жавоб бериш керак Агар бир неча экспертчилар томонидан хулосалар берилган бўлса, у ҳолда ҳамма бухгалтерлар билан келишилган ҳолда хулоса берилиб ҳамма мутахассислар томонидан имзоланади. Агар ҳар бир экспертчи ўз

хулосаси билан келиша олмаса, у ҳолда ҳар бири ўз фикри бўйича хулоса беришга ҳақлидир.

Ҳар бир экспертчи мутахассис томонидан берилган хулосалар суд ҳайъатига танишиш учун берилади ва яна суд ҳайъати мутахассис бухгалтерларга саволлар беришини давом эттиради.

Мутахассис бухгалтер томонидан берилган оғзаки жавоблари суд мажлиси баённомасида ёзиб борилади.

Экспертчи бухгалтерлар суд залларидан фақат суд раисининг рухсати билан чиқиб кетишлари мумкин.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Суд бухгалтерия экспертизасини ташкилий шакллари қандай?
2. Суд бухгалтерия экспертизаси бюроси ва унинг ишлари қандай ташкил этилади?
3. Бухгалтер-экспертнинг бурч ва ҳуқуқларини санаб беринг.
4. Бухгалтер-экспертнинг вазифалари қандай ташкил этилади?

Мавзу бўйича таянч сўзлар ва иборалар

Бухгалтер-эксперт - жиноий иш жараёни субъекти ҳисобланиб, жиноий иш аҳамиятига эга булган масалалар бўйича хулоса бериш учун жалб қилинади.

Мутахассис бухгалтер-экспертчи тергов ва суд ишларига таклиф қилинган бўлиб, консультация бериш учун чақириладиган шахс;

«Хўжалик ҳисоби» - бу иқтисодийнинг турли бўғинларида юз берган ва бераётган ҳодиса ва жараёнлар, уларни натижаларини соний ва сифат жиҳатдан характерловчи ахборотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш ва узатиш тизимидир.

Оператив-техник ҳисоб - бу хўжалик бўлимлари томонидан у ёки бу мақсадда юритиладиган тезкор ҳисоб.

Статистика ҳисоби - бу жамиятда юз берган ва бераётган ёппа ҳодиса ва жараёнларни соний акс эттирадиган ва сифат жиҳатдан изоҳлайдиган ҳисоб тизими.

Мавзу бўйича тест саволлари

1. Юридик ёрдам ва хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш масалалари “Ҳаракатлар стратегияси”нинг қайси бўлимида акс эттирилган?

Маъруза режаси:

1. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги тизимидаги Суд-бухгалтерия илмий текшириш институти ва лабораториясининг ҳамда бошқа Республика, вилоятлар суд-бухгалтерия экспертизаси тизимидаги институтларнинг вазифалари.

2. Бухгалтер-экспертнинг бурчи, ҳуқуқи ва мажбуриятлари.

1. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги тизимидаги Суд-бухгалтерия илмий текшириш институти ва лабораториясининг ҳамда бошқа Республика, вилоятлар суд-бухгалтерия экспертизаси тизимидаги институтларнинг вазифалари.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги суд-экспертиза тизимининг барча муассасаларида ўтказилган суд-экспертизасининг ҳажми ва турларини, шунингдек илмий-методик жиҳатдан қўшимча бўйсундирилишини ҳисобга олган ҳолда *уч турга* бўлинади:

1. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг суд-бухгалтерлик илмий текшириш институти тизимидаги бош институт сифатида такрорий бухгалтерлик экспертизаларини ўтказиши;

2. Республика суд-бухгалтерия экспертизалари;

3. Вилоят суд-бухгалтери экспертизаларининг филиал (бўлинма)лари.

Уларда барча турдаги суд-бухгалтерлик экспертизалари ўтказилади.

Ҳозирда қатор вазирликлар ва бошқармалар қошида ташкил қилинган эксперт муассасалари турли хил экспертиза ўтказиш мақсадида фаолият кўрсатиб келмоқда.

Криминалистика экспертизасини ўтказиш учун қуйидаги криминалистик муассасалари тузилган:

-адлия вазирлиги қошидаги суд-экспертизалари илмий-тадқиқот институтлари ва лабораториялари;

-жумҳурият ички ишлар вазирлиги бўлинмаларидаги оператив-техник бўлимлар;

-ҳарбий округдаги суд тиббий муассасаларидаги ҳарбий суд лабораториялар.

Ушбу муассасалар нафақат криминалистик экспертиза турларини бажариши балки экспертиза тайинлаш ҳуқуқига эга бўлган тааллуқли органларнинг топширигага кўра, кўпроқ экспертиза ўтказишлари ҳам бири-бирдан фарқ қилади.

Адлия вазирлиги тизимидаги суд экспертизаси муассасаларида суд-бухгалтерлик ва суд-автотехник экспертизалар ўтказилиши тайинланган.

Ҳозирда эксперт бўлмаган муассасаларда ўтказилган эксперт текширишлар сони ошиб бораяпти. Суд ва тергов ходимлари тармоқларидаги ва академик илмий тадқиқот институтларига, саноат конструкторлик бюроларига ҳамда махсуслаштирилган лабораторияларга тез-тез мурожаат қилиб туришади.

Экспертиза муассасалари фаолияти мақсадли ва белгиланган режага асосланади.

Турли вазирликлар ва идоралардаги экспертиза муассасалари ташкилий методик жиҳатдан муайян тизимни тузади. Улар устидан умумий раҳбарлик қилиш учун вазирликларда бўлимлар ташкил қилинган:

1. Адлия вазирлигида суд-экспертизалари муассасалари;
2. Соғлиқни сақлаш вазирлигида суд тиббий бош эксперти ва бошқалар.

Суд-экспертизалари муассасалари иш фаолияти суд тергов амалиётидаги талаблар ва эҳтиёжлар билан белгиланади. Суд-экспертизаси илмий текшириш институти ва лабораторияларига қуйидаги асосии вазифаларни бажариш юклатилган:

1. Тергов ва суд органлари топшириғи билан жиноий ва фуқаролик ишлари бўйича суд-экспертизалари ўтказиш;

2. Экспертизанинг назарий асослари ва янада мукамал усулларини ишлаб чиқиш мақсадида илмий тадқиқот ишларини юритиш;

3. Экспертиза материаллари ва махсус билимлар асосида қонун бузилишларини огоҳлантириш бўйича ташкилий ҳамда илмий-техникавий таклифларни тузиш;

4. Тергов ва суд ҳаракатларини амалга оширишда терговчи ва судга илмий-техникавий ёрдам кўрсатиш;

5. Прокурор текширув сабабли экспертиза тайинлаш ва ўтказиш масалалари бўйича ёзма, оғзаки маслаҳатлар бериш.

Эксперт-бухгалтернинг вазифаси суд-бухгалтерия экспертизаси предмети билан бевосита алоқадордир. Ўзбекистон жиноят-процессуал кодексининг 65-моддасига мувофиқ махсус билимлар эксперт-бухгалтерлар олдида турган вазифаларни ҳал этиш учун асос бўлиб хизмат қилади, унинг бухгалтерия ҳисобидаги билимларини белгилайди. Эксперт ўз хулосаларига асосланиш жараёнида бухгалтерия ҳисоби ҳақидаги фанга боғлиқ бўлган илмий қоидаларни четлаб ўтишга ҳақли эмасдир.

Эксперт-бухгалтернинг вазифаси унинг хулоса ясаётган материали ҳажмига ҳам боғлиқ.

Эксперт ўз хулосаларида терговчи томонидан ишга киритилмаган ҳужжатларга асосланмаслиги керак.

Агар эксперт ўз олдида турган вазифаларни ҳал этиш учун аҳамиятли бўлган тақдим ҳужжатларининг барчасини ҳисобга олмаса, хулосалар ҳам юзаки бўлиб қолади

Эксперт жиноят таркибининг салбий томонларини аниқлаш масалалари бўйича, яъни умуман жиноий-ҳуқуқи масалалар бўйича хулосалар беришга ҳам ҳақли эмас. Шу билан бирга эксперт илмий-техникавий мазмунли ҳуқуқ

нормаларини қўллаши мумкин. Бу билан у ҳаракатнинг салбий томонларига баҳо беришга берилиб кетмасдан, субъектнинг ҳуқуқи техник нормаларига мувофиқ ёки номувофиқ томонларини аниқлайди.

Иқтисодий жиноят билан бошқа ишни кўриб чиқишда эксперт бухгалтернинг махсус билимларидан аниқ фойдаланиш унинг рухсати билан масаланинг моҳиятига қараб аниқланади. Унинг тўғри қўйилиши бухгалтер-экспертнинг предмети ва вазифаси ҳамда экспертнинг вазифасига боғлиқ. Ўз навбатида эксперт-бухгалтернинг иши натижаси кўпинча қўйилган масаланинг моҳиятига қараб белгиланади. Шу боис уни муфассал кўриб чиқиш зарурдир.

2. Бухгалтер-экспертнинг бурчи, ҳуқуқи ва мажбуриятлари

Суд-бухгалтерия эксперти жиноий иш жараён субъекти хисобланиб, жиноий иш аҳамиятига эга бўлган масалалар бўйича хулоса бериш учун жалб қилинади.

Бунда эксперт фақат унга топширилган экспертиза предмети тааллуқли бўлган ва хулоса бериш учун аҳамиятга эга бўлган масалалар бўйича иш вазиятларини тадқиқ этишда ўз ваколатлари доирасида қатнашади. Суд ва суд жараёнида қатнашаётган томонлар экспертга фақат унга топширилган экспертиза ва у берган хулоса юзасидан мурожаат қилишлари мумкин.

Жиноий ишлар кодекси экспертга қўйиладиган қўйидага бурчларни белгилайди:

-у терговчини чақириғига биноан келиши ва раҳбарнинг рухсати олинган ҳолда ишга объектив ёндашган бўлиши керак;

-Эксперт мутахассис берилган материалларни етарлича эмаслигини тезликда хабар бериши, берилган саволлардан четга чиқмаслиги лозим;
-бухгалтер-эксперт штатда турса-турмаса экспертизани фақат раҳбарнинг буйруғига асосан бошлайди. Эксперт бухгалтер ўз ваколати, хоҳиши билан ўзини четга олиши мумкин.

-бухгалтер-эксперт, экспертиза ўтказиш предмети тағишли материаллар билан танишиб чиқиши лозим;

- ариза билан унга хулоса учун қўшимча материал талаб қилиш ҳуқуқига эга;

-терговчининг рухсати билан терговда иштирок этиши;

-эксперт-бухгалтер бошқа мутахассислар билан фикр алмашиши, биргаликда хулоса ёзиш ёки турли фикрлаш ҳуқуқига эга;

-бухгалтер-экспертчи прокурорга шикоят билан мурожаат қилиши мумкин.

Жиноий процессуал қонунчиликда эксперт жиноий ишни кўришда қатнаша олмайдиган талабларни белгилайди. Жумладан, кўйидаги ҳолларда ишни кўриб чиқишда қатнаша олмайди:

-агар эксперт жабрланган, фуқаро жавобгари, гувоҳ бўлса, шунингдек у ушбу ишда таржимон, терговчи, қораловчи, химояловчи, айбланувчининг қонуний вакили, жабрланувчининг вакили фуқаро давогари ёки фуқаро жавобгари сифатида қатнашган бўлса;

-агар эксперт жабрланувчининг, фуқаро давогар, фуқаро жавобгари ёки уларнинг вакилларининг қариндоши бўлса, қораловчи, химоячи, терговчининг қариндоши бўлса;

-агар эксперт хизмат юзасидан ёки бошқа жиҳатдан қораланувчи, жабрланувчи, фуқаро даволари ёки фуқаро жавобгари қарам бўлган бўлса;

-агар эксперт ушбу ишдан тўғридан-тўғри ёки билвосита, шахсан манфаатдор деб ҳисоблаш учун асослаб берадиган бошқа вазиятлар бўлса;

-агар ушбу иш бўйича тафтиш (солиқ қонунчилигига амал қилишни ҳужжатли текшириш) ўтказган бўлса ва бу тафтиш материаллар жиноий иш кузгатиш учун асос бўлиб хизмат қилган бўлса;

-агар эксперт ишда мутахассис сифатида қатнашган бўлса;

-экспертнинг ўз вазифасини билмаслиги аниқланса.

Юқорида санаб ўтилган асослар мавжуд бўлганида эксперт айбланувчи, химоячи, қораловчи, суд (судья), шунингдек жабрланувчи унинг вакили фуқаро даволари, фуқаро жавобгари ёки уларнинг вакиллари томонидан ишдан четлаштириш мумкин.

Экспертнинг ишда бундан олдин эксперт сифатида қатнашиши мумкинлиги уни четлантириш учун асос бўлиб хизмат қила олмайди. Суд эксперти кўйидаги ҳуқуқларга эга:

-экспертиза предметига оид материаллари билан танишиш, улардан зарур маълумотларни кўчириб олиш ёки нусха олиш;

-экспертизани тайинланган орган ёки шахсга экспертиза ўтказишга рухсат бериш масалаларини кўйиш юзасидан таклифлар бериш;

-хулоса бериш учун зарур бўлган қўшимча материаллар ва объектларнинг тақдим этилишини талаб қилиш;

-экспертизани тайинланган орган ёки шахснинг рухсати билан тергов ва суд ҳаракатларини амалга оширишда қатнашиш, агар бу экспертиза предметига таалуқли маълумотларни аниқлаш учун зарур бўлса;

-судда кўриб чиқиш жараёнида иш вазиятларини ўрганишда қатнашиш;

-комиссия ёки комплекс экспертизасини тайинлашни сўраш;

-тергов ҳаракатлари ёки суд мажлисининг баённомасига киритилиши лозим бўлган суд жараёни иштирокчилари томонидан унинг хулосасини нотўғри талқин этишга оид баёнотлар бериш;

қўйидаги ҳолларда экспертизани амалга оширишдан бош тортиш:

а) экспертизани тайинлашнинг процессуал тартиби бузилганда ва бу экспертиза ўтказишни кийинлаштирилганда ёки экспертиза ўтказишда имкон қолдирмаганда;

б) қўйилган масалалар эксперт ваколатлари (махсус аниқлашлар) доирасидан чиқиб кетганида.

Ваколатлар доирасидан чиқиб кетиш деганда қўйидагилар тушунилади:

-бошқа билимлар соҳасига ўтиб кетиш;

-ҳуқуқ соҳасига ўтиб кетиш, махсус тадқиқларни иш бўйича тўпланган далилларни таништириш ва баҳолаш билан алмаштириш;

в) хулоса бериш учун зарур бўлган тадқиқ объектларида иш материаллари етарли бўлмаганда ва уларга қўшимча равишда объектлар ва хужжатлар тақдим этишдан бош тортилганда;

г) тадқиқотни ўтказиш ва хулоса бериш учун зарур бўлган шарт-шароитлар, методик восита ва асбоб-ускуналар бўлганида.

Суд экспертнинг қўйидагиларга ҳаққи йук;

-экспертизани ўтказиш билан боғлиқ масалалар бўйича унинг иш якунидан номанфаатдорлигини шубҳа остига қуядиган иш -жараёни иштирокчилари билан шахсий мулоқотларга киришиш;

-экспертизани ўтказиш учун материалларни мустақил тўплаш;

-экспертизани тайинланган орган ёки шахснинг рухсатисиз (ёзма равишда) экспертиза объектларини йўқ ва қилиш ёки уларни хусусиятларини ўзгартириш (хужжат ва предметларга ёзувларни амалга ошириш, хужжатларни қирқиш, ҳисоб регистрларига ўзгартиришлар киритиш ва ҳоказо).

Суд экспертнинг мажбуриятлари қўйидагилардан иборат:

-узининг суд - эксперти сифатида четлаштирилиш учун қонунда кўзда тутилган асослар мавжуд бўлганида зудлик билан бу ҳақда экспертизани тайинлаган органга ёки шахсга ёки бўлмаса суд - экспертиза муассаса раҳбарига хабар қилиши шарт;

-четлаштирилиш учун асослар мавжуд бўлмаганида ёки бу ҳақдаги сўров қондирилмаганда унта тошпирилган экспертизани бажаришга қабул қилиш;

-унга тақдим этилган иш объектлари ва материалларини тўлиқ тадқиқ этиш ва ўз олдига қўйилган масалалар бўйича асосли ва холис хулоса бериш;

-танитишни амалга оширадиган шахс, терговчи, прокурор ва суд чақирганда келиш ва унинг олдига қўйилган масалалар бўйича холис хулоса бериш;

-дастлабки терговда ва судда ўтказилган экспертизани берилган хулоса билан боғлиқ масалалар бўйича курсатмалар бериш;

-экспертизани ўтказиш учун етарли асослар мавжуд бўлганда бу ҳақда экспертизани тайинланган органга ёки шахсга маълум қилиш;

-иш ва вазиятлари туғрисида маълумотларни ёки экспертизани ўтказиш муносабати билан унга маълум бўлган бошқа маълумотларни ошкор этмаслик ўтказилган экспертиза натижаларини экспертизани тайинлаган органлар шахсдан бошқа ҳеч кимга маълум қилмаслик;

-тақдим этилган иш объектлари ва материалларни сақланишини таъминлаш.

Шуни тақидлаш лозимки, эксперт ва мутахассиснинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини фарқлаш лозим. Эксперт тўпланиб бўлинган далиллар билан ишлайди, уларни ўрганиш ва махсус кўрсатмалар ёрдамида уларни тушунтириш натижасида янги факт ва маълумотларни (олдин терговчига маълум булмаган) олади.

Мутахассис терговчига далил исботларини аниқлашда, бириктиришда ва олиб кўйишда ёрдам беради. ***Тергов ҳаракатларини амалга оширишда қатнашган мутахассис ишда эксперт сифатида иштирок эта олмайди.***

Эксперт хулосаси қонунчиликка мувофиқ далилларнинг турларидан бири ҳисобланиб, амалга оширилган тадқиқотлар асосида берилади.

Эксперт олдига мутахассис ваколатлари доирасига кирадиган масалалар қўйилиши мумкин. Мутахассис олдига эксперт доирасига кирадиган масалаларни қўйишга йул қўйилмайди. Мутахассиснинг фикри эксперт хулосасига тенглаша олмайди.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Суд бухгалтерия экспертизасини ташкилий шакллари қандай?
2. Суд бухгалтерия экспертизаси бюроси ва унинг ишлари қандай ташкил этилади?
3. Бухгалтер-экспертнинг бурч ва ҳуқуқларини санаб беринг.
4. Бухгалтер-экспертнинг вазифалари қандай ташкил этилади?

Мавзу бўйича таянч сўзлар ва иборалар

Криминалистик экспертизага: излар юзасидан ўтказиладиган текшириш, ўқ отиш қуроллари, яъни суд-баллистика текширишлари, суд-медицина, суд-психиатрия, суд-биология, суд-бухгалтерия, автотехника, ёнғин техникаси экспертизалари, суд-товаршунослик суд-агротехника, суд-ветеринария ҳужжатларини текшириш ва бошқа турдаги экспертизалар киради.

Криминалистик экспертиза - Адлия вазирлиги қошидаги махсус суд экспертизалари илмий-текшириш институтида ёки лабораторияларида, ички ишлар вазирлигининг илмий-техника бўлинмаларида, Вазирликлар кенгаши қошидаги Давлат хавфсизлиги қўмитасининг экспертиза муассасаларида, вилоят ички ишлар бошқариш қошидаги криминалистик экспертиза бўлинмаларида

ўтказилади.

Тергов ва суддаги бухгалтерия экспертизаси - ишдаги материалларнинг мутахассис бухгалтер томонидан текширилиши ва унинг махсус билимлари сўроқда бухгалтерия ҳисобида акс эттирилган хўжалик ҳаёти ҳодисаларига тааллуқли бўлган ҳамда суд терговчи қўйган саволларга жавоб-хулоса бериш ҳисобланади.

Мавзу бўйича тест саволлари

1. Маъмурий, жиноят, фуқаролик ва хўжалик қонунчилигини такомиллаштириш масалалари “Ҳаракатлар стратегияси”нинг қайси бўлимида акс эттирилган?

- А) 2 –бўлимда. Б) 4- бўлимда. В) 3- бўлимда. Г) 5- бўлимда.

2. Қўшимча суд экспертизаси қачон тайиланади?

- А) Экспертизани ўтказиш муддати узайтирилганда.
Б) Айбланувчи суд ажримидан норози бўлганда.
В) Айбловчи суд ажримидан норози бўлганда.
Г) Қўшимча суд-экспертизаси суд жараёнида аниқланган хулосадаги бўшлиқларни тўлдириш талаб қилинганда.

3. Қайси ҳолатларда иккиламчи суд бухгалтерия экспертизаси ўтказиш мумкин?

- А) Экспертиза ўтказиш муддати икки соат кечикканда.
Б) Экспертиза ўтказиш муддати икки соат олдин тугаганда.
В) Экспертиза хулосаси кечикиб топширилганда.
Г) Экспертиза ўтказиш тартиб-қоидалари бузилганда ёки биринчи экспертиза материалларига қарама-қарши материаллар тақдим этилганда.

4. “Махсус бухгалтер” ким ва қандай суд-бухгалтерия экспертизасига жалб этилади?

- А) Махсус бухгалтер экспертчи тергов ва суд ишларига таклиф қилинган бўлиб, консультация бериш учун чақирилади
Б) Махсус бухгалтер терговчига ёрдам беради.
В) Махсус бухгалтер айбдорга ёрдам беради.
Г) Махсус бухгалтер экспертизасини ўтказиш жараёнида суд райисига ёрдам кўрсатади.

5. Текшириш ҳажмига қараб экспертиза...

- А) Асосий ва қўшимча экспертизаларга бўлинади;
Б) Бош ва иккинчи даражали экспертизаларга бўлинади.
В) Дастлабки ва сўнгги экспертизаларга бўлинади.
Г) Тўлиқ ва чала экспертизаларга бўлинади.

Маъруза режаси:

1. Суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлаш тартиби.
2. "Жиноят процессуал" ва "Фуқаролик процессуал" кодекслари ҳақида тушунча.
3. Судларда иш кўриб чиқишда қўшимча ва иккиламчи суд-бухгалтерия экспертизалари ўтказиш тартиби.

1. Суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлаш тартиби

Бухгалтерия экспертизасини тайинлаш асоси терговчи, прокурор, суд томонидан белгиланади. Суд-бухгалтерия экспертизасини тайинлаш учун зарур бўлган қатор ҳолатлар куйидагилардан иборат:

- тафтиш ва тергов материаллари мос келмаганда;
- айбланувчи тақдим этган ҳужжатлар тафтишчи томонидан қабул қилинмаган ҳолларда;
- маълум масалаларни ҳал этиш бухгалтерия ҳисобидаги махсус билимлар талаб қилиниши тўғрисида айбланувчининг асосланган тафтишномаси мавжуд бўлганда;
- дастлабки ва такрорий тафтишлар хулосаларида зиддиятлар мавжудлиги;
- алоҳида масалаларни бухгалтерия ҳисоби бўйича мутахассис ҳал қилиши тўғрисида бошқа мутахассисдаги экспертнинг хулосаси мавжудлиги, тафтишчи томонидан моддий зарарни аниқлашда қўлланган методларни нотўғрилиги аниқланганда:
- суистеъмол ва товар моддий бойликларни топишда тафтишчи томонидан қўлланган услуб ва методларни тўғрилиги ва тўла эканлигига ҳамда тафтиш хулосасига терговчининг гумони тўғрисида;
- қўрсатмалар ёки терговнинг бошқа материаллари билан бухгалтерия ҳисоби маълумотларига тўғри келишини текшириш зарурияти тўғрилганда;
- моддий жавобгар шахс келтирган зарарнинг миқдори ва даврини ташкилот бухгалтерияси тўғри аниқланганлигини текшириш зарурияти;
- моддий жавобгар бўлган шахсларни аниқлаш зарурияти;
- камомадларни яшириш имкониятлари бухгалтерия ҳисоби, ҳисоботи ва назоратдаги камчиликлар, мавжуд қоидаларга риоя қилмаслик оқибатида бўлганда уларни аниқлаш;
- ҳужжатли тафтиш тартиби тўғри ўтказилиб ва тафтишчининг нотўғри ҳаракатлари тафтишчининг тафтиш қилинаётган корхона ходимлари билан

ишга тааллукли бўлмаган алоқалари тўғрисида маълумотлар мавжуд бўлган ҳолда.

Суд-бухгалтерия экспертизаси тайинланишига умумий асос суд, терговчи томонидан қабул қилинган материалларни текшириш натижаси бўлади.

Хўжалик ҳисоби амалиёти ва назариясига доир бухгалтериянинг махсус билимларини қўллашни талаб қилиши аниқланганда бўлади. Юқорида келтирилган вазиятлар бухгалтерия экспертизасини тайинлаш учун асос бўлиши мумкин.

Терговчи ёки суд ишидаги аниқ бир вазият оқибатида келиб чиқадиган саволларни ўрганиб, уларни характерига қараб, бу саволни ҳал қилиш учун экспертиза ўтказилиш кераклиги ёки керак эмаслигини ҳал қилади.

2. ”Жиноят процессуал” ва “Фуқаролик процессуал” кодекслари ҳақида тушунча.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноят ишларини юритиш тартиби Жиноят-процессуал кодекси билан белгиланади.

Жиноят ишларини юритишнинг ушбу Кодекста белгиланган тартиби барча судлар, прокуратура, тергов, суриштирув органлари, адвокатура, шунингдек фуқаролар учун ягона ҳамда мажбурийдир.

Жиноят-процессуал қонун ҳужжатларининг вазифалари жиноятларни тез ва тўла очишдан, жиноят содир этган ҳар бир шахсга адолатли жазо берилиши ҳамда айби бўлмаган ҳеч бир шахс жавобгарликка тортилмаслиги ва ҳукм қилинмаслиги учун айбдорларни фош этишдан ҳамда қонуннинг тўғри татбиқ этилишини таъминлашдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикасининг **Конституцияси ва Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал кодексида** белгилаб қўйилганидек ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқи ёхуд қонун билан кўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли.

Судга мурожаат қилиш ҳуқуқидан воз кечиш ҳақиқий эмас.

Фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Кодекс ва бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

Фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари буйруқ тартибидаги ишларни, даъво тартибидаги ишларни, органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар бўйича ишларни ҳамда алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартибини белгилайди.

Жиноят ишларини юритишнинг жиноят-процессуал қонунларда белгиланган тартиби қонунийликни мустаҳкамлашга, жиноятларнинг олдини олишга, шахс, давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя этишга ёрдам қилмоғи лозим.

Ўзбекистон жиноят-процессуал қонуни асосида тергов ва суд муҳкамаси даврида жиноий иш юзасидан аниқланиши лозим бўлган қўйидаги ҳолларда суд-бухгалтерия экспертизаси тайинланади:

- иш ҳолати билан тафтишни маълумотлари ўртасида қарама-қаршилиқ мавжуд бўлса;

- бошлангич ва тақоррий тафтишни далолатномалари ўртасида қарама-қаршилиқ келиб чиқса;

- текшириш жараёнида тафтишчилар томонидан нотўғри метод қўлланилгани ҳақида ёки уларнинг яқунларининг нотўғрилиги ҳақида объектив маълумотлар мавжуд бўлса;

- мансабдор шахснинг тафтиш яқунидан норозилиги етарли даражада асосланган бўлса;

- ҳисоб ва ҳисобот ишлари билан боғлиқ бошқа жанжалли масалалар келиб чиқса.

Юқорида кўрсатилган ҳолатлар юзасидан бирор ахборот, яъни гувоҳларнинг кўрсатуви ёки бошқа маълумотлар бўлса ҳам экспертиза тайинлаб эксперт фикрини олиш зарур.

Бошқа ҳолларда экспертиза жиноий иш юзасидан олиб борилаётган тергов даврида ёки суд муҳкамасида махсус билим талаб қилиниб қолгандагина тайинланиши мумкин.

Суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказишнинг асоси жиноий ишларни аниқ вазиятлари билан белгиланади.

Қабул қилинган жиноий ишларда келиб чиққан саволларга терговчи бухгалтерия ҳисоби саҳасидаги махсус билимлардан фойдаланилмасдан туриб жавоб олинмаса, суд-бухгалтерия экспертизаси тайинланади.

Терговчи бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги маълум назарий билимларга ва амалий тажрибага эга бўлиб, бундан терговчининг фаолиятларида фойдаланади. Масалан, терговчи жиноий ишга қўшимча бухгалтерия ҳужжатлари, регистрларини ўрганиш жараёнида янги фактларни аниқдайди. Лекин мазкур жиноий ишни чуқурроқ ўрганиб, қўйилган саволга аниқ жавоб беришда терговчи эксперт-бухгалтер ўрнини боса олмайди.

Агар кўрилаётган иш материалларидан мураккаб бўлмаган ҳисоб-китоблар, яъни моддий зарарни корхона кассири келтирган камомад суммасини аниқлаш билан боғлиқ бўлган ҳолларда бухгалтерия экспертизаси тайинланмайди.

Бундай ҳисоб-китобларни терговчи ёки унинг топшириғи билан мазкур ташкилот тафтишчиси ёки бухгалтерия бажаради.

Бухгалтерия экспертизаси тафтиш материаллари ҳамда ташкилотлар томонидан терговчига тақдим этилган ҳужжатлар ва ҳисобдаги ёзувлар бўйича ҳам тайинланиши мумкин.

Баъзан эксперт-бухгалтер олдига бухгалтерия ҳисоби маълумотларини тафтишчилар томонидан текшириш методлари, Қанчалик тўғрилиги, шунингдек топшириқни бажаришда тафтишчи барча имкониятлардан фойдаланганлиги тўғрисида саволлар қўйилади.

Бундай саволлар бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси тафтиш материалларини терговчи томонидан атрофлича ўргангандан кейин тайинланади. Агар айбланувчи тафтиш жараёнида нотўғри услублар кулланилганлиги тўғрисида ахборот бериб мурожаат қилса, терговчи бундай баённи қанчалик асосли эканлигини текшириши лозим.

Тафтишда йўл қўйилган хато ва умумий тартибга риоя қилмаслик ҳоллари бухгалтерия ҳисоби материалларини текширишда қўлланувчи тафтишнинг умумий методлари ва алоҳида услубларида содир бўлиши мумкин.

Мазкур ҳолларда тафтишчи ҳамма услублардан фойдаланганлиги, қўлланилган услубларнинг тўғри эканлигига эксперт хулосасиз ишонч ҳосил қилинмайди.

Жиноий иш судга келиб тушгандан сунг айбланувчини судга топшириш масаласи ҳал қилинади. Агар дастлабки терговда ушбу иш бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилган бўлса, унинг тайинланиш асоси, жиноий процессуал нормаларга бўлган талабларнинг риоя қилиниши, эксперт-бухгалтер хулосаси етарли эканлиги аниқланади. Бунинг учун қўйидаги масалалар текширилади:

-терговда экспертиза ёрдамида жиноий ишни тўғри тушуниш учун бухгалтерия ҳисоби соҳасида махсус билимлар зарурлиги;

-терговчи фармойишида экспертиза тайинланиш асоси кўрсатилганлиги;

- хулоса бериш учун эксперт-бухгалтерия саволлари тузилганлиги;

- экспертиза тайинланиши тўғрисидаги фармойиш айбланувчига тақдим этилганлиги;

- эксперт-бухгалтер қўшимча материаллар сўраб, мурожаат қилганми, агар шундай мурожаатнома бўлса, у қаноатлантирганми?

- эксперт-бухгалтернинг текширилган материаллар бўйича хулоса туза олмаслиги тўғрисида маълумотнома тузилмаганми?

- эксперт-бухгалтер ҳамма саволлар бўйича хулоса берганми, хулосада баъзи бир саволларга жавоб бўлмаса, унинг сабаблари кўрсатилганми?

Эксперт-бухгалтер ёрдамида ҳал қилинувчи масалалар мумкинлиги аниқланиб, лекин тергов жараёнида суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилмаган бўлса, ўтказиш учун иши қўшимча экспертизага тавсия қилинади ёки суд мажлисига эксперт-бухгалтер чақирилади.

Суд томонидан тайинланган бухгалтер судда масала кўрилишидан бир неча кун олдин чақирилиб олинади ва унга суднинг тавсияномаси суд иши ҳамда хулоса беришда зарур бўлган ҳамма материаллар тақдим этилади.

Суд мажлисига чақирилган эксперт-бухгалтер шахси текширилиб, уни ҳуқуқ ва вазифалари билан таништиради. \

Эксперт-бухгалтер экспертиза масалаларига тааллуқли бўлган иш тафсилотларини текширишда қатнашади.

Текшириш яқунларида тайёрланган жавоб- хулоса суд мажлисига тақдим этилган ҳужжатлар ва ишнинг варақаларига илова қилинган ҳолда аниқ ва қисқа бўлиши керак

Бухгалтерия-экспертизаси тайинланганидан олдин терговчи жиноий ишдаги материалларни, айниқса, тафтиш ишларини чуқур ўрганиб, ундан кейин гувоҳ ва айбланувчиларни сўроқ қилиш масалаларини ҳал қилади. Агар шу ташкилотда тафтиш ўтказилмаган бўлса, уни ўтказиш масаласи муҳокама қилиниши тавсия қўлинади. Баъзи ҳолларда эксперт хулоса бериши учун ҳамма зарур ҳужжатлар, қайси материаллар етишмаганлиги кўрсатиб терговчига муружаат қилади.

Экспертиза ўтказиш зарур деб топилгандан сўнг терговчи қуйидаги бир қатор тайёргарлик ишларини бажаради:

- экспертиза текширишга тақдим этиладиган объектларни тўплаш, танлаш, сақлаш ва жўнатиш учун талабга жавоб берадиган шароитда ишга(делога) жойлаши;

- экспертиза ўтказувчи муассасани ёки экспертни танлаши;

тайин этилаётган экспертизани процессуал жойлаштириш, расмийлаштириш, яъни экспертизани тайин қилиш ҳақида махсус қарор чиқариши ва қарор билан айбдорни ва жараённинг бошқа иштирокчиларини таништириш. Экспертизага юбориладиган объект материални, далилий ашё ёки таққослаб кўрилувчи нусха, процессуал расмийлаштирилган бўлиши шарт. Шундагина эксперт хулосаси далилий кучга эга бўлиши мумкин.

Экспертиза материалларини тайёрлаш даврида тўпланган материалларни терговчининг ўзи тахминий равишда текшириб кўриши керак. Экспертиза муассасаларини ёки экспертларни танлаш терговчининг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

Эксперт-бухгалтер ишининг хусусиятига кўра текширишда турли услублардан фойдаланади. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам хўжалик операцияларини текширади, яъни у ҳужжатларни ҳисоб регистрларидаги ёзувларни, айрим ҳолатларда эса ҳужжатли тафтишни далолатномаларини, ҳисоботлар, айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмалари ва бошқа соҳадаги экспертлар хулосасини тегишлича таҳлилдан ўтказади.

Эксперт-бухгалтер ишда бўлган мавжуд ҳужжатлар бўйича операцияларни ўрганади ва хулоса беради. Терговчи ва суд тақдим этган барча ҳужжатларни экспер-бухгалтер текширади.

Бухгалтерлик маълумотлари билан тасдиқланмаган айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмаларига асосланган хулосалар текшириш жараёнида эксперт-бухгалтер ҳуқуқ доирасини ошириб юборганлигидан далолат беради, чунки кўрсатмаларни баҳолаш тергов ва судга тааллуқлидир.

Агар хужалик операцияларини хужжатли маълумотларда нотўғри акс эттирилса, айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмаларини ҳисобга олиб эксперт бухгалтер баъзан шартли ёки альтернатив хулоса тузади. Масалан, товар-моддий бойликлар ҳаракатини текширишда инвентаризация комиссияси аъзолари ва моддий

жавобгар шахс ўртасида инвентаризациянинг тўғри ўтказилганлиги тўғрисида низо келиб чиқса эксперт-бухгалтер текшириш натижаларига кўра шартли хулоса ва бухгалтерия хужжатларига асосан қатъий хулоса беради.

Эксперт-бухгалтер текширишда норасмий бухгалтерлик хужжатлари ва оператив ҳисоби ҳам учраб туради.

Бухгалтерлик ҳисобида қайд этилмаган ва мазкур корхонада расман белгиланмаган хужжатлар норасмий ҳисоб хужжатлари деб тушунилади. Буларга моддий жавобгар шахслар томонидан олинган тилхатлар, хомаки хужжатга, кўчирилмаган ёзувлар ва бошқалар мисол бўла олади. Бундай хужжатлар савдо ходимлари ташаббуси билан юритилиб операция, товар номлари моддий жавобгар шахслар номлари тўла кўрсатилмайди ва бухгалтерлик назоратидан четда қолади. Ҳисобни соддалаштириш мақсадида баъзан оператив ва бухгалтерлик ҳисобини кўшиш ҳоллари учрайди. Бундай ҳолларда ҳам оператив бухгалтерлик ёзувлари бир ҳил далилий аҳамиятга эга бўлади. Бундан ташқари, қатор ҳолатларда айрим моддий жавобгар шахсларнинг, оператив ёзувлари ва норасмий материаллари ҳам далилий аҳамиятга эгадир.

Юқорида айтилган материаллар асосида содир этилган суистеъмол, моддий зарарни ўлчами, моддий зарарга жавобгарлар ва уларнинг ҳар бирининг жавобгарлик даражаси аниқланиши мумкинлиги сабабли эксперт-бухгалтерига чуқур ўрганиш тавсия қилинади.

3. Судларда иш кўриб чиқишда қўшимча ва иккиламчи суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш тартиби

Ўзбекистон Республикаси процессуал кодексининг 143 -моддасига асосан терговда экспертиза тайинлаш ва ўтказиш терговчи экспертиза ўтказишини зарур деб топса, бу ҳолда қарор ёзади. Қарорда экспертиза ўтказиш қандай ҳолатларга кўра зарур бўлиб қолганлигини экспертиза ўтказиш топширилаётган экспертнинг ёки муассасанинг номи кўрсатилади. Эксперт ўз фикрини бериш лозим бўлган саволлар ва экспертизагача тақдим этиладиган материалларнинг рўйхати баён қилинади.

Экспертиза ўтказиш экспертиза билан шуғулланувчи тегишли муассасага, тошпирилганда терговчи шу муассасага ўзининг қарорини ва экспертиза ўтказиш учун зарур материалларни юборади. Терговчининг экспертиза чоғида ҳозир бўлишига ҳуқуқи бор, лекин шу чиқарилган қонун - қоидаларга мувофиқ ўтказилиши лозим.

Экспертиза муассасасида экспертиза ўтказилганда терговчининг қарорини олгач экспертиза ўтказиш муассасанинг бир нечта ходимлари билан ўтказилиши мумкин.

Эксперт ўтказилиши учун ажратилган экспертлар ўз фикрини билдиради ва берган фикри учун жавобгардир. Тегишли экспертиза ўтказувчи муассасанинг раҳбари экспертиза ўтказишни топширганда ҳар бир иш бўйича экспертиза нотўғри ёки ёлғон берилган фикр учун жавобгарликка тортилиши ҳақида тилхат олади ва фикрлар билан терговчига тилхат юборади. Агар эксперт экспертиза ўтказаётганида иш учун аҳамияти бор бўлган лекин бу тўғрида унинг олдига масала қўйилмаган ҳолатларини мавжудлигини аниқласа у уз фикрларини беришга ҳақлидир.

Терговчи экспертиза ўтказиш ҳақида қарор чиқаргандан кейин шу экспертизани ўтказиш топширилган шахсни олдига чақириб, унинг айбланувчи ва жавобгарланувчига нисбатан муносабатини белгилаб олади.

Экспертнинг ихтисоси ва ишга лаёқатлилиги ҳақида зарур маълумотларни аниқлаб олади.

Шу экспертиза Ўзбекистон Республикаси ЖПКда кўзда тутилган ҳуқуқ ва бурчларни тушунтиради ҳамда унинг фикрини аниқлайди. Терговчи экспертга экспертиза тайинлаш ҳақидаги қарор нусхасини беради ва уни ўз ихтиёрига берилган материалларга ҳамда ўзининг берган фикрини экспертиза тайёрланган қарорга тикиб қўяди. Шундан сунг эксперт ўз олдига қўйилган саволларга қўйилган жавобларни ва қандай асосларга кўра шу хулосага келганлиги баён қилинади.

Эксперт ёзиб берган фикри билан танишиб чиққан терговчи, шу эксперт берган фикрни аниқлаб олишни ёки қўшимча киритилгани учун уни сўроқ қилишга ҳақлидир.

Эксперт бу саволларга ўз фикрини оғзаки ёки ёзма равишда бериши мумкин. Айбланувчининг фикри экспертга тақдим этилганлиги тўғрисида терговчи баённома тузади, бу баённомада айбланувчининг изохлари, эътирозлари ва илтимослари баён қилинади. Эътирозлар билдирилгандан сўнг экспертга қўшимча саволлар беришни ёки тақрор экспертиза тайинлашни терговчидан илтимос қилиши мумкин.

Жиноий иш судга келиб тушгандан сўнг айбланувчини судга топшириш масаласи ҳал қилинади. Агар дастлабки терговда ушбу иш бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказилган бўлса, унинг тайинланиш асоси, жиноий процессуал нормаларга бўлган талабларга риоя қилиниши, эски бухгалтер хулосаси етарли эканлиги аниқланади. Бунинг учун кўйидаги масалалар текширилади:

- терговда экспертиза ёрдамида жиноий ишни тўғри тушуниш учун бухгалтерия ҳисоби соҳасида махсус билимлари зарурлиги;
- терговчи фармойишида экспертиза тайинлаш асоси кўрсатилгани;
- хулоса бериш учун эксперт-бухгалтер саволи тузилганлиги;

- экспертиза тайинланиши тўғри фармойиш айбланувчига тақдим этилганлиги;

- айбланувчи томонидан олинган тавсифнома қаноатлантирганлиги, агар қаноатлантирмас бу тўғрисида фармойиш чиқарилганми?

- эксперт-бухгалтер қўшимча материал сўраб мурожаат қилганми, агар шундай мурожаатнома булса, у қаноатлантирилганми?

- эксперт-бухгалтер томонидан текширилган материаллар бўйича хулоса туза олмаслиги тўғрисида маълумотнома тузилганми?

- агар айбланувчи эксперт-бухгалтерга тушунтириш хати бериб, қўшимча материаллар тақдим этса бу баённомада расмийлаштириш мумкинми? Эксперт хулосасида айбланувчи билдирган ҳамда тақдим этган қўшимча материаллари акс этирилганми?

- эксперт-бухгалтер ҳамма саволлар бўйича хулоса берганми, хулосада баъзи бир саволларга жавоб бўлмаса, унинг сабаблари кўрсатилганми?

- агар хулоса бир неча эксперт-бухгалтер томонидан тузилган бўлса, уларнинг фикрлари бир хилми? Агар фикрларда келишмовчилик бўлса, терговчи томонидан қўшимча экспертиза тайинланганми?

- эксперт-бухгалтер ёрдамида ҳал қилинувчи масалалар мумкинлиги аниқланиб, лекин тергов жараёнида бухгалтер экспертизаси ўтказиладиган бўлса, ўтказиш учун иш қўшимча экспертизага тавсия қилинади ёки суд мажлисига эксперт-бухгалтер чақирилади.

Суд томонидан тайинланган эксперт-бухгалтер ишни судда кўрилганидан бир неча кун олдин чақирилиб олинади ва унга суднинг тавсифномаси суд иши ҳамда хулоса беришда зарур бўлган ҳамма материаллар тақдим этилади.

Суд мажлисига чақирилган эксперт-бухгалтер шахси текширилиб уни ҳуқуқ ва вазифалари билан таништирилади. Ёлгон хулоса берганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилиши туғрисида огоҳлантирилгандан сўнг иш материалларни текширишга рухсат берилади.

Эксперт-бухгалтер экспертиза масалаларига тааллуқдор бўлган иш тавсияларни текширишда қатнашади.

Текшириш яқунлари, тайёрланган жавоб-хулоса суд мажлисига тақдим этилган ҳужжат ва ишнинг варақаларига илова қилинган ҳолда аниқ ва қисқа бўлиши керак

Агар ишда бир неча бухгалтер мутахассислар қатнашса, умумий хулоса тузишади ҳамда бунга улар имзо чекишади.

Қўшимча СБЭ ўтказиш учун терговчи СБЭ ни хулосаси билан танишиб чиқиб тушунтириш ва қўшимча қилиш мақсадида қўшимча СБЭ белгилаш мумкин. Қўшимча СБЭ ўтказишни терговчи ёки айбдорни тавсияномаси асосида белгилаш мумкин.

Қўшимча СБЭ ни биринчи хулоса берган экспертга топшириш анча вақтни ютишга олиб келади.

Иккиламчи СБЭ ни ўтказиш, агар биринчи эксперт хулосасига шубҳаланса ёки у сифатсиз бўлса иккиламчи СБЭ белгиланади.

Иккиламчи СБЭ қўйидаги ҳолларда белгиланади:

1. Хулоса берган эксперт малакасиз бўлса;
2. Эксперт экспертиза вақтида берилган материаллардан яхши фойдаланмаган бўлса;
3. Эксперт керакли изланишни ўтказмаган бўлса;
4. Экспертиза ўтказиш тартиб-қоидалари бузилганда;
5. Биринчи экспертиза ўз ишини тугатганда терговчига материаллар келтирилганда, ундаги материалларга карама-қарши бўлса.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш тартиби қандай?
2. Қўшимча суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш қандай олиб борилади?
3. Иккиламчи суд бухгалтерия экспертизасини ўтказиш қандай олиб борилади?
4. Суд бухгалтерия экспертизаси қандай белгиланади?

Мавзу бўйича таянч сўзлар ва иборалар

Фуқаролик процессуал кодекс- Фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари буйруқ тартибидаги ишларни, даъво тартибидаги ишларни, органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар бўйича ишларни ҳамда алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартибини белгилайди.

Жиноят процессуал кодекс- Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноят ишларини юритиш тартиби Жиноят-процессуал кодекси билан белгиланади. Жиноят ишларини юритишнинг ушбу Кодексда белгиланган тартиби барча судлар, прокуратура, тергов, суриштирув органлари, адвокатура, шунингдек фуқаролар учун ягона ҳамда мажбурийдир.

Назорат турлари- назорат турларига қўйидагилар киради давлат назорати, маъмурий назорат, ички назорат, ташки назорат, дастлабки назорат, жорий назорат, мавсумий (тасдиқловчи) назорат, аудиторлик назорати, бошқа назорат турлари

Солиқ — давлат томонидан белгиланган юридик ва жисмоний шахслар тўлайдиган мажбурий тўловлар. Солиқлар давлат бюджети даромадининг асосий манбаси ҳисобланади.

Солиқ сиёсати — солиқ, тўловчиларнинг ва давлат манфаатларини мувофиқлаштирувчи сиёсат. Солиқ сиёсати солиқ тўловчилар ва давлат манфаатларига мос келиши керак

Солиқ кодекси — солиқларнинг тури, ўндирилиши ва тўланишини мувофиқлаштирувчи ҳужжат. Солиқ Кодекси 1998 йилдан татбиқ этилган.

Мазу бўйича тест саволлари

1. Текшириш ҳажмига қараб экспертиза:

- А) Асосий ва қўшимча экспертизаларга бўлинади;
- Б) Бош ва иккинчи даражали экспертизаларга бўлинади.
- В) Дастлабки ва сўнгги экспертизаларга бўлинади.
- Г) Тўлиқ в чала экспертизаларга бўлинади.

2. Дастлаб бухгалтерлик ҳисобини ташкил қилиш ишини эксперт-бухгалтер томонидан текширганда энг аввало қуйидагилардан қайси бири кўриб чиқилади?

- А) Моддий бойликлар, хом ашё ва таёр маҳсулотлар ҳаракатини акс эттирувчи ҳужжатларнинг расмийлаштириш тартиби.
- Б) Катъий ҳисобдаги бланкалардан фойдаланиш ва сақлаш тартиби.
- В) Инвентаризация ўтказиш шароитлари
- Г) Барча жавоблар тўғри.

3. Қайси ҳолатларда иккиламчи суд бухгалтерия экспертизаси ўтказиш мумкин?

- А) Хулоса берган эксперт малакасиз деб топилганда ёки эксперт терговчи томонидан барча материаллар тўлиқ ишлатмаган ҳамда ўз устида изланишларни олиб бормаганда.
- Б) Экспертиза ўтказиш тартиб қоидалари бузилганда.
- В) Биринчи экспертиза материалларига қарама-қарши материаллар тақдим этилганда.
- Г) Барча жавоблар тўғри.

4. Комиссиявий суд экспертизаси:

А) Комиссиявий суд экспертизаси ўтказилаётганда суд экспертларининг ҳар бири текширишларни тўлиқ ҳажмда ўтказди ва улар олинган натижаларни биргаликда таҳлил қилади.

Б) Суд экспертлари умумий фикрга келганидан сўнг биргаликдаги хулосани ёки хулоса беришнинг иложи йўқлиги тўғрисидаги ҳужжатни тузади ва имзолайди.

В) Суд экспертлари ўртасида келишмовчиликлар келиб чиққан тақдирда, уларнинг ҳар бири келишмовчиликлар келиб чиққан барча ёки айрим масалалар бўйича алоҳида хулоса беради.

Г) Юқоридаги барча жавоблар тўғри.

6. Суд-бухгалтерия экспертизасида “Сифатсиз материаллар” гуруҳига қуйидагиларни қайси бири қиради?

- А) Тафтиш хулосаларининг асоссизлиги;
- Б) Тафтиш ўтказишда моддий жавобгар шахс иштирок этмаслиги;

- В) Тафтиш ёки инвентаризация хулосасида комиссия имзоларининг тушунарсиз ёки қалбаки ёки умуман йўқлиги ва хоказолар.
- Г) Юқоридаги жавобларни барчаси киради.

7. Экспертиза неча босқичда амалга оширилади?

- А) Текшириш, хулоса чиқариш, амалга ошириш ва якунлаш.
- Б) Амалга ошириш, хулоса ва ижро этиш.
- В) Тайёргарлик кўриш, текшириш, хулоса.
- Г) Тузатиш, йиғиш ва тақдим этиш.

Маъруза режаси:

1. Суд-бухгалтерия экспертизасини маълумотлар билан таъминлаш тартиби.
2. Суд-бухгалтерия экспертизасини маълумотлар билан таъминлаш хусусиятлари
3. Суд-бухгалтерия экспертизаси мутахассисининг иштироки ва унинг бошқа экспертизалар билан боғликлиги

1. Суд-бухгалтерия экспертизасини маълумотлар билан таъминлаш тартиби.

Ўзбекистон Республикасининг “Суд-экспертизаси тўғрисида”ги Қонунчилик палатаси томонидан 2009 йил 18 ноябрда қабул қилинган Сенат томонидан 2010 йил 7 майда маъқулланган Қонуннинг *27-моддасида белгилаб қўйилганидек, “Давлат суд-экспертиза муассасаларининг суд-экспертлик фаолиятини ахборот билан таъминлаш” дейилган бандида* Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар давлат суд-экспертиза муассасаси раҳбарининг ёзма сўровига кўра суд экспертизасини ўтказиш учун зарур бўлган ахборотни такдим этиши шарт. Бунда давлат суд-экспертиза муассасалари давлат сирларини ва қонун билан кўриқланадиган бошқа сирни ташкил этувчи олинган маълумотларнинг ошкор қилинмаслигини таъминлайди.

Эксперт-бухгалтер ишнинг хусусиятига кўра текширишда турли услублардан фойдаланади. Ленин ҳар қандай ҳолда ҳам хўжалик операцияларини текширади, яъни у ҳужжатларни, ҳисоб регистрларидаги ёзувларни, ҳисоботларни, айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмалари бошқа соҳадаги экспертлар хулосасини тегишлича таҳлилдан ўтказиши.

Ҳужжатлар далиллар манбасига киритилган (масалан, инвентаризация қайдномаси далил ҳужжати ҳисобланиб, унинг ёрдамида товар-модий бойликларнинг ҳақиқий қолдиғи аниқланади) ушбу бойликларнинг талон-тарож қилинганлиги тўғрисидаги жинойий ишни тергов қилишда маълум аҳамият касб этади. Агар ҳужжат жинойятномаларга ошириш воситаси ёки ўзида жинойят изини сақлаб қолган бўлса, яъни жинойят объекти бўлса, бу ҳолда у ашёвий далил сифатида тасаввур этилади. Масалан, камомадни ёпиш учун кирим қилинмаган товарларни инвентаризация қайдномасига киритиш ёки қалбаки ишончнома ҳужжатни терговчи томонидан ашёвий далил деб тан олинishi қарор билан расмийлаштирилади ва текшириб

чиқиш баёнида қайд этилади. Шундан кейин ҳужжат тергов юритилган ишга илова қилиниши ёки корхонада сақлашга қолдирилиши мумкин.

Эксперт-бухгалтер ишда мавжуд бўлган ҳужжатлар бўйича операцияларни ўрганади ва хулоса беради. Терговчи томонидан кўрилмаган ҳужжатлар билан эксперт-бухгалтернинг ишлаши мумкин эмас, чунки терговчи ва суд далилларининг моҳияти бўйича текшира туриб эксперт-бухгалтернинг ҳужжатлар бўйича хулосаси ҳақиқий ва асосий эканлигини аниқлай олмаслиги мумкин. Терговчи ва суд тақдим этган барча экспертиза қилинадиган ҳужжатларни эксперт-бухгалтер текширади. Ҳужжатларнинг иккинчи ва кейинги нусхаларини (кўпайтирувчи қоғоз билан ёзилган) ҳамиша ҳам биринчи нусхадан кўчирма деб қараш мумкин эмас. Улар мустақил ҳужжат ҳисобланиб, эксперт-бухгалтер текшириш натижасида ушбу ҳужжатларга асосланиб хулоса беришга

Экспертиза амалиётида текшириш учун мутахассисга ҳужжатнинг фотонусхаси (расми) тақдим этилган, ҳолатлар ҳам учраб туради. Эксперт-бухгалтер учун бундай материаллар фақат қуйидаги ҳолатларда шубҳасиз булади:

- иш материалларида расм-нусха (фотокопия) каерданлиги маълум бўлиши керак;

- расм нусхадан ҳужжатнинг барча мазмуни тушунарли ва қийинчиликсиз ўқий олишга имкон мавжудлиги;

Суд жараёнида ҳужжатларга тикилган янги ҳужжатлар ва суд қатнашчилари томонидан қилинган таклифлар эксперт терговчи бухгалтерга ўрганиб ишлаб чиқиш учун тақдим этилади. Агар қилинган таклифлар ва берилган материаллар бўйича қўшимча изланишлар керак бўлиб қолса, у ҳолда суд вақтинча танаффус эълон қилади. ҳар бир қўйилган саволлар бўйича эксперт бухгалтер ўз хулосасида қисқа, яхлит ва ҳужжатларга асосланган ҳолларда суд ҳайъатига жавоб бериши керак. Агар бир нечта экспертчилар томонидан хулосалар берилган бўлса, у ҳолда ҳамма бухгалтерлар билан келишилган ҳолда хулоса берилиб ҳамма мутахассислар томонидан имзоланади. Агар ҳар бир экспертчи бошқаларнинг хулосаси билан келиша олмаса, у ҳолда ҳар бири ўз фикри бўйича хулоса беришга ҳақлидир. Ҳар бир экспертчи мутахассис томонидан берилган хулосалар суд ҳайъатига танишиш учун берилади ва яна суд ҳайъати мутахассис бухгалтерга саволлар беришни давом эттиради. Мутахассис бухгалтерлар томонидан берилган оғзаки жавоблар суд мажлиси баённомаларида ёзиб борилади. Экспертчи бухгалтерлар суд залларидан фақат суд раисини рухсати билан чиқиб кетиши мумкин. Саволлар беришни ёки такрор экспертиза тайинлашни терговчидан илтимос қилиши мумкин. Айбланувчининг эътирозлари ва қайта экспертиза тайинлаш илтимослари бўлмаган ҳолда терговчининг

хужжатлари ва суд бухгалтерия экспертининг хулосалари судга юборилади.

Судда эса дастлабки суд бухгалтерия ўтказганлиги, терговчининг берган саволларидан ва материалларидан фойдаланганлиги ва суд бухгалтерия экспертизаси экспертнинг хулосаси тўлиқлиги кўриб чиқилади. Шу мақсадда куйидаги саволлар кўриб чиқилади:

- экспертиза ўтказиш ёки тайинлаш ҳақидаги прокурорнинг қарори;
- терговчи томонидан саволлар бўйича хулосанинг тўлиқлиги.

- айбланувчига ушбу қарорни тақдим этилганлиги, айбланувчи эътироз билдирган бўлса унинг талаби қондирилганлиги ёки йўқлиги;

- терговчи эксперт томонидан қўшимча материаллар учун ёзма ариза берилганми йўқми, агар берилган бўлса терговчи томонидан ушбу ариза қониктирилганми;

- экспертчи томонидан суд бухгалтерия экспертизаси хулосасининг ёзилиши.

Агар айбланувчи томонидан суд бухгалтер экспертга тушунтиришлар ва қўшимча материаллар берилган бўлса, у ҳолда баённома ва хулосаларда айбланувчининг бу хулосалар билан танишганлиги ёки танишмаганлиги аниқланади.

Эксперт ҳамма саволларга тўлиқ жавоб изланганлиги хулосада акс эттирилади. Агар баъзи бир саволлар ёритилмаган бўлса, нима сабабдан ёритилмаганлиги кўрсатилади.

Суд қарорига биноан суд бухгалтер-экспертлари суд залига фақатгина зарур ҳолларда чакирилишлари лозим. Лекин, амалиётда эксперт-бухгалтер қоидага биноан суд залларига зарур вақтда тақлиф қилинадилар.

Тақлиф қилинишидан мақсад, суд экспертизаси ўтказиш бўйича қонун тўғри келадими йўқми, хулосада ҳамма саволлар ойдинлашганми ва тулуқлиги аниқланади.

Экспертчини судга дастлабки терговда қатнашиб хулоса бергани учун чакирилади. Экспертчи бухгалтер (суд томонидан сайланган) ишлаб чиқариш яқунлари ўқилмасидан бир неча кун илгари чакирилиши керак. Экспертчи бухгалтер ҳам айбланувчига саволлар бериш ҳуқуқига эга. Хулоса бериш учун ва шу билан бир қаторда суд, айбланувчи, айбловчи, ҳимояловчилар ёзма равишда терговчининг рухсатисиз ошқор этса жинойий жавобгарликка тортилади.

Терговчи экспертиза ўтказишни зарур деб топса, у қарор ёзади. Қарорда экспертиза ўтказиш қандай ҳолларда зарур бўлиб қолганлиги, экспертиза ўтказиш топширилаётган экспертнинг ёки мутахассиснинг номи кўрсатилади. Эксперт ўз фикрини бериш лозим бўлган саволлар ва экспертга тақдим этилган материалларнинг рўйхати баён қилинади. Экспертиза ўтказиш учун экспертиза билан шуғулланувчи тегишли муассасага терговчи ўзининг қарорини, ва экспертиза ўтказиш учун зарур материалларни юборади.

Терговчининг экспертиза чоғида ҳозир бўлишга ҳақи бор, лекин шу чиқарилган қонун - қоидага асосланган ҳолда чиқарилган фармонларга мувофиқ ўтказилиши лозим. Экспертиза ўтказиш учун ажратилган экспертлар ўз фикрини беради ва шу берган фикрлари учун шахсан жавобгар бўладилар. Тегишли экспертиза ўтказувчи муассасанинг раҳбари экспертиза ўтказишни топширишганда ҳар бир ишлаб чиқариш бўйича эксперт билан яъни нотўғри, ёлғон фикрлар бергани учун жавобгарликка тортилиш тўғрисида тилхат олишга мажбур ва бу тилхат берилган фикрлар билан бирга терговчига юборилади.

Терговчи экспертиза ўтказиш ҳақида қарор чиқаргандан кейин шу экспертизани ўтказиш топширилган шахсни ўз хузурига чақиради ва экспертнинг ўзи эканлигига ишонч ҳосил қилади, унинг айбланувчи билан суҳбатлашган ҳолда айбланувчига бўлган муносабатини белгилаб олади. Терговчи экспертга экспертиза тайёрлаш тўғрисидаги қарорни нусхасини беради ва унинг ўз ихтиёрига берилган материалларга ҳамда ўзининг берган фикрларини экспертиза тайинлаш тўғрисидаги қароридан қайд қилинади. Дастлабки терговда эксперт зарур текширишни ўтказгандан кейин ўз фикрини ёзади. Экспертнинг ўз фикрида экспертизани қаерда, қачон ва ким ўтказганлиги, қандай нарса экспертиза предмети бўлганлиги, экспертиза қандай усуллар билан ўтказилганлиги ва материаллардан фойдаланганлиги, экспертиза ўтказиш чоғида кимлар қатнашганлиги кўрсатилиши лозим. Шундан кейин эксперт ўз олдига қўйилган саволларга берган жавобларини ва қонунан асосларга кўра шу хулосаларга келганлиги баён қилинади.

Экспертнинг ёзиб берган фикри билан танишиб чиққан терговчи шу эксперт берган фикрни аниқлаб олиши ёки унга қўшимча киритиш мақсадида уни сувоқ қилишга ҳақлидир. Эксперт бухгалтер саволлар учун ўз фикрини оғзаки ёки ёзма равишда бериши мумкин.

Экспертнинг фикри айбланувчига тақдим этилганлиги тўғрисида терговчи баённома тузади. Баённомада айбланувчининг изоҳлари, эътирозлари ва илтимослари баён қилинади. Эътирозлар билдирилгандан сўнг, шунингдек экспертга тақдим этиш тўғрисидаги тавсиянома муносабати билан тергов, суд ҳаракатлари ўтказилиши мумкин.

Суд бухгалтерия экспертизаси ўтказиш тўғрисидаги қарорни буйруқда юборади, улар ўз йўли билан ўзларининг ходимларини ёки ҳисобда турган малакали билимга эга бўлган шахс тайинланади. Суд - бухгалтерия экспертизасининг олдига қўйилган вазифаларини ҳал этиш фақатгина бухгалтерия фанини билимларига асосланади. Эксперт ўз хулосасида бухгалтерия ҳисоби билимидан ташқари илмий шакллардан фойдаланиш ҳуқуқига эга. Бухгалтер-экспертнинг ваколатида, унинг олдига қўйилган масалалар, ҳужжатларга асосланиши лозим. Эксперт-бухгалтер (ишга таклиф қилинган шахс) маълум талабларга жавоб бериши лозим.

Энг аввалам бор, у малакали мутахассис ишнинг якунидан манфаатдор бўлмаган объектив усулда ёндашган ҳолда хулоса берувчи шахс бўлиши лозим. Жиноий ишлар кодекси экспертга қўйиладиган куйидаги бурчларни белгилайди:

-у терговчи чақириғига биноан келиши ва раҳбарнинг рухсати олинган ҳолда ишга объектив ёндашган бўлиши керак. Эксперт мутахассис берилган материалларнинг етарлича эмаслигини тезликда хабар бериши лозим.

-бухгалтер эксперт экспертизани фақат раҳбарнинг буйруғига асосан бошлайди.

Эксперт бухгалтер ўз ваколати, хоҳиши билан ўзини четга олиши мумкин:

а)ўзи айбдор билан боғлиқ бўлса;

б)илгари тафтиш ўтказган бўлса;

в)агар ўзининг шу ишда иштироқи малум бўлса.

Жиноий ишлар бўйича бухгалтер-экспертнинг ҳуқуқлари куйидагилардан иборат:

-бухгалтер-эксперт, эксперт ўтказиш объектига тегишли материаллар билан танишиб чиқиши лозим;

- хулоса ёзиш учун зарур бўлган қушимча материал талаб қилиш ҳиукукига эга;

-терговчининг рухсати билан терговда иштироқ этиши, эксперт-бухгалтер бошқа мутахассислар билан фикр алмашиши, биргаликда хулоса ёзишлари ёки турлича фикрлашга эга бўлишган тақдирда ҳар хил хулосалар ёзишлари мумкин;

-бухгалтер-экспертчи терговчи ҳаракатидан прокурорга шикоят билан муружат қилиши мумкин.

Эксперт-бухгалтер хулоса беришдан бош тортса, суд ва терговчининг таклифи бўйича келмаганлиги, қалбаки ёлғон хулоса бергани учун ва ниҳоят прокурор ёки терговчининг рухсатисиз бошлангич тергов ёки тадқиқотга халақит берганлиги учун жиноий жавобгардир.

Бухгалтер мутахассис амалий ёрдам берганда куйидагиларни аниқлаши лозим:

-керакли хўжалик операциясини таҳлил қилишда қайси бухгалтерия ҳужжатлари ва ҳисоб регистрлари ахборотларига эга эканлигини аниқлаш;

-белгиланган ҳужжатларни асл нусхаларини қаердан топиш мумкинлигини белгилаш. Бухгалтер мутахассис терговчига ортиқча кераксиз ҳужжатларни олиб келишга йул қўймаслик керак. Олиб кетилган ҳужжатларнинг мазмуни тушунарли, керакли ахборотларга эътибор берилган ҳолда олиб келинади. Мутахассис бухгалтер

терговчига иқтисодий иборалардан фойдаланишга ёрдам бериши лозим ҳамда ҳужжатларнинг сифатли-сифатсизлигига хулоса беради.

Мутахассис масалаҳат берганда ҳужжаликда содир булаётган операциялар, бухгалтерия ишларини ташкил этилиши ҳақида аниқ равон қилиб масалаҳат бериши лозим. Терговчига инвентаризация ўтказиш тартибини, ўзаро қоплаш тартиби, молни кредитга сотиш тартиби, табиий камайишни қандай ҳисоблаш тартибларини кўрсатиши лозим.

Суд экспертизаси амалиётида суд бухгалтерия экспертизаси ниҳоятда кенг тарқалган турларидан бўлиб ҳисобланади, уни ўтказиш вақтида суриштирув, тергов ёки суд тергови давомида бухгалтерия соҳасида махсус билимлар қўлланилиши талаб этилади. Экспертиза бухгалтернинг ўзи олдига қўйилган масалалар бўйича маълум фикр чиқариш учун зарур бўлган материалларни тўплаш ҳуқуқига эга эмас, у дастлабки берилган материалларни оидинлаштиришга ҳаракат қилади. Агар материаллар хулоса бериш учун етарли бўлмаса эксперт-бухгалтер Ўзбекистон Республикаси Жинорий Кодексининг тегишли талабларига мувофиқ бу ҳақда экспертиза тайинлаган органларга хабар беради. Эксперт қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги қарор эълон қилинган вақтда ҳам, шунингдек уни ўтказиш давомида, бухгалтер хулосаси оғзаки ёки ёзма равишда билдирилиши мумкин. Эксперт айнан қандай қўшимча материаллар ва тафтиш ўтказишда унга қандай материаллар кераклигини кўрсатиш зарур.

Экспертнинг фикри рад этилган вақтда материалларни йиғиб хулоса бериш имконияти бўлмаган вақтда эса экспертиза тайинлаган органларга хабар беради. Агар қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги тавсиянома муносабати билан тергов, суд ҳаракатлари:

а) экспертиза ишларига тааллуқли бўлган ҳужжатлар (тергов далолатномалари, бошқа соҳа мутахассисларини хулосалари);

б) далил сифатидаги ашёвий материаллар фото нусхалари, бухгалтерлик ҳужжатлари терговчи томонидан эксперт учун бутун экспертиза ўтказиш даврига берилиши мумкин. Бошқа ҳужжатлар билан терговчи экспертни иш бошлаши арафасида ёки янги ҳужжат ва материаллар топилган заҳоти таништиради.

Агар эксперт-бухгалтер учун зарур бўлган ҳужжат йўқ бўлса ёки айбланувчи томонидан атайлаб, йўқ қилинган бўлса, у ҳолда терговчи эксперт-бухгалтер билан биргаликда бундай ҳужжатга тенг бўлган бошқа алмаштирувчи ҳужжат қидирилади.

2. Суд-бухгалтерия экспертизасини маълумотлар билан таъминлаш хусусиятлари

Суд-бухгалтерия экспертизаси шундай ҳолатларда белгиланадики, унда кузатилган жиной ишнинг терговини олиб боровчи терговчи, ишни сифатли ва қонунан тўғри боришида албатта чуқур ва юқори савияли бухгалтерлик билимлар лозим деб топса. Албатта ишни олиб боровчи терговчи ҳам маълум бир бухгалтерлик билимларга эга бўлишида оддий ҳисобларни ўзи бажариши ёки тергов вақтида айбланувчини ёхуд таҳлил этиши мумкин. Хусусан иш юзасидан жиной ишга қўл урган шахслар моддий жавобгар шахслар юритган ҳар бир ҳужжат ва материалларни таҳлил қилиб, янги фактларни очиши ҳам мумкин. Лекин, бундай ҳолатларда терговчи суд-бухгалтерия экспертизасининг ёрдамсиз кўзланган ютуққа эриша олмайди.

Эксперт-бухгалтернинг хулосасиз терговчи иш юзасидан қуйидаги масала ва саволларни ҳал этишга ҳақ-ҳуқуқи бор. Бунда у бухгалтерия ҳисобининг умумий қоидалари билан таниш бўлгани учун қуйидаги саволларни ҳал этиши мумкин:

- жиной иш юзасидан йиғилган материалларда бухгалтерия-арифметик ҳисоб-китоблар, ушбу ҳисоб-китоблар камомадни аниқлаш, кассирдаги ортиқча ёки етишмайдиган пул суммасини аниқлаш ваҳоказолардир. Бу ҳолларда бухгалтерия-экспертизаси белгиланмайди.

Терговчига тафтиш хулосалари ва якуний ҳисоб-китоблар ҳужжати тақдим этилса, ёки корхонанинг ҳисоб ёзувлар терговчи шахсан ўзи текширса бухгалтерия экспертизаси тайинлаш мумкин. Баъзан эксперт-бухгалтер олдида ўтказилган тафтиш маълумотларини текшириш таҳлил этиб хулоса бериш, тафтишнинг сифатига баҳо бериш каби саволлар ҳам қўйилади. Бундай кўринишдаги суд-бухгалтерия экспертизасида терговчи томонидан йиғилган материалларни обдон кўздан кечириб, танишиб текширади. Бундай ҳужжатлар савдо ходимлари ташаббуси билан юритилиб муомалада товар номлари моддий жавобгар шахслар номларини тўла кўрсатмайди ва бухгалтерлик назоратидан четда қолади. ҳисобни соддалаштириш мақсадида баъзан оператив ва бухгалтерлик ёзувлари бир хил далилий аҳамиятга эга бўлади. Бундан ташқари, қатор ҳолларда ҳам айрим моддий жавобгар шахсларни оператив ҳужжатлари, оператив ёзувлари ва бошқа норасмий материаллар ҳам далилий аҳамиятга эгадир.

Эксперт-криминалистнинг расмга олишда бир неча ҳужжатларнинг айрим қисмлари эмас, балки яхлит ҳужжат фойдаланилганлигини тасдиқловчи хулоса бўлиши шарт.

Текширишда ҳужжатнинг расм нусхаси асос қилинса, эксперт-бухгалтер ўз хулосасида бу тўғрида айтиши керак Эксперт-

бухгалтер баъзан шундай фактларга дуч келадики, бунда бирламчи бухгалтерия хужжатлари, ҳисоб регистрлари жамловчи ва гуруҳли қайдномаларни йўқотилганлиги сабабли тафтишчи ёки ҳисоб ходимлари томонидан бухгалтерия операциялари тикланади.

Тикланган маълумотларга асосан мутахассис-бухгалтер одатдаги эксперт-текширишдаги масалаларни ҳал қилади. Текширишда бўлмаган хужжатларни тиклаш тартиби бухгалтерия ҳисобининг юритиш шаклига (мемориал-ордер ёки журнал-ордер шакли) тақдим этилган, хужжатларнинг қанчалик тўлаллигига боғлиқ Мутахассис-бухгалтер иш фаолиятида бухгалтерия хужжатларидан ташқари ҳам турли иш материалларини ўрганишга тўғри келади. Айбланувчи ва гувоҳларни сўроқлаш баёнлари, тушунтириш хатларида у ёки бу хужжатнинг тузилиши ҳамда ушбу хужжатда акс эттирилган операцияни бухгалтерия ҳисобини юритиш тартиби, моддий зарарларнинг вужудга келиш сабаблари, ҳисобдаги хатолар тўғрисида маълумотлар, хужжатли тафтиш далолатномалар, моддий зарарнинг ўлчамини аниқлашда моддий жавобгар шахснинг эътирозини тушунтирувчи маълумотлар мавжуд.

Ишнинг бошқа материалларини текширишда айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмалари хужжатли маълумотлар билан тасдиқланиши аниқланади.

Бухгалтерлик маълумотлари билан тасдиқланмаган айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмаларига асосланган хулосалар текшириш жараёнида эксперт-бухгалтер ҳуқуқ доирасини ошириб юборганлигидан далолат беради, чунки кўрсатмаларни баҳолаш тергов ва судга тааллуқлидир.

Агар хужалик операциялари хужжатли маълумотларда нотўғри акс эттирилса, айбланувчи ва гувоҳларнинг кўрсатмаларини ҳисобга олиб эксперт-бухгалтер баъзан шартли ёки альтернатив хулоса тузади. Масалан, товар-моддий бойликлар ҳаракатини текширишда инвентаризация комиссияси аъзолари ва моддий жавобгар шахс ўртасида инвентаризациянинг тўғри ўтказилганлиги тўғрисида низо келиб чиқса эксперт-бухгалтер текшириш натижаларига кўра шартли хулоса ва бухгалтерия хужжатларига асосан катъий хулоса беради.

Эксперт-бухгалтер текширишда норасмий бухгалтерлик хужжатлари ва оператив ҳисоби ҳам учраб туради.

Бухгалтерлик ҳисобида қайд этилмаган ва мазкур корхонада расман белгиланмаган хужжатлар норасмий ҳисоб хужжатлари деб тушунилади. Буларга моддий жавобгар шахслар томонидан олинган тилхатлар хомаки хужжатга кўчирилмаган ёзувлар ва ҳоказолар мисол бўла олади. Бундай хужжатлар савдо ходимлари ташаббуси билан юритилади ва товар номларини, моддий жавобгар шахслар

номларини тўла кўрсатмайди ва бухгалтерлик назоратидан четда қолади.

Юқорида айтилган материаллар асосида содир этилган суъистеъмол, моддий зарарнинг ўлчами, моддий зарарга жавобгарлар ва уларнинг ҳар бирининг жавобгарлик даражаси аниқланиши мумкинлиги сабабли эксперт-бухгалтерга чуқур ўрганиш тавсия қилинади. Оператив ва норасмий материаллар ўзига хос ва бухгалтерия ҳисобига ёрдамчи характерга эга бўлганлиги учун эксперт-бухгалтер улардан ёрдамчи материал сифатида фойдаланиши мақсадга мувофиқдир.

Оператив ва норасмий ёзувларнинг расмий хужжатларга ва бухгалтерия ҳисоби регистрларига бўлган муносабатига кўра уларни қуйидаги гуруҳларига ажратиш мумкин:

1.Тегишли йўриқномаларда белгиланган, лекин бухгалтерия ҳисобида бевосита қўлланмайдиган хужжатлар, масалан, касса паттаси (чек).

2.Мансабдор ва моддий жавобгар шахслар томонидан ихтиёрий равишда тузилувчи хужжатлар. Бундай хужжатлар моддий зарар ўлчамини ёки моддий жавобгар шахслар доирасини аниқлашга асос бўлмасам ҳам, лекин эксперт-бухгалтерга ҳисоб регистрларидаги ёзувлар ва расмий хужжатларга асосан аниқланган фактларни тўла тушунтиришга ёрдам беради. (Масалан, камомад аниқланганда моддий жавобгар шахслар тақдим этган тилхатлар).

3.Бухгалтерия ҳисоби маълумотларини тўлдирувчи ва тушунтирувчи, ёки мустақил аҳамиятли оператив ҳисоби регистрлари, Оператив ҳисоби регистрларига оморларда юритилувчи товар моддий бойликларнинг сонли ҳисоб карточкаси ва қолдиқли қайдномасини мисол келтириш мумкин.

4 Мансабдор ва моддий жавобгар шахсларнинг норасмий ёзувлари. Эксперт текшириш амалиётида хужалик операцияларида қатнашган шахслар имзо чеккан ва чекмаган норасмий ёзувларини учратиш мумкин.

Агар мазкур ёзувлар (тилхатлар) моддий бойликларни ўзидан чиқарган ва қабул қилган шахслар томонидан имзо чекилган бўлса ҳамда бухгалтерлик ҳисоби маълумотларига мувофиқ келса, унда эксперт текширилган материаллар товар моддий бойликларнинг камомади мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги тўғрисида катъиян хулоса беришга етарли деб ҳисоблайди.

Бошқа билим соҳасидаги эксперт-мутахассисларнинг хулосаларини текшириш. Бошқа билим соҳасидаги мутахассислар хулосаси эксперт-бухгалтер томонидан текширилиб, тааллуқли хулоса учун асос бўлиши мумкин.

Бунда албатта мутахассис бухгалтер хулосадаги рақамли маълумотларни тўғри ҳисобланганлигига ишонч ҳосил қилинади. Агар рақамли маълумотларда хатога йўл қўйилганлиги аниқланса, терговчига (судга) маълум қилинади. Терговчи ўз навбатида қўшимча ёки такрорий экспертиза тайинлайди. эксперт-бухгалтернинг бошқа билим соҳасидаги хулосаларини текшириш жараёнида уларда қайд этилган дастлабки ва якуний маълумотларини ўзаро маслаҳат ва ўзаро текширишларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

3. Суд-бухгалтерия экспертизаси мутахассисининг иштироки ва унинг бошқа экспертизалар билан боғликлиги

Давлатнинг ижтимоий мулкани муҳофаза қилиш борасида мамлакатдаги жиноий ишларга қарши курашда фақатгина юридик билимлар эмас, балки махсус иқтисодий билимлар ҳам зарурдир. Бундай билимлар жиноий ишларни тўхтатишда, олдини олишда ўз самарасини кўрсатади. Хужалик жиноятларини ва мансабдор шахсларни ўғирликлари билан боғлиқ ишларни кўриб чиқиш, ўрганишда махсус бухгалтерия ва бошқа иқтисодий билимлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Жиноятларни тезда ва тўлиқ аниқлашда хужаликда ҳар бир жиноятчини тўғри аниқлаш ва қонун билан жазолаш адолатли қарорлар қабул қилиш ва ҳеч бир айбсиз жиноий жавобгарликка тортилмаслиги лозим.

Шунинг учун, бухгалтерия ва иқтисодий билимларга эга бўлиш, суд-бухгалтерия ва иқтисодий экспертизани аниқ ўтказиш, хужжатли тафтишлар ва шунга ўхшаш фанлардан фойдаланилган ҳолда яъни суд-бухгалтерия экспертизаси турли қиррали фан бўлиб, назарий ва амалий жиҳатдан бухгалтерия ва иқтисодий ахборотларни аниқ юридик амалиётда ишлатишга қаратилган. Суд бухгалтерия экспертизасининг мақсади, юридик ишларни ҳал этишда бухгалтерия ва иқтисодий билимларга асосан қўшимча маълумотлар, ахборотлар, фактлар тўплашдир. Жиноий ишларни юридик ва терговчилар томонидан очишда махсус мутахассис бухгалтерлардан фойдаланилади.

Мутахассис бухгалтер-экспертчи тергов ва суд ишларига таклиф қилинган бўлиб, консултация бериш учун чақиради. Ўзбекистон Республикасининг жиноий ишлар кодексида 263-моддаси; суд ишларини ҳал этишда мутахассис-бухгалтер-экспертчи таклиф этилиши мумкинлиги кўрсатилган.

Суд тергов ишларида мутахассис бухгалтернинг ишлари қуйидагилардан келиб чиқади.

- аниқлаб топиш, текширувлар далолатномаларига асосланган ҳолда жиноий иш содир қилинган даври ёки текширувларда текшириш методлари тулақонлигича олиб борганини аниқлаш;

-тафтишчилар хулосасига таяниб ушбу хулоса ва бошқа хужжатлар тўғри текширилганми?

-инвентаризация ўтказилганлиги тўғрисидаги акт ва бошқа хужжатлар бухгалтерия, омбор хужжатлари билан фарқ қиладими (санаси, имзоси, номланиши, ва ҳоказолар). Шундай мураккаб ва чалкаш жиноий ишлар бўлиши мумкинки, бундай ҳолларда терговчи эксперт олдига қўйилган саволларни маслаҳатчи-бухгалтер билан биргаликда тузиши керак бўлади. Бундай саволлар материаллини тайёрлашда терговчи маслаҳатчи-бухгалтер сифатида таклиф этилган экспертани ишга жалб қилиш ҳуқуқига эга. Агар эксперт-бухгалтер юқори малакали бўлса, у ҳолда терговчининг ҳохиши билан у ҳам маслаҳатчи-бухгалтер, ҳам эксперт-бухгалтер вазифасини бажариши мумкин. Бу эса ўз навбатида терговчининг ҳисоботида ва баённомасида қайд этилади. Терговчи суд бухгалтерия экспертизасини тайинлашдан олдин шу ҳақда қарор чиқаради ва шу қарор тасдиқланади. Терговчи қарорда қўйидагиларни кўрсатади:

- а) экспертиза ўтказиш учун асос;
- б) экспертиза ўтказувчи корхонанинг номи, манзилгохи, экспертнинг фамилияси ва мансаби;
- в) эксперт олдига қўйилаётган саволлар тўплами;
- г) эксперт ихтиёрига материаллар рўйхати;

Амалиётда эса терговчилар ҳар вақт ҳам экспертиза ўтказгани учун асосни кўрсатавермайдилар. Баъзи ҳолларда эса чиқарган қарорида ҳам экспертнинг ихтиёрига тақдим этилган материаллар рўйхатини кўрсатмайдилар. Улар "Эксперт ихтиёрига қўйидаги иш материали берилди" деб чегараланиб қоладилар. Бу эса нотўғри. Бундай ҳоллар экспертни чалғитади, материаллар билан танишиб чиққунга қадар вақтини олади, аниқ бир хулоса айтолмайди, натижада экспертиза муддати чўзилиб кетади. Терговчи иш юзасидан йиғилган материалларни экспертга тақдим этаётиб у билан шахсан танишади. Агар материаллар тўплами жуда катта ёки бухгалтерлик материаллар бўлмаган бошқа аралаш ҳолда бир "иш"га тикилган бўлса, у ҳолда эксперт терговчи ҳузурида ўтириб материаллар билан танишиб экспертиза ўтказади. Қарорда шу юзасидан очилган "иш"даги тегишли варақлар рақамланганлиги кўрсатилади. Бундай ҳол экспертни адашмасликка ва чалғитмасликка ёрдам беради.

Эксперт бухгалтерга терговчи томонидан қўйидаги материаллар ҳажми тақдим этилиши лозим:

- а) хулоса бериш учун асос бўлиб, хизмат қилувчи хужжатлар (бухгалтерия хужжатлари, ҳисоб регистрлари, китоб ва журнал ордер ва терговчи томонидан йиғилган бошқа материаллар);
- б) моддий бойликларнинг ёки пул маблағларининг ортикча экани ёки камомад бор эканини тасдиқловчи хужжатлар; (қайсиқим уларни

тафтиш орқали аниқлашнинг имкони бўлмаса). Агар моддий зарар кўрилган бўлса зарарнинг ўлчамлари, пайдо бўлган вақти ва жавобгар шахслар доираси ҳақида хужжат ва маълумотлар. Бунинг учун бирламчи бухгалтерия хужжатлари, бухгалтерия проводкаларидаги ёзувлар, оператив-техник хужжатлар ва баъзи ҳолларда статистик жадваллар;

в) хужжатларни олиб қўйиш далолатномаси ва уларни ишга тикилганлиги туғрисидаги қарор, тинтув ва топиб олиш далолатномаси ва бошқа шунга тегишли бўлган хужжатлар;

г) айбланувчи ёки шубҳа остидаги шахсларни

тергов қилингани ҳақидаги далолатномаси, гувоҳларни тергов қилинганлиги туғрисидаги далолатнома, мисол учун инвентаризация ўтказган комиссия аъзоларини сурак қилиниб, улар ўртасида юзлаштириш хулосалари;

д) ишга алоқаси бўлмаган, лекин далилий ашё сифатида терговчи томонидан ишга тикилган хужжатларнинг текширув далолатномаси;

е) эксперт бухгалтернинг хулосаси бошқа соҳа мутахассисининг хулосасига таяниш лозим бўлган мураккаб ҳолатларда, эксперт бухгалтерга шу соҳа мутахассисининг хулосалари тақдим этилиши лозим. Масалан, товаршунос-экспертнинг хулосаси.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш шарт деб топилган ва бунинг учун хужжатлар етарли даражада йиғилгандан сўнг, экспертизани тезкорлик билан бошлаб юбориш керак Чунки, экспертиза кўп ҳолларда жуда чўзилиб кетиши мумкин. Бу эса терговда салбий ҳарактерга эга.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш муддатини тайинлашдан олдин, терговчи эксперт олдиға қўйиладиган саволлар тўпламини тайёрлайди. Бундай саволларни тайёрлаб экспертга тақдим этиши учун терговчига иш юзасидан йиғилган материаллар етарли бўлиши, қисман бўлса ҳам иқтисодий билимларга эга бўлиши, у ёки бу корхонанинг юритилаётган ҳисоб-китоби асослари билан танишган бўлиши керак Агар терговчи тафтиш материалларидан ва бошқа материаллардан шубҳаланса, "Тафтиш нотўғри ёки бирор бир методдан фойдаланилмай ўтказилди" -деган даъво юритилса терговчи бундай маълумотни, албатта, бухгалтер-эксперт билан биргаликда текшириб чиқиши лозим.

Суд бухгалтерия экспертизаси сифатли ва қисқа муддат ичида яқунланишиға иш юзасидан йиғилган материалларнинг (текширув материаллари, тафтиш материаллари ва инвентаризация) тулақонлилиги ва сифатлилиги ҳам таъсир кўрсатади. Сифатсиз материалларға қуйидагилар киради:

-тафтиш хулосаларининг асоссизлиги;

-тафтиш ўтказишда моддий жавобгар шахс иштирок этмаслиги;

-тафтиш ёки инвентаризация хулосасида комиссия имзоларининг тушунарсиз ёки қалбаки ёки умуман йўқлиги ва ҳоказолар.

Суд бухгалтерия экспертизасини ўтказишни белгилашда ва экспертга материаллар тақдим этишдан аввал, терговчи йиғилган материаллар билан яқиндан танишиб чиқиши лозим. Шу билан бир каторда эксперт бухгалтернинг ёзма аризаси ёки талабномасига асосан қўшимча материаллар йиғиши ва ниҳоят содир этилган тизимдаги барча ҳужжатларни сақлаб қолиши керак Акс ҳолда жиноят содир этган шахс ёки моддий жавобгар шахс қалбаки ҳужжат ва ёзувларни йўқ қилишлари мумкин.

Агар тафтиш ўтказилмаган бўлса, у ҳолда тафтиш ўтказишни тавсия этиб, хулосаларни сифатли ёзилганлигини текшириб чиқиши лозим. Материаллар тайёрлаш жараёнида шундай бир тергов ҳаракатларини амалга ошириш керак бўлиб қоладики, унинг натижасида материалларнинг қаердан келиб чиққанлиги, жойи ва сақланиш жойлари маълум бўлади. Бундай тергов ҳаракатларини бухгалтерия экспертизасини тайинлашдан олдин ўтказиш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, иш юзасидан ҳамма ҳужжат ва материаллар йиғилиб, айбдор ёки шубҳаланувчи гувоҳлар сўроқ қилиниб булгачгина суд-бухгалтерия экспертизасини тайинланади.

Шундай ҳоллар бўладикки, уларда эксперт-бухгалтер хулоса чиқариш учун материаллар етмай қолиши мумкин. Бундай ҳолларда эксперт терговчига ариза ёки талабнома ёзиб қандай материаллар иш юритиш учун зарурлигини курсатиб беради. Терговчи экспертнинг талабини қондириши лозим. Жиноий иш юзасидан материаллар экспертизага берилишидан олдин терговчи улар билан яқиндан танишиб чиқиши лозим, деб юқорида таъкидлаб ўтган эдик Танишиш вақтида терговчи ҳужжатлар қалбаки эмаслигига ишонч ҳосил қилиши керак Суд бухгалтер-экспертига қўшимча равишда иш юзасидан материалларни айбланувчининг ўзи ҳам тўлдириши мумкин. Бу ҳақда терговчига бошқа билим соҳасидаги мутахассислар хулосаси эксперт-бухгалтер томонидан текширилиб, тааллуқли хулоса учун асос бўлиши мумкин. Бунда, албатта мутахассис-бухгалтер хулосадаги рақамли маълумотларни тўғри ҳисоблаганлигига ишонч ҳосил қилади. Агар рақамли маълумотларда хатога йул қўйилганлиги аниқланса, терговчига (судга) маълум қилинади. Терговчи ўз навбатида қўшимча ёки такрорий экспертиза тайинлайди. Эксперт-бухгалтерларнинг бошқа билим соҳасидаги хулосаларини текшириш жараёнида уларда қайд этилган дастлабки ва якуний маълумотларни узаро маслаҳат ва узаро текширишларни қўллаш мақсадга мувофиқдир.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

- 1.Эксперт -бухгалтер текширув жараёнида қандай услублардан фойдаланиши мумкин?
- 2.Терговчи томонидан кўрилмаган хужжатлар билан эксперт бухгалтернинг ишлаш ҳуқуқи йуклигини изоҳлаб беринг.
- 3.Оператив ва норасмий ёзувларни неча гуруҳга ажратиш мумкин? Уларни изоҳлаб беринг.
- 4.Бошқа билим соҳасидаги эксперт-мутахассисларнинг хулосаларини текшириш тўғрисида тушунча беринг.

Мавзу бўйича таянч сўзлар ва иборалар

Суд-экспертиза муассасаларини фаолиятини ахборот билан таъминлаш - Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар давлат суд-экспертиза муассасаси раҳбарининг ёзма сўровига кўра суд экспертизасини ўтказиш учун зарур бўлган ахборотни тақдим этиши шарт.

Суд экспертизасига материаллар тақдим этиш тартиби бузилганда- суд эксперти бу тўғрида экспертиза муассасаси раҳбарини хабардор қилади, суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) камчиликларни бартараф этиш учун зарур чора-тадбирларни кўрмаса, экспертиза муассасаси раҳбари ўттиз кун ўтгач унга материалларни экспертиза ўтказмасдан қайтаради.

Кўшимча суд экспертизаси- хулосадаги бўшлиқларнинг ўрнини тўлдириш учун тайинланади ва шу ёки бошқа суд эксперти (суд экспертлари комиссияси) томонидан ўтказилади.

Қайта суд экспертизаси- Хулоса асослангандан кейин унинг тўғрилигига шубҳа туғилганда ёхуд унга асос қилиб олинган далиллар ишончли эмас деб топилганда ёки суд экспертизасини ўтказишнинг процессуал қоидалари жиддий бузилганда қайта суд экспертизаси тайинланади.

Мазу бўйича тест саволлари

1.Суд-бухгалтерия экспертизасини маълумотлар билан таъминлашнинг ҳуқуқий асосини аниқланг?

- А) Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”ги қонуни.
- Б) Ўзбекистон Республикасининг “Прокуратура тўғрисида”ги қонуни.
- В) Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси.
- Г) Ўзбекистон Республикасининг «Суд экспертизаси тўғрисида»ги қонуни.

2. Экспертиза ўтказиш учун талаб қилинган қўшимча материаллар тақдим этилмаса...

- А) Экспертиза тўхтатилади.
- Б) Экспертиза кечиктирилади.
- В) Қўшимча материаллар 30 кун мобайнида тушмаган тақдирда эксперт текширишни мавжуд материаллар бўйича ўтказди.
- Г) Қайта экспертиза тайинланади.

3. Терговчи томонидан кўрилмаган ҳужжатлар билан эксперт-бухгалтернинг ишлаши мумкинми?

- А) Мумкин, суд райиси розилик берганда.
- Б) Мумкин, айбланувчи талаб қилганда.
- В) Мумкин, эксперт-бухгалтернинг шахсий ташаббусига биноан.
- Г) Мумкин эмас, Ўзбекистон Республикасининг ЖПК асосан Эксперт-бухгалтер ишда мавжуд бўлган ҳужжатлар бўйича операцияларни ўрганади ва хулоса беради.

4. Экспертнинг фикри айбланувчига тақдим этилганда қандай ҳужжат тузилади?

- А) Тушунтириш хати.
- Б) Баённома.
- В) Далолатнома.
- Г) Ариза.

5. Суд-бухгалтерия экспертизасини қандай ҳужжатга асосан ва ким тайинлайди?

- А) Прокуратура органининг қарорига асосан прокурор.
- Б) Суд органининг қарорига асосан суд райиси.
- В) Маҳаллий ҳокимият органларнинг қарорларига асосан ҳокимлар.
- Г) Суд-прокуратура органлари терговчиларининг қарорлари ва суд ажримига асосан.

6. Суд бухгалтерия экспертизасини тайинлашдан олдин....

- А) Терговчи буйруқ чиқаради.
- Б) Терговчи фармойиш қабул қилади.
- В) Терговчи қарор чиқаради.
- Г) Терговчи эълон беради.

3-мавзу.
АСОСИЙ МОЛИЯВИЙ- ХЎЖАЛИК
ОПЕРАЦИЯЛАРИ БЎЙИЧА СУД-БУХГАЛТЕРИЯ
ЭКСПЕРТИЗАСИНИНГ ФАОЛИЯТИ

1-маъруза. Касса ва банк операциялари бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси

2-маъруза. Товар моддий бойликлар юзасидан суд-бухгалтерия экспертизаси.

Маъруза режаси:

1. Корхоналарда касса хўжалигини ташкил этиш
2. Банкдаги ҳисоб-китоб ва бошқа счетлардаги пул маблағларини ишлатилишини суд бухгалтерия экспертизаси
3. Савдо, умумий овқатланиш корхоналарида касса ва банк операциялари бўйича суд бухгалтерия экспертизаси

1. Корхоналарда касса хўжалигини ташкил этиш

Суд-бухгалтерия экспертизаси услуги ва мунтазамлиги кассадаги пул маблағларининг қай тарзда ва қай усулда суистеъмол қилинганига, касса муомалалари характериға ва уларнинг формасига ҳам боғлиқ бўлади. Касса муомалаларини юритиш Марказий Банк бошқармасининг «Юридик шахслар томонидан касса муомалаларини юритиш қоидалари» билан тартибга солинади. Касса муомалаларини юритишда содир булган вазиятга мувофиқ касса муомалаларини текшириш нақд пул маблағлари, қатъий ҳисобот қоғозлари ва бошқа бойликларни инвентаризациядан ўтказиш билан амалга оширилади. Инвентаризация 19 - бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти «Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» (1.5 моддаси)га мувофиқ ўтказилади.

Корхонада касса хўжалигини тўғри ташкил этиш қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

-текширилаётган корхонада битта ёки бир нечта кассир (ёки шунга ваколатли шахслар) ишлашини;

-кассирнинг фақат текширилаётган корхонада ишлаши ёки ўриндошлик асосида бошқа корхоналарга ҳам хизмат кўрсатиши;

-кассирнинг касса муомалаларини юритиш қоидалари билан танишганлиги;

Кассадаги пул маблағларини ишлатилишини суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказишда корхона **бош бухгалтери** ва **кассири** иштирокида амалга оширилади, **текшириш пайтида бошқа шахслар қатнашиши мумкин эмас.**

Корхонада бир нечта касса бўлганда уларнинг барчаси бухгалтер-эксперт томонидан томонидан муҳрланади.

Шунингдек, кассадаги пул маблағларини суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказишда кассада сақланаётган қимматли қоғозлар (акциялар, облигациялар, сертификатлар ва бошқалар), ЁММ талонлари, қатъий ҳисобот бланкалари, санатория ва дам олиш уйлари йўлланмалари, авиачипталар ва бошқа қимматли қоғозлар ҳам текширилиб, уларнинг мавжудлиги далолатномада кўрсатилади.

Эксперт кассадаги пул маблағларини текшириш билан бирга айна пайтда сейфлар (ўтда ёнмайдиган шкафлар), кассанинг жиҳозланиши, иш кунининг

охирода касса эшиклари ва сейфлар (шкафлар) муҳрланиши, сигнализация ўрнатилганлиги ва унинг ишлаши, кассани қўриқлашнинг ташкил этилиши, кассир «олинди», «тўланди» деган штамплар билан таъминланганлиги ҳам текширилади. Бутун текширилаётган даврга тегишли барча касса ҳужжатлари ёппасига текширилиши шарт.

Пул маблағларидан нотўғри фойдаланиш ва уларни ўзлаштириш билан боғлиқ хатоларга йўл қўйилган бўлиб, буни бухгалтер билмаслиги мумкин. Шунингдек кассадаги нақд пулларнинг ҳисоб қолдиқларига мувофиқ келмаслиги ҳам мумкин. Бундай тафовутларнинг асосий сабаблари кассага келиб тушган пулларнинг ўз вақтида кирим қилинмаганлиги ёки харажат қилинган пулларни ҳисобдан чиқарилмаганлиги бўлади. Экспертиза ўтказётган бухгалтер, камомад, уларнинг миқдорини ва сабабларини ҳам аниқлаши керак. Ҳужжатлар ва ёзувлар билан боғлиқ камомад ва ортиқча чиқишлар сабаблари бухгалтерия ҳисоби регистрларидаги маълумотларни текширишда аниқланади. Ҳужжат ва ёзувларда акс эттирилган касса муомалаларини эксперт текширишга киришаркан, бухгалтер касса дафтарида бошланғич ҳужжатларнинг ҳаммаси қайд эттирилганлигига ишонч ҳосил қилади. Касса ҳисоботларининг тўғрилигини кўриб чиқади, сўнг муомалаларнинг якунини ҳисоблайди. Экспертнинг навбатдаги ҳаракати тўлов қайдномаларга қўшиб ёзиш йўли билан кассадан тўланган ҳамма пуллар якун суммаларига тузилган проводкаларни текширишдан иборат. Баъзан кассадан чиқим қилинган пулнинг миқдорини кўпайтириб, проводка тузишлар ҳам учрайди. Тўлов қайдномалардаги суистеъмоллар ҳар доим ҳам таққослаш усули билан топилавермайди. Касса муомалалари бўйича алоҳида счётлардаги ёзувларнинг асослилиги текширилиб чиқилади. Бухгалтерия ҳисобининг тегишли регистрларидаги ёзувларнинг асосли эканлиги касса ҳисоботида илова қилинган ҳужжатларга асосан аниқланади.

Тергов амалиётида бухгалтерия проводкаларининг бошланғич тасдиқдовчи ҳужжатларга тўғри келмаслик ҳолатлари ҳам учраб туради. Масалан, кассир билан бухгалтер келишиб касса ҳисоботи чиқим устунидаги умумий якуни ошириб кўрсатади ва пул қолдиқларини ўша кунга ёки ҳисобот даврига камайтиради. Чиқим устунидаги пуллар йириндисини ҳар хил счётларга, масалан, ҳар хил қарздорлар ва боқимандалар ҳисоб-китоб счётига (4000, 6000) ҳисобдан чиқарилади. Бундай харажатлар текшириш муддати ўтган кредитор қарзлар ҳисобидан кассадан чиқим қилинади. Кассадан берилган пуллар бухгалтерия, томонидан ҳар хил счётларга, яъни бу счётларнинг дебетида олиб борилиши (4010, 6960, 6710) мумкин. Бунинг учун кассадан сарфланган пуллар қаёққа, қайси тўлов счётларига кирим қилинганлигига ишонч ҳосил қилинади. Агар кредитор қарзга пул қўйилса унинг сабаблари, хўжалик муомалаларининг қонунийлиги, мақсадга мувофиқлиги текширилади.

Касса муомалаларини текшираётганда ўзаро назорат текшириш ва арифметик ҳисоблаш билан ҳисоботлардаги ёзувлар касса дафтаридаги ёзувлар билан мувофиқлигини текширади. Ушбу усуллар билан кассадаги пулларни тўлиқ кирим қилмаслик ёки сарф қилинган пулларни ҳисобдан тўлиқ чиқармаслик билан боғлиқ бўлган хатоликлар, суистеъмол қилишнинг вазият-ҳолатлари аниқланади.

2. Банкдаги ҳисоб-китоб ва бошқа счётлардаги пул маблағларини ишлатилишини суд бухгалтерия экспертизаси

Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида банкдаги счётларга доир муомалаларни суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказишда эксперт банкдаги миллий ва чет эл валютасидаги пул маблағлари тўғрисидаги маълумотларни ҳамда уларга илова қилинган солиқ ҳисоботини текширишдан бошлайди. Бунда даставвал банкда очилган счётлар сони ва рақами ҳамда қайси банкда очилганлигини аниқланади. Бу маълумотлар экспертга барча счётлар бўйича банк кўчирмаларини ва ҳар бир счёт бўйича ҳисоб регистрларини текшириш учун керак бўлади.

Сўнгра эксперт корхона ва банк ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг юридик асосларини аниқлайди, банк хизмати кўрсатиш тўғрисидаги шартноманинг Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодекси нормаларига мувофиқлигини текширади.

Банкдаги счётлар бўйича пул маблағлари кирими ва чиқимига доир муомалалар банкда тегишли дастлабки ҳужжатлар билан расмийлаштирилади. Ушбу дастлабки ҳужжатларнинг шакллари ва тўлдириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки йўриқномаларида белгиланган. Бундай ҳужжатларга қуйидагилар киради:

* банк кўчирмалари (банк томонидан тасдиқланиб илова қилинган ҳисоб-китоб тўлов ҳужжатларининг шакллари билан); тўлов топшириқномаси, тўлов талабномаси, тўлов топшириқнома-талабномаси, тўлов ордери, инкасса топшириқномаси (фармойиши), ҳисоб-китоб счётига нақд пул топшириш учун ариза, валютани мажбурий сотиш учун топшириқнома, валюта сотиб олиш учун топшириқнома, резидентнинг сотиб олинган валютани сўмга айлантириш тўғрисидаги фармойиши ва бошқалар;

* банк ҳисоб-китоб ҳужжатларига илова қилинадиган ва амалга оширилган муомалаларнинг қонунийлигини асословчи дастлабки ҳужжатлар.

Суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказиш пайтида ҳужжатларнинг тўғри расмийлаштирилишини текширади, ҳужжатларни арифметик текширув ва банкдаги счётлар бўйича амалга оширилган муомалаларнинг қонунийлигини текширувдан ўтказилади.

Суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказиш пайтида банкдаги счётлардан акцептсиз (розиликсиз) ҳисобдан чиқаришга доир муомалаларни текширишга алоҳида эътибор қаратиши лозим. Бундай ҳолатлар фақат суд қарори, бевосита қонун кўрсатмалари, миждознинг банк шартномаси асосида амалга оширилиши

мумкин.

Банкдаги счётлар бўйича муомалалар Ўзбекистон Республикаси Солиқ қонунчилигига мувофиқ солиқлар ёки йиғимларни ундириш тўғрисидаги қарорни таъминлаш учун тўхтатилиши мумкин. Ушбу чеклашлар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексига мувофиқ ижро қилиш навбати солиқ тўлашга доир мажбуриятлардан олдин тўланадиган тўловларга тааллуқли эмас. Банкдаги муомалаларни тўхтатиш солиқ органидан бундай муомалаларни тўхтатиш тўғрисидаги қарор олинган пайтдан то ушбу қарор бекор қилингунга қадар амал қилади.

Бухгалтерия ҳисоботининг ишончилигини тасдиқлаш учун ундаги кўрсаткичларнинг синтетик ва аналитик ҳисоб, банк кўчирмаси маълумотларига мослигини текшириш керак.

Шундай қилиб, банкдаги 5110 «Ҳисоб-китоб счёти» бўйича амалга оширилган банк муомалаларини текширишда қуйидагиларни амалга ошириш зарур:

- * корхонада ҳисоб-китоб счёти, валюта счёти ва махсус счёти борлиги, шунингдек улар қайси банк муассасаларида очилганлигини аниқлаш;

- * счётлар сонини аниқлаб, баланснинг «Ҳисоб-китоб счёти» бўйича қолдиқлар ва бу счётлар бўйича банк кўчирмаларидаги ушбу баланс санасига бўлган қолдиқларни солиштириш, шунингдек, банк кўчирмаларида акс эттирилган суммаларни илова қилинган дастлабки ҳужжатларда акс эттирилган суммалар билан таққослаш лозим;

- * амалга оширилган муомалаларнинг Ўзбекистон Республикасида амал қилаётган қонунчилик ва меъёрий ҳужжатларга мувофиқлигини текшириш;

- * банкдаги счётлардан олинган кўчирмалар ва кўчирмаларга илова қилинган, муомулаларни тасдиқловчи ҳужжатларнинг тўғри расмийлаштиришини текшириш;

- * банк кўчирмаларида ва банкдаги пул маблағлари ҳисобга олинадиган регистрларда пул маблағларининг кирими ва чиқими бўйича оборотларни жамлашни ва кун охирига қолдиқ чиқаришнинг тўғрилигини арифметик текшириш;

- * банк кўчирмаларидаги, бухгалтерия ҳисоби регистрларидаги ва Бош дафтардаги ёзувларни ҳамда Бош дафтардаги қолдиқлар ва баланс моддаларининг мослигини текшириш;

- * банк муомалаларининг бухгалтерия ҳисоби счётларида тўғри акс эттирилганлигини аниқлаш зарур. (Масалан: кассага олинган нақд пулларни 5010 «Миллий валютадаги пул маблағлари» счёти дебетида акс эттириш ўрнига бошқа счётларга олиб бориш ҳолларига йўл қўйилмаганлигини аниқлаш);

- * банк кўчирмасида акс эттирилган ҳар бир муомала тегишли дастлабки ҳужжатлар (счётлар, тўлов топшириқлари, тўлов талабномалари, шартномалар, акт процентокалар ва бошқалар) билан тасдиқланиши лозим. Банк кўчирмаларига илова қилинган

- * дастлабки ҳужжатлар қуйидаги тартибда гуруҳланади; олдин банк кўчирмаларига кирим ҳужжатлари, улардан кейин эса барча чиқим ҳужжатлари

кетма-кет илова қилинади;

* банк кўчирмаларини бундай тартибда текшириш банк ҳужжатларини амалга оширилган муомалаларнинг моҳиятига кўра текшириш билан бирга амалга оширилиши керак. Бунда қуйидагиларни аниқлаши лозим:

* товарсиз счётлар ва бошқа ноқонуний муомалалар бўйича бўнақлар (аванслар) ва тўловларнинг нотўғри ўтказилишига йўл қўйилмаётганлиги (текширилаётган корхонага алоқадор бўлмаган, бошқа корхоналар харидлари ва сарфларига доир счётларни тўлаш ва ҳ. к.);

* Товар-материал қийматликларни мавсумий жамғариш, бажарилган ишлар учун буюртмачилар томонидан тақдим қилинган счётларни тўлаш мақсадида олинган банк ссудаларидан ўз вақтида ва тўғри фойдаланиш ва ҳ. к., ссуда олиш учун тақдим қилинган ҳужжатларнинг тўғрилиги;

* банкдан олинган лимитланган ва лимитланмаган чек дафтарчаларининг ҳисобда тўғри акс этирилганлиги ва қонуний фойдаланилаётганлиги (уларнинг қатъий ҳисобда турадиган ҳужжатлар сифатида ҳисобга олиниши), улар ҳисобдор шахсларга тилхат бўйича берилаётганлиги;

* ҳисобдор шахслар томонидан чек дафтарчаларининг ишлатилиши тўғрисида ҳисобот тузилиши, ҳисобдор шахслар ҳисоботларидаги қолдиқ ва оборотларнинг махсус ссуда счёти бўйича қолдиқ ва оборотларга мос келиши;

* чекларнинг номерлари, саналари ва суммаларнинг транспорт ҳужжатларида кўрсатилиши ва ҳ. к.;

* аккредитивлар орқали амалга ошириладиган муомалаларнинг тўғрилиги ва қонунийлиги, шу билан бирга бундай ҳисоб-китобларни ҳам аниқлаш зарур;

Булардан ташқари, корxonанинг тўловга лаёқатсизлиги юзага келмаётганлиги ва бундай ҳолда корxonанинг молиявий аҳволини яхшилаш борасида қандай чоралар кўрилганлиги ҳам аниқланади.

Банк муомалаларини экспертиза қилиш чоғида эксперт 5710-«Йўлдаги пул жўнатмалари» счётида акс этирилган суммаларнинг ҳаққонийлигини ҳам текшириш лозим. Кўпчилик ҳолларда буюртмачилар бажарилган ишлар учун олдиндан ўтказилган тўловлар муддати ўтиб кетганида дебитор қарзларни ҳисоботда камайтириб кўрсатиш мақсадида суммаларни 5710 счётга олиб борадилар.

Амалдаги тартибга кўра 5710 счётда банк муассасаси кассасига ёки почтага топширилиб, бироқ корxonанинг 5110 «Ҳисоб-китоб счёти» ёки махсус счётига келиб тушмаган пуллар (даромадлар) шунингдек, текширилаётган корхонага бошқа корхона ёки юқори ташкилотдан ўтказилган, лекин текширилаётган корxonанинг ҳисоб-китоб счётига ҳисобот ойда келиб тушмаган, яъни ой охирига йўлда бўлган суммалар акс этирилиши лозим. Бухгалтерлик ҳисобида 5710-счётга доир муомалаларни акс этириш учун қуйидаги ҳужжатлар асос бўлади; даромад топширилганда банк муассасаси кассаси ёки почта томонидан берилган, пул топширилганлиги ҳақидаги патта; пул муомалаларини ўтказишда эса пулни қабул қилиб олган банк муассасаси ёки почта бўлимининг номи, номери, санаси ва сумма кўрсатилган корхона авизоси.

5110 -«Ҳисоб-китоб счёти» га келиб тушган пул маблағларини текширишда,

уларни кирим қилишнинг тўғрилиги ва тўлиқлиги аниқланади. Чунончи, касса муомалаларини текшириш жараёнида барча банк кўчирмаларида банкка топширилган нақд пул бадаллари алоҳида белгилаб қўйилиши лозим.

Ҳисоб-китоб счётидан пул маблағларини ҳисобдан чиқариш бўйича банкдан олинган нақд пулларнинг ўз вақтида тўлиқ қабул қилиниши ҳамда мақсадга мувофиқ ишлатилишига алоҳида эътибор қаратиш зарур. Пул маблағларини ўтказиш, мол етказиб берувчиларга қарзларнинг қопланиши, улардан фойдаланишнинг ҳаққонийлиги ва асослилигини таъминлаш мақсадида ушбу счётлар текширилади.

Эксперт акцептланган топшириқлар билан алоқа бўлими орқали пул ўтказилганда хатога йўл қўйилмаганлигини ҳам текшириши лозим. Бунда жорий ва депонентланган иш ҳақи, ижро варақалари бўйича ушланган суммалар еки ҳисобдор суммалар ва ҳ. к. текширилади.

Пул ўтказилаётган вақтда ўтказилиш хусусиятлари ва ўтказилаётган сумма тўғрилиги (дастлабки ҳисоб ҳужжатларига солиштириш йўли билан) шунингдек, ўтказишларни оладиган шахслар рўйхатининг ишончилиги текширилиши лозим.

Корхона ва фирмалар хорижий валюталардаги пул маблағларининг тўлиқ киримга олинанини аниқлаш ва валюта муомалаларининг ҳисобда тўғри акс этирилишини текшириш муҳим масала ҳисобланади.

Корхоналар ташқи иқтисодий фаолиятни амалга ошириш чоғида маҳсулот (иш, хизмат) экспортдан даромад оладилар, импорт товарлар бўйича тўловларни амалга оширадилар, хорижга хизмат сафарлари бўйича сарфларни тўлайдилар ва Ўзбекистонда ҳамда чет эллардаги банкларда очилган валюта счётлари орқали бошқа муомалаларни амалга оширадилар. Банкларда валюта счётларини очиш тартиби ва улар бўйича муомалаларни амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси валюта қонунчилиги ҳамда Марказий Банкининг меъёрий ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, банк ҳужжатларида халқаро ҳисоб-китоблар бўйича қолдиқлар ва муомалалар миллий валюта ва чет эл валюталари турлари: АҚШ доллари, евро, немис маркаси, инглиз фунт стерлинги ва ҳ. к. бўйича кўрсатилади.

Амалдаги қонунчиликка мувофиқ юридик шахс-резидентлар қуйидаги валюта счётларига эга бўлишлари мумкин:

* транзит валюта счёти - экспортдан олинган валюта тушумини тўлиқ ҳажмда ҳисобга олиш учун мўлжалланган;

* махсус транзит валюта счёти - Ўзбекистон Республикаси валюта биржасида чет эл валютасини сўмга сотиб олиш ва уни яна сотишга доир муомалаларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган;

Жорий валюта счёти юридик шахс маблағларни ва валюта қонунчилигига мувофиқ счётга доир бошқа муомалаларни амалга ошириш учун мўлжалланган хориждаги валюта счёти Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкининг Махсус рухсатномасига мувофиқ хорижда ваколатхоналарига эга ташкилотлар учун очилади.

Банкдаги валюта счёtlари бўйича муомалаларни суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказишда эксперт қуйидагиларга алоҳида эътибор қаратиши лозим:

* жорий валюта муомалалари ва капиталнинг ҳаракати билан боғлиқ валюта муомалалари ҳуқуқий режимига риоя қилиниши;

* валюта муомалаларини амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг лицензиясига эга бўлган, ваколатли банклар орқали валюта муомалаларини амалга ошириш;

* ваколатли банкларда айрим валюта муомалаларини амалга ошириш учун Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк томонидан бериладиган рухсатномалар ва лицензияларнинг мавжудлиги;

* юридик шахс-резидентлар томонидан улар ихтиёрида мавжуд бўлган, легал келиб чиқишга эга валюта маблағлари чегарасида чет эл валютасидаги ҳисоб-китобларни амалга ошириш;

* 5210-«Мамлакатимиздаги валюта счёtlари» счёти бўйича очилган «Транзит валюта счёtlари», «Махсус транзит валюта счёtlари», «Жорий валюта счёtlари», «Хориждаги валюта счёtlари» субсчёtlаридаги валюта маблағларига доир муомалалар ҳисоби.

Валюта счёtlари бўйича муомалаларни экспертизадан ўтказиш пайтида эксперт текширувидан ўтказиш банкда очилган, шу жумладан чет эллардаги ҳам, ҳар бир валюта счёти бўйича амалга оширилади.

Бунда шуни эътиборга олиш керакки, агар Ўзбекистон корхонасининг хорижий банкда, Ўзбекистон Республикаси Марказий Банк лицензияси бўйича очилган счёти бўлса, бу лицензия унга валюта тушумини қабул қилиш учун асос бўла олмайди. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкда хорижий банкдаги счётга валютани ҳар бир кирими учун махсус рухсатнома бўлиши лозим.

Резидент бўлиб ҳисобланган, экспорт қилувчи ташкилотлар валюта тушуми қабул қилинишининг тўлиқлиги ва тўғрилигини текширишда, ваколатли банклардаги уларнинг валюта счёtlари бўйича қуйидагиларни аниқлаш керак:

* ташкилот валюта тушумини чет эллик ҳамкорининг рекламациясини қониқтириш ҳисобига жарима тўлаш ёки зарарларни қоплаш, яъни ўзаро талабларни ҳисобга олиш тўғрисидаги талабларни;

* экспорт контрактлари каби, импорт контрактларини бажариш чоғида ҳам ўзаро қарз суришиш ҳолларига йўл қўйилмаганлиги;

* Ўзбекистон Республикасига ўтказилиши лозим бўлган ва хориждаги резидентнинг ихтиёрига ёки мулки қаторига ўтган тушумдан тўловлар амалга оширилмаганлиги. Олинган даромад пул ўтказиш амалга оширилгунга қадар фақат ушбу даромад олинган ташқи иқтисодий муомала билан бевосита боғлиқ бўлган банк комиссиялари ва чиқимларни тўлаш учун ишлатилиши мумкин.

Валюта тушумининг тўлиқ кирим қилинишини текшириш учун йил давомида тушган валюта суммаси экспорт қилинган товар қиймати билан таққосланади.

Валюта счётига доир муомалаларини текшириш чоғида валюта сотиш ва

сотиб олишга доир муомалаларнинг тўғри акс эттирилганлигига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Чунки корхоналар бухгалтерлари кўп ҳолларда ҳисобга олиш услугиётида ҳам, курс фарқларини ҳисоб-китоб қилишда ҳам валютани сўмга ҳисоблаб ўтказишда кўплаб хатоларга йўл қўядилар.

Валютани сотиб олишга доир муомалаларнинг валюта қонунчилигига ва бухгалтерия ҳисобида акс эттириш тартибига мувофиқлигини текшириш алоҳида аҳамиятга эга.

2017 йил 2 сентябрь куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Валюта сиёсатини эркинлаштириш бўйича биринчи навбатдаги чоратадбирлар тўғричида”ги ПФ-5177-сонли Фармони қабул қилинди. Мазкур Фармон 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устивор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига биноан, шунингдек валютага оид тартибга солишнинг бозор механизмини жорий этиш, мамлакатимизни экспорт сиёсатини ошириш, тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни фаол жалб этиш, ички ва ташқи бозорда миллий ишлаб чиқарувчиларнинг рақобатдошлигини ошириш, республикада инвестицион иқлим ва ишбилармонлик муҳитини яхшилаш мақсадида қабул қилинди.

Бу фармон валюта бозорини янда эркинлаштиришга қаратилган бўлиб, унда:

-юримдик ва жисмоний шахсларнинг хорижий валютани эркин сотиб олиш, ўзининг валюта маблағларини ўз хоҳишига қараб тасарруф этиш ҳуқуқини беради;

-хорижий валютага нисбатан миллий валюта курсини белгилашда фақат бозор механизмидан фойдаланиш имконини беради;

-ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли қатлами ҳаёт даражасида валюта сиёсатини эркинлаштириш оқибатида юзага келиши мумкин бўлган салбий оқибатларни камайиш юзасидан ижтимоий кўмак чораларини амалга оширади.

Ушбу Фармонга биноан юримдик шахс мақомига эга бўлмаган якка тартибаги тадбиркорлар, шунингдек, хорижий валютада даромадга эга бўлган фермер хўжаликларига ўзларининг банкдаги ҳисобварағиданнақд валюта олишга руҳсат берилади.

Валюта қонунчилигига мувофиқ валюта сотишнинг фақат эркин сотиш ва қайтариб сотиш турлари сақланиб қолди.

Валютани қайтариб сотиш ички бозорда сотиб олинган ва махсус транзит счётага қабул қилинган валюталарни сотишни ўз ичига олади. Бу агар сотиб олинган валюта ҳамда махсус транзит счётига қабул қилинган ва резидент томонидан хизмат сафари харажатларини тўлаш учун ишлатилмаган валюталар махсус транзит счётадан мақсадли тайинланиши бўйича белгиланган муддатларда ҳисобдан ўчирилмаган ҳолларда.

Валютани ихтиёрий сотиш валюта тушумининг мажбурий сотиладиган суммасидан ошган суммасини ва жорий валюта счётидан валюта сотишни ўз ичига олади.

Валютани мажбурий ва қайтариб сотиш чоғида қонунчиликда белгиланган, сотиш тартибининг мажбурий шартлари каби, бу муомалаларни бухгалтерия

ҳисобида акс эттириш ҳам текширилиши лозим. Валютани ихтиёрий сотишда эса асосан ушбу муомалаларнинг бухгалтерия ҳисобида акс эттириши текширилади.

3. Савдо, умумий овқатланиш корхоналарида касса ва банк операциялари бўйича суд бухгалтерия экспертизаси

Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш корхоналарини ташкил этиш, уларда овқатланиш маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш тартиби Вазирлар Маҳкамасининг «Юридик ва шахсларни рўйхатдан ўтказиш ва улар томонидан савдо фаолиятини амалга оширилишини тартибга солиш чора тартиблари тўғрисида» 2002 йил 16 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисидаги Низом», шунингдек 2003 йил 13 февралдаги 75-сон қарор билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларини) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари» билан тартибга солинади.

Савдо, умумий овқатланиш ва моддий-техника таъминотида касса операцияларини юритишда умумий ўхшашликлар бўлсада, лекин уларни ҳар бирида фаолият турларидан келиб чиққан ҳолда кассада содир бўлаётган кирим-чиқим ҳужжатларини расмийлаштириш ва ҳужжатлар айланмасида фарқлар мавжуд бўлади. Уларни барчаси учун умумий бўлган ҳолатлар қуйидагилар:

-касса хўжалигини юритишда асосан “Касса кирим ордери” ва “Касса чиқим ордери” бўлиб, улардаги маълумотлар “Касса кирим, чиқим ордерларини қайд этиш журнали” да қайд этилади. Бу журналда кирим ва чиқим алоҳида рўйхатга олинади.

-кассадаги пул маблағларини кунлик кирими ва чиқимини ҳисобга олиш учун “касса китоби” юритилади. Касса китобига операциялар тизимли равишда кирими ва чиқими бўйича алоҳида ёзиб борилади. Касса бўйича пул ҳаракати умумий маълумотлар № 50 синтетик счетда олиб борилади.

Касса бўйича пул маблағларини ўзлаштириш икки гуруҳга бўлинади:

-касса китобида (аналитик ҳисоб маълумотларида) ёширинган сохталаштириш;

-касса китоби билан боғлиқ бўлмаган ҳоллардаги сохталаштириш.

Касса китобидаги сохталаштириш одатда уч турдан иборат:

-касса китобининг чиқим қисмига ҳужжатсиз ёзув киритиш;

-мавжуд бўлмаган тўлов қайдномаси ёки касса ордери қўшиш;

-касса ҳисоботидан кейинги ҳисоботга касса қолдигин нотўғри кўчириш).

Юқорида зикр этилган учала ҳолатда ҳам корхона бош бухгалтерининг сохталаштиришда иштироки мавжуд бўлади.

Касса китоби ичидаги ҳужжатсиз ёзувлар тезда кўзга ташланадиган ҳолат бўлиб, бухгалтерия ходимлари бундан кўра бошқа ҳолатларга яъни сохта ҳужжатлар (тўғридан-тўғри назорат қилинмайдиган) бадал, кредит учунг тўлов, меҳмонхона тўловлари ва бошқалар учун сохта ҳужжатлар илова қилиш ҳоллари учраб туради.

Масалан. Корхона ишчисига унинг аризасига биноан омбордан материаллар олиш учун рухсат берилди. Икки нусхада ёзилган “талабнома”ни бир нусхаси материал олувчига берилди. Шу вақтнинг ўзида “талабнома” суммасига касса кирим ордери расмийлаштирилади. Кассага пул тўлангандан сўнг касса кирим ордери касса китобида қайд этилади ва талабнома эса материал олувчининг имзоси билан ҳисоботга илова қилинади. Ушбу жараёнда энг камида учта бухгалтерия синтетик счет-“Касса” “Материаллар” ва “Турли кредиторлар” счетлари иштирок этади; Шу боис бу жараёнда иккита актив ва битта пассив счетлар иштирокида бухгалтерия ёзувлари(проводкалар) амалга оширилади. Бухгалтерия методларидан “Счетлар” ва “иккиёқлама ёзув” услуги талабларидан келиб чиққан ҳолда биз биламизки кассага кирим қилинган пул миқдорида омбордан материаллар чиқим бўлиши шарт. Бу тенгликни бузилиши эса сохталаштирилган ёки била туриб нотўғри ёзув киритилганлигидан дарак беради.

Одатда амалиётда ҳужжатларни сохталаштириш, ўғирлик, ўзлаштиришлар биринчи, иккинчи ва учинчи томонларнинг иштирокида амалга оширилади. Мавжуд қонунбузарликлар характериға қараб;

-келиб тушган тушум суммаларин камайтириш(ҳужжатларни солиштириш” йўли билан аниқланади);

-олдинги тузилган ҳужжатни атайлаб йўқотиш кабиларға бўлинади.

Бухгалтерия ҳужжатлари ва ҳисоботини ҳужжатли текширув (аудит)йўли билан юқоридаги барча ўзлаштириш, ўғирлик ва бошқа ҳоллар аниқланади. Ўзбекистон Республикаси ЖПК ва ФПК кўзда тутилганидек ҳужжатларни сохталаштиришда ва бухгалтерия ҳисобини юритишдаги барча четлашувларнинг асл ҳоллари суд-бухгалтерия экспертлари томонидан қайта тикланади ва бунда жавобгар шахслар одилона жазоланади.

Умумий овқатланиш корхоналарига келтириладиган озиқ-овқат маҳсулотларини нав (сорт) ва категорияларига қараб турли хил чакана баҳоларига эға. Бу маҳсулотлардан тайёрланадиган таомлар нархи ҳам турлича бўлади. Корхоналарда тайёрланадиган таомлар баҳосининг барқарорлигини таъминлаш, хом ашё ва масаллиқларни ҳисобға олиб бориш ишларини енгиллаштириш мақсадида бу корхоналарда хом ашё учун ўртача салмоқли баҳолар қўлланилади.

Масалан, ўртача салмоқли баҳолар гўшт, парранда, балиқ, ўсимлик ва чорва мойлари, сут, ун, макарон ва макарон маҳсулотлари, сабзавот, картошка ва шу каби озиқ-овқат товарлари бўйича аниқланади.

Савдо бирлашмасига қарашли умумий овқатланиш корхоналари хили, жиҳозланиши, жойлашган ери, сарф қилинадиган ҳаражатлари ва устама нархлар қўйиш даражасига қараб бешта; "Люкс", "Олий", "Биринчи", "Иккинчи" ва "Учинчи" категорияларга бўлинади.

Хом ашё ва масаллиқларга энг юқори устама нархлар юқори категориядаги корхоналарга қўйилса, паст даражадаги устама нарх эса учинчи категориядаги ошхоналарга қўйилади, чунки бу ошхоналар тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва истеъмолни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган ҳаражатларнинг айрим турларидан холидирлар. Корхона ва муассаса маъмурияти ўз ходимларининг овқатланишини ва уларга хизмат кўрсатишини ташкил этиш учун ошхоналарга бепул бино ва асбоб ускуналар ажратиб беради, ёқилғи ва электр куввати, транспорт ва шунга ўхшаш ҳаражатларни тўлайди.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Кассага пул маблағларини кирими ва уларнинг тўғрилигини суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказиш қандай амалга оширилади?
2. Кассадан пул маблағларини чиқими ва уларнинг тўғрилигини суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказиш қандай амалга оширилади?
3. Савдо корхоналарида касса операцияларини суд-бухгалтерия экспертизасидан ўтказиш тартиби қандай?

Мавзу бўйича таянч сўзлар ва иборалар

Кассадаги пул маблағлари – бу корхонанинг кунлик эҳтиёжлари учун зарур бўлган, турли мақсадлар ва манбалардан келиб тушган, белгиланган муддатлар ва миқдорларгача сақланадиган кассадаги пул маблағлари.

Йўлдаги пул маблағлари – бу корхона кассасидан банкга турли йўллар билан топширилган, масалан инкассаторлар орқали, алоқа бўлими орқали, банкнинг кечки кассалари орқали, лекинда ойнанинг охирида ҳали ҳисоб-китоб счётига кирим қилинганлиги банк кўчирмаси билан тасдиқланмаган пул маблағлари.

Бухгалтерия–бу корхонанинг бухгалтерия ҳисобини юритувчи бўлими.

Штат жадвали - бу бухгалтерия аппаратида ишловчи ходимларнинг лавозим ставкалари ва сонлари, уларнинг разрядлари, энг кам иш ҳақиға нисбатан белгиланган разряд таърифини ўзида мужассамлаштирувчи ҳужжат.

Бош бухгалтер – корхона раҳбари томонидан ҳисоб хизматиға раҳбарликға тайинланган шахс.

Бухгалтер – бу корхонада ҳисоб ва ҳисоботнининг у ёки бу бўлимини юритиш бўйича раҳбар томонидан лавозимға тайинланган шахс;

Мавзу бўйича тест саволлари

1. Касса муомалаларини текшириш қандай ҳужжатлар асосида бўлади?

- А) Юк хати товар-транспорт накладной, банк кўчирмаси.
- Б) 2-журнал-ордер, материалларни қабул қилиш далолатномаси.
- В) Депонентлар тўлови қайдномаси.
- Г) Касса кирим, чиқим ордерлари, касса дафтари, чек дафтарчаси, иш ҳақи тарқатиш қайдномаси, тўлов квитанциялар.

2. Савдо пуллари магазин кассасига тўла қабул қилинганлигини қайси ҳужжатларда тасдиқланади?

- А) Савдо пуллари тўла қабул қилинганлиги товар жўнатувчи ва банк ҳужжатида асосан тасдиқланади.
- Б) Савдо пуллари тўла қабул қилинганлиги товар сотиб олувчи ҳамда пудратчининг ҳужжатларига асосан тасдиқланади.
- В) Бухгалтерия ҳужжатларида акс эттирилган савдо пули магазин кассасига тўла қабул қилинганлиги товар ва касса ҳисоботлари билан тасдиқланади.
- Г) Савдо пуллари тўла қабул қилинганлиги ҳисобдор шахс ва ишлаб чиқариш ҳисоботлари билан тасдиқланади.

3. Таълим ва фан соҳасини ривожлантириш: «Ҳаракатлар стратегияси»нинг қайси бўлимига оид?

- А) 4- бўлим.
- Б) 3- бўлим.
- В) 2- бўлим.
- Г) 1- бўлим.

4. Давлат суд-экспертиза муассасаси ёки бошқа корхона, муассаса, ташкилот томонидан суд экспертизасини ўтказиш тартиби тўғрисидаги намунавий низом қачон қабул қилинган?

- А) 2011 йил 5 январь.
- Б) 2010 йил 5 январь
- В) 2009 йил 5 январь
- Г) 2008 йил 5 январь

5. Корхона нечта ҳисоб-китоб рақамига эга бўлиши мумкин?

- А) 4
- Б) 3
- В) 2
- Г) 1

6. Чек дафтарчалари қаерда сақланади?

- А) Банкда сақланади.
- Б) Архивда сақланади.
- В) Бухгалтерияда сақланади.
- Г) Ички аудиторда сақланади.

7. Корхонада банкдаги ҳисоб-китоб рақамидан нақд пул олишда қандай ҳужжат расмийлаштирилади?

- А) Тўлов топшириқномаси.
- Б) Тўлов талабномаси.
- В) Чек.
- Г) Реестр.

8. Валюта счётидаги пул маблағлари ҳисобга олинади...

- А) Чет эл валютасида. Б) Миллий ва чет эл валютасида.
В) Миллий валютада. Г) Фақат АҚШ долларарида.

9. Аккредитивнинг турлари нечта?

- А) 4 Б) 2 В) 3 Г) 1

10. Банкларда махсус счётлар нима мақсадларда очилади?

- А) Манзилли мақсадлар учун ижтимоий объектларни молиялаштириш учун очилади.
Б) Манзилли мақсадлар (ижтимоий объектларни молиялаштириш, ҳукумат органларининг субсидиялари ва грантларини ҳисобини юритиш) учун очилади.
В) Хўжалик операциялари учун пул кўчириш мақсадида.
Г) Чет мамлакатлар билан ҳисоб-китоблар олиб бориш учун.

11. Пул эквивалентлари счётида қандай маблағлар ҳисобга олинади?

- А) Кредит счётидаги пул маблағлари.
Б) Вақтинча банкка қўйилган омонатлар.
В) Маркалар, билетлар, йўлланмалар ва бошқа пул эквивалентлари.
Г) Касса лимитидан ортиқча пул маблағлари.

12. Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш «Ҳаракатлар стратегияси»нинг қайси бўлимига оид?

- А) 4- бўлим. Б) 3- бўлим. В) 2- бўлим. Г) 1- бўлим.

Маъруза режаси:

1. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида товар моддий бойликлар юзасидан суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш.
2. Саноат ва қурилиш ҳамда бошқа тармоқларда суд бухгалтерия экспертизаси ўтказиш

1. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида товар-моддий бойликлар юзасидан суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш

Суд экспертизасида текширилувчи ишлар орасида савдо корхоналаридаги ўғирликлар ва суистеъмоллар бўйича суд-бухгалтерия экспертиза ишлари анча қисмини ташкил қилиб муҳим хусусиятлари билан фарқ қилади. Бу хусусият қуйидаги сабаблардан келиб чиқади:

- савдо корхоналарида бухгалтерия ҳисоби юритиш ва бошлангич ҳисоб ҳужжатларини расмийлаштиришда ўзига хос хусусиятдан;
- товар муомаласида улгуржи ва чакана савдо, корхоналари, тайёрлов ва ишлаб чиқариш фаолияти, умумий овқатланиш корхоналарида содир бўлувчи ҳужалик муомалаларининг хусусиятларидан;
- ушбу корхоналардаги турлича моддий жавобгарликлар ва уларни ташкиллаштириш шаклларидадан фойдаланишдан.

Товар моддий захиралари 4-БҲМС «Товар моддий захиралари»га мувофиқ ҳисобга олинади ҳамда ушбу стандартга мувофиқ моддий захираларнинг таннархини ҳисоблаш ва уларни харажатларга киритиш тартиби белгиланади. Корхоналардаги бойликларга бўлган мулкчиликнинг турли шаклда мавжуд бўлганлигидан савдодаги товар-моддий бойликлар улгуржи базаларда, чакана савдо корхоналарнинг тақсимловчи омборларида жойлашган.

Савдонинг ушбу бўғинларидаги товар муомалалари бўйича эксперт-бухгалтер ечит учун қуйидаги масалаларни кўпроқ қўяди:

- товар моддай бойликлар камомадининг ташкил топиш даври ва жойи, моддий жавобгар шахслар давраси;
- товарларни тўла ва тўғри ўабул қилишни аниқлаш;
- товар муомалаларининг асосли ва тўғри бўлишини текшириш;
- товар нобудгарчиликларининг ҳисобдан тўғри чиқарилганлигини аниқлаш;
- товарларни қайта баҳолашни нотўғри қурилганлигидан олинган моддий зарарларни аниқлаш;

- товар-моддий бойликлар тўғрисида норасмий ҳужжатлар ва тергов ишининг боққа материалларини инобатга олган ҳолда моддий зарарларни аниқлаш;

инвентаризация натижаларининг тўғри чиқарилганлигини аниқлаш;

бухгалтерия ҳисобини ва ҳисоботини ташкиллаштириш ҳамда юритишдаги камчиликларни аниқлаш.

Эксперт-бухгалтер олдида савдо корхоналаридаги товар-моддий бойликларнинг ўғирланиши бўйича бошқа масалалар ҳам қўйилиши мумкин бўлиб, улар маълум жиной ишларнинг вазиятидан ва бухгалтерия ҳисоби соҳасида махсус билимларга бўлган заруриятдан келиб чиқади.

Улгуржи ва чакана савдо муомалалари бўйича суд-тергов ишлари ўтказилганда мутахассис томонидан эксперт текширишнинг, умумий ва хусусий методлари қўлланилади.

Улгуржи, савдода товар ҳаракати жараёнида товар-моддий бойликларнинг уғирланиши ва камомадини ҳисоблаш мақсадида мутахассис амалиётида тез-тез учраб турувчи суиистеъмоллар қўйидагилардан иборатдир:

- келиб тушган товар-моддий бойликларни ҳисобда тўла ёки қисман кирим қилмаслик;

ҳужисатлар ва моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботида товарсиз-муомалаларни акс эттириш;

- товар ҳаракати муомалалари бўйича бошлангич ҳужжатларда товар нархига ўзгартириш киритиш;

- турли товар нобудгарчилигини асоссиз ҳисобдан чиқариш;

товарларнинг ҳисобга олинмаган ортиқчасини тузиш, инвентаризация бошланишига товар ва идишларнинг ҳисобдаги қолдиғини камайтириш, инвентаризация фарқларини (товарлар камомадини) асоссиз қошлаш;

инвентаризация рўйхатидаги товар ва идишларнинг қолдиғи тўғрисидаги маълумотларни бузиб курсатиш;

- харидорларга жунатилаётган товарларни контейнерларга ҳужжатда курсатилгандан кам миқдорда солиш;

бухгалтерия ҳисобида инвентаризация натижаларини кўрсатмаслик;

бухгалтерия ҳисоби счётларида товар ҳаракати бўйича муомалаларни нотўғри кўрсатиш ва хоказо.

Улгуржи савдо базасида товар ҳаракати муомалаларини эксперт текшириш учун қўйидаги материаллардан фойдаланилади:

- ҳужжатли тафтиш далолатномалари;

моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари, товар-моддий бойликларнинг қабул қилинишига ва чиқарилишига расмийлаштирилган бирламчи ҳужжатлар;

- ишончномаларни қайд қилиш дафтари, кам товар жўнатилганлиги сабаблари харидорларнинг тўловига тўла ва қисман эътирозлари;

- харидорлар номига жўнатилган товарлар сифати ва нархлардаги бузилишларни нотўғри кўрсатишлар;

- инвентаризация материаллари (инвентаризация руйхати, таққослаш қайдномаси, табиий камайиш ҳисоблари, моддий жавобгар шахсларнинг камомад сабаблари тўғрисида тушунтириш хатлари);

- товарларнинг омбордаги ҳисобининг карточкалари қолдиқли ва оборот қайдномалари;

юк ташувчи ташкилотларнинг юкларининг турадиган жойи тўғрисида хабарномаси ва товарларнинг маъсул сақлашга қабул қилганлиги тўғрисидаги харидорларнинг хабарномаси;

товар ва идишлар савдо устамаси, жунатилган товарлар, бажарилган иш ва хизматлар, харидор ва мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китоб ва бошқа счётлар бўйича синтетик ва аналитик ҳисоб регистрлари;

бошқа турдаги экспертиза (товаршунослик иқтисодий) хулосалари;

жиноий ишнинг бошқа материаллари, моддий жавобгар шахсларнинг норасмий ёзувлари, норматив ва бошқа ҳужжатлар.

Улгуржи савдо корхоналарининг товар муомалалари бўйича аниқ жиноий ишлар вазияти ва суд — бухгалтерия экспертизаси олдига қуйилган масалаларга кўра эксперт текширишнинг қуйидаги усуллари қўлланилади:

ҳужжатли текшириш, бирламчи ва йиғма ҳужжатлар маълумотлари билан ҳисоб — регистрларини таққослаш, ҳужжатларни муқобил (ўзаро) текшириш, товар харакати бўйича муомалаларнинг хронологик таҳлили, инвентаризациялараро даврдаги молларни микдорий пулдаги ҳисобини тиклаш, қолдиқларни назорат текшириш, товар ва идишларнинг бухгалтерия ва оператив ҳисоби маълумотларини солиштириш, бухгалтерия ҳисоби маълумотлари ва жиноий ишларнинг бошқа материалларини солиштириш, табиий камайиш нормасига мувофиқ товар нобудгарчиликларига ҳисобли жадвал тузиш, тегишли жиноий иш бўйича суд экспертизасининг бошқа турдаги материалларини текшириш, товар муомаласи бўйича ҳисоб маълумотларини унга ҳамроҳ бўлувчи ҳужалик муомалаларини таққослаш.

Улгуржи савдо корхоналарида камомадлар ва талон-тарожларни беркитишнинг кенг тарқалган услублари — мол етказиб берувчилардан келтирилган товар-моддий бойликларни қисман кирим қилмаслик ва ўз вақтида кирим қилмасликдир. Товар-моддий бойликларнинг тўла кирим қилинишини текширишда микдорий қиймат ва синтетик ҳисоб маълумотлари бухгалтерия муомалаларининг ҳужжатли текшириш, таққослаш ва муқобил текшириш услубларини қўллаш билан атрофлича ўрганилади.

Дастлабки ҳужжатларни текширишда (ҳисоб-тулов талабномаси, фактура накладной, ишончнома, далолатнома) аввало уларнинг тўғри расмийлаштирилиши, зарур имзоларнинг мавжудлиги арифметик ҳисобларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши керак

Товар моддий бойликларнинг тўла кирим қилинганлиги текширилганда, қабул қилувчининг хужжатлари билан товар етказиб берувчиларнинг хужжатлари солиштирилади. Кирим қилинган товарларнинг миқдори, нархи ва суммаси товар етказиб берувчининг хужжатларида кўрсатилган маълумотларга мувофиқ келиши аниқланади. Товар ҳисоботлари ва унга илова қилинган дастлабки хужжатларни мол етказиб берувчиларнинг ҳисоб-тўлов талабномаси ҳамда " Мол - етказиб берувчилар билан ҳисоб — китоб счётидаги тегишли ёзувларни омбордаги карточка ҳисоби ёзувларини солиштириш йўли билан товарларни тўла қабул қилиниши, уларни тўлов суммаларига мувофиқ келиши, шунингдек счётлар корреспонденциясининг тўғри тузилганлиги аниқланади.

Солиштириш барча ҳисобот даврига ўтказмасдан балки хронологик тартибда, яъни товар кирим қўлинган кунлар тартибида амалга оширилади, чунки омбор мудирлари одатда қисқа муддатдаги товарлар ҳаракатига тузатиш киргизмасдан, ҳисобот даврининг охиридаги рақамларини ўзгартиради.

Омборга товарларни уз вақтида ва тўла кирим қилинганлигини аниқлаш учун кирим хужжат маълумотлари билан товар олишда берилган ишончнома, хужжатларни қайд қилиш дафтаридаги ёзувлар ҳамда улгуржи базага қабул қилинган товарларни акс эттирувчи бошқа регистрларни солиштириш яхши натижа беради.

Эксперт муассасасига келиб тушган масаланинг мазмуни билан танишиб чиққандан сўнг мутахассис умумий ва аниқ усулларни қўллаш билан зиддиятларни аниқдайди. Товар муомалаларини текшириш услублари корхоналарда ҳисобнинг натурал қиймат ва қиймат ўлчов бирлигида олиб борилишига боғлиқ Баъзи улгуржи ва чакана омбор базаларидаги товарлар пул улчовида ҳисобга олиб борилади. Бухгалтерия экспертизаси товар муомалаларини текширишнинг бундай ҳолларида миқдорий ҳисобни тиклаш услубига асосланиши керак

Омборда кирим қилинмаган товарларнинг сақланишини эксперт бухгалтер унинг ҳосил бўлиш шароитини аниқ кўрсатиши керак чунки уларни улгуржи корхона бухгалтериясида ҳисобдагидан ортиқча товарлар ҳисобидан бошқа товарлар камомadini ёпади. Айрим ҳолларда товарларни ўз вақтида кирим қилмаслик ёки ўзгартириш натижасида ҳосил қилинган "ортиқча" товар омборга ёки базага кирим қилинади, оқибатда омборларда товарларни ўзгартириш содир бўлади. Бу икки ҳолда ҳам ушбу ўзгартиришлар инвентаризация натижасида аниқланади.

Эксперт-бухгалтер "ортиқча" товарлар манбалари ва уларнинг келишини аниқлаш учун ҳосил бўлган ортиқча товарлар ҳаракатини хужжатлар асосида кузатиш керак. Агар терговчи бундай товарлар маълум бир корхонадан келганлигини илгари сурса, эксперт бухгалтер мазкур корхоналарнинг омборини ҳамда кейинги ишлаб чиқариш корхоналари билан бўлган муомалаларни ҳам солиштириш йўли билан текширади. Омборга товарларни келганлигини аниқлаш учун, товар

ҳужжатларини, товар-транспорт ёки улгуржи корхоналарга хизмат қилувчи юк ташиш бирлашмаларининг ҳужжатлари билан солиштириб текшириш мақсадга мувофиқдир.

Товарларни ўзлаштиришда сохталаштирилган талабнома ёки ишончномалар тузилса, уларни эксперт криминалист аниқлаб беради. Текширилаётган ҳужжатни сифатли ва сифатсиз тузилганлиги аниқланади, яъни бу ерда, эксперт-бухгалтер изланаётган муомала солиштириладиган ҳужжат ва текширишга яроқли бўлган юк ташиш ҳужжатлари ва бошқа ҳужжатларни текшириш керак Харидорларга товар сохта ҳужжат билан жунатилса, эксперт-бухгалтер эълон қилиб аниқлаши мумкин.

Мисол: В базаси омборда мавжуд бўлмаган оператив сохта ҳужжат асосида жун газламаси қабул қилади. Сохта ҳужжат асосида қабул қилинган жун газламани у ерда савдо тармоғи орқали, ҳисобсиз тайёр маҳсулот, кирим қилинмаган товар сифатида сотилади.

Ҳужжатларни ўзаро текшириш натижасида В. базасидан чиқарилган жун газлама, базадан чиқарилганлиги тўғрисида тузилган ҳужжат ва маълумотнома асосида, товар қабул қилган корхона товар бу муомала юз бермасдан илгари тугатилганлиги аниқланади.

Харидорларга товарлар омбордан чиқаришда ҳужжатда кўрсатилгандан кам жунатилса ёки табиий камайиш ҳисобидан товар заҳира ҳосил қилинса, бу хизматларга (ортикчани) узлаштириш жиноятини ҳосил қилади. Бундай ҳодиса юз берганлиги аниқланганда эксперт - бухгалтер хулоса чиқаришни билиш керак Хулоса далолатномада омборда табиий камайишнинг нормада ишлатилмаган ва бунинг натижасида ортиқча товарлар ҳосил қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар билан, кўрсатиш керак

Бундай ҳодисалар база ва омбордаги товарларни нотўғри саралаш натижасида товарларни суистеъмол қилишга олиб келади.

Шундай қилиб улгуржи савдо корхоналарида ўғирлик ва суистеъмоллар тўғрисидаги жиноий ишлар бўйича суд — бухгалтерия экспертизаси текширишнинг тааллуқли объектларидаги маълумотларга асосан ўтказилиб юқорида қайд этилган тартибда амалга ошувчи методик услублар тўпламидан ташкил топган.

Чакана савдо корхоналаридаги ўғирликлар бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси услуги хусусиятлари қуйидаги шартлар ва сабаблардан келиб чиқади:

- чакана савдо корхоналарида бир вақтда товарлар, идишлар, пулнинг кўп миқдори мавжудлиги;
- товарларнинг муомала соҳасидан аҳолининг пул даромадига алмашуви билан шахсий истеъмолга ўтишидан;
- товарларни харидорларга нақд пулга, насияга сотиш, ҳисоб-китоб чеклари банк бўлимларидаги ҳисоб-китоб счётлари бажарилишидан;
- реализация қилиш учун товарларни турли манбалардан, мол етказиб, берувчилардан, омборлардан, кооперативлардан, кичик корхоналардан, аҳолидан қабул қилинишидан;

- чакана савдо корхонаси ичида ва уларнинг бўлинмаларида товарларнинг чиқарилиши;
- чакана савдо корхоналарида товарларнинг ҳисоби қиймати ўлчовида юритиш;
- шиша идишларнинг харидорларга қайтариб топширилиши ва уларга нақд пул ва товарлар тўланиши;
- шиша идишларни ҳам товарларнинг ва тараларнинг таркибида ҳам ҳисобга олиниши;
- чакана савдо корхоналарида харид баҳоларнинг бир неча турлари амал қилинади (давлат чакана нархлари, тижорат нархлари, шартнома бўйича нархлар, мавсумий чакана нархлар);
- моддий жавобгарликнинг якка, жамоа, бригада ҳамда шахсларнинг чекланган доирада тўла турларининг қулланишидан.

Чакана савдо корхоналаридаги суистеъмоллар, ўғирликлар тўғрисидаги ишлар текширилганда эксперт-бухгалтер юқорида баён қилинган товарларнинг чакана савдосини ташкил қилишдаги ҳисоб юритиш тартиби ва хусусиятларини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир.

Улгуржи корхоналарда товар камомади ўғирликларни беркитиш мақсадидаги суистеъмоллар чакана савдо корхоналарда ҳам учрайди.

Булардан ташқари товар ва пул бойликларининг ўғирланишини беркитиш мақсадида тубандаги суистеъмоллар тез-тез учраб туради:

- четдан товарларни келтириш ва сотиш;
- чакана савдо корхоналарида сотишда ва инвентаризация рўйхатида товарларнинг нархларини ошириш;
- моддий жавобгар ва ҳисобдор шахслардан савдо пулини асоссиз ҳисобдан чиқариш;
- қалбаки касса ҳужжатларига кўра савдо пулини ҳисобдан чиқариш;
- майда чакана савдо шахобчалари сотувчиларнинг савдо пулини тўла қилмасликлари;
- дўкон мудирларнинг қалбаки ҳужжатларига кўра товарларни ҳисобдан чиқариш;
- товарсиз муомалаларни расмийлаштириш;
- касса пулини харидор томонидан топширилган бўш шиша идишлар учун тўлашга деб олиш;
- инвентаризация бошланиш олдидан харидорлар томонидан қайтарилган товарларни қилмаслик;
- нархлари туширилган товарларга нархларни нотўғри
- савдо пулини олиш ва камомадларни яшириш мақсадида уйдирма шахсларга тўлов мажбуриятномасини расмийлаштириш;

- кирим ҳаражатларини инвентаризация ўтказилгандан кейин товар ҳасоботига кўшиш;
- инвентаризация бошланишига мавжуд савдо пулини нотўғри кўрсатиш;
- инвентаризация бошланишига товар ва тавалар қолдиғини камайтириб кўрсатиш;
- инвентаризация рўйхатига товарларнинг мавжуд қолдиғини асоссиз ошириб кўрсатиш;
- инвентаризация рўйхати яқунларини нотўғри ҳисоблаш;
- ўз-ўзига хизмат кўшиш усули билан сотишдан кўрилган зарарларга ва табиий камайиш нормасига товар нобудгарчилигини асоссиз кўшиш ва ҳоказолар.

Чакана савдо корхоналарида қуйидаги ҳолларда бухгалтерия экспертизаси изланишлари ўтказилади:

1) дўконда кирим қилинмаган товар бўлганда ва товар нархи ортиқча қуйилганда;

2) чакана савдо корхоналарида товар камомоди содир бўлганда;

3) яширин ҳолда ўзлаштирилган товар ва товарлар муомаласи содир бўлганда;

4) яширин ҳолда товарсиз чиқим ҳужжатлари асосида товарлар у ўлаштирилганда;

5) яширин ҳолда бухгалтерия ҳисобида товар ва таралар ўзлаштирилганда.

Чакана савдо дўконларида камомад бўлганда, бу корхоналарда учёт қиймат ўлчовида юритилганлиги, аналитик ҳисобда товарлар номлари ёзилганлиги сабабли товарлар камомад ўлчовини эксперт-бухгалтер шартли белгилайди ва сўм кўринишида аниқлайди.

Айрим ҳаражат ҳужжатларидаги товарлар артикули тааллуқли бўлган кирим ҳужжати кўрсатишдаги артикул баҳосидан паст бўлади.

Масалан: дўконда 876-сонли артикулдаги метри 1080 сўм бўлган жун газлама келиб тушди. Аммо шу артикулдаги чиқарилган ҳаражат ҳужжатида кўрсатилишига 870 сўм , фарқи- 210 сўм . Бу икки ҳодиса ҳам эксперт текширишнинг ўзаро солиштириш усулини қўллашни тақозо этади.

Ўзаро солиштириб текшириш асосан ҳар бир товарнинг чакана баҳосининг текширилишини тавсия қилади, лекин эксперт хулосасида бунгача нақд кирим қилинмаган товарлар ёки бир хил товарларни саралаш натижасида турлари бўйича чиқаришда баҳолари кам фарқ қилиши тўғрисида, баҳоларнинг кўтарилганлиги тўғрисида хулоса қилиш учун товаршунослик экспертизаси ўтказиш зарурати тутилади. Товарларнинг ўзлаштирилиши натижасида ҳосил қилинган камомаднинг яширилиши кўпроқ товарларнинг бир савдо шаҳобчасидан бошқасига ўтказишда амалга оширилади.

Савдо ташкилоти корхоналараро товарлар қабул қилиниши ва чиқарилиши муомалалари таққослаш йўли билан текширилади. Товарлар корхоналарга раҳбарлар рухсати билан ўтказилиши мумкин лекин мавжуд рухсатномалар ҳамма вақт ҳам мақсадга мувофиқ ва қонунга асосланган бўлавермайди.

Товарсиз муомалалар текширилганда ҳужжатларни ўзаро таққослаш услуби қўлланилади.

Жиноятчиликда бухгалтерия ходимлари иштирок этган бўлса улар қатор ҳужжатлардаги «оилалардан чекланса (чекинса), сохта муомала, тўлдирилган ҳужжатларни қатор ҳужжатлар билан мос келишини ҳисобга олган ҳолда бухгалтерия экспертизаси қўлланилади.

Шундай қилиб, чакана савдо корхоналаридаги, суиистеъмоллар ва ўғирликлар тўғрисидаги жинойий ишлар бўйича суд бухгалтерия экспертизаси тегишли объектларни ўрганиш ва объектив хулоса далолатномасини тузишда қўлланилувни умумий ва махсус услублар мажмуасидир.

2. Саноат ва қурилиш ҳамда бошқа тармоқларда суд бухгалтерия экспертизаси ўтказиш

Ишлаб чиқариш жараёнининг пировард маҳсули бўлиб тайёр маҳсулотлар ҳисобланади. Тайёр маҳсулотлар - бу мазкур корхонада қайтадан ишлашни талаб қилмайдиган, стандартлар ва техник шартларига тўлиқ жавоб берадиган, техник назорат бўлими (ТНБ) ёки махсус комиссия томонидан қабул қилинган ва корхона омборига топширилган ёки буюртмачи томонидан қабул қилинган буюм ва маҳсулотлардир.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар бозор талабини ўрганган ҳолда тузилган шартномаларга, ассортимент, сон ва сифат режа топшириқларига биноан, доимо ишлаб чяқарилган маҳсулот ҳажмини кўпайтириш, уларнинг ассортиментини кенгайтириш ва сифатини оширишга эътибор бериб маҳсулот ишлаб чиқарадилар.

Бозор муносабатлари шароитида асосий эътибор мол юбориш-шартномалари бўйича мол сотишга қаратилади, чунки бу корхона фаолиятининг мақсадга мувофиқлигини, унинг самарадорлигини аниқловчи иқтисодий кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади. Корхонанинг ҳисоб-китоб ситига пул тушган ва тушмаганлигидан қатъи назар барча юкланган ва жўнатилган маҳсулотлар реализация ҳажмига қўшилиши мумкин.

Шундай қилиб, сотиш жараёни корхона хўжалик маблағларининг доиравий айланишини яқунлайди. Бу ўз навбатида корхонага давлат бюджети, ссудалар бўйича банклар, ишчи ва хизматчилар, мол юборувчилар олдидаги мажбуриятларни бажариш ва ишлаб чиқариш ҳаражатларини қоплаш имкониятини беради. Реализация режасини бажармаслик айланма маблағлар айланиш пини секинлашига, харидорлар олдида шартнома вазифаларини

базармаганлиги учун жарима тўлашга, тўловларни кечикишига, корхонанинг молиявий ҳолатини ёмонлашишига олиб келади.

Корхона реализация ҳажми билан бир қаторда фойда суммасини (ҳажмини) ҳам режалаштиради. Чунки, маҳсулотнинг сотиш (шартнома) нархи белгиланганда унинг таркибига маълум суммада ёки фоизда фойда (даромад) суммаси ҳам киритилади. Агар шартнома (режа) бўйича сотишга тегишли маҳсулотлар миқдорини шартнома баҳосига кўпайтурса режа бўйича уларни сотиш қиймати келиб чиқади, фойда фоизига қараб эса режа фойда суммаси ҳисоблаб чиқилади. Бу бюджетга фойдадан бўнак ажратмасини тўлаш учун база бўлиб ҳисобланади.

Тайёр маҳсулотлар ҳаракатининг синтетик ҳисоби 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулот» сметида юритилиб, у мавжуд тайёр маҳсулотлар ва уларнинг ҳаракати тўғрисидаги ахборотни умумлаштириш учун тайинланган. Бу сметида дебетида омборга тушган маҳсулотлар, кредитида эса омбордан жўнатилган маҳсулотлар акс эттирилади.

Агар маҳсулотлар ҳаракатининг жорий ҳисоби режа таннархида юритилса, 2810 сметида дебетида иккита кўрсаткич режа таннархи ва режа таннархидан оғишиш суммаси ҳисобга олинади. Агар жорий ҳисобда корхонанинг улгуржи баҳолари қўлланилса, 2810 сметида қуйидаги кўрсаткичлар бўлади: ишлаб чиқарилган маҳсулот қийматининг корхона улгуржи баҳоси ва улгуржи баҳо қиймати билан ҳақиқий таннархи орасидаги фарқи.

Маҳсулот, иш ва хизматлар сотиш ҳисоби 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар», 9020 «Товарлар сотишдан олинган даромадлар» ва 9030 «Бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар» сметида юритилади. Мазкур сметида транзит бўлиб пассив сметида мансубдир. Бу сметида тайёр маҳсулотлар, товарлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматларни сотиш жараёни тўғрисидаги ахборотни умумлаштириш учун тайинланган. Бу сметида кредит қолдиқлари молиявий натижани аниқлаш мақсадида ҳар ойнинг охирида 9900 «Якуний молиявий натижа» сметида ўтказилиб борилади.

Шунинг учун корхоналарнинг бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш тизимида тайёр маҳсулотлар уларни юклаш ва сотиш ҳисоби алоҳида ўрин тутиб, унинг вазифалари қуйидагилардан иборат:

-тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш, уларнинг захиралари ҳолати ва омборларда сақланиши, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар устидан узлуксиз назорат қилиш;

-юкланган ва жўнатилган маҳсулот (иш, хизмат) ларни ўз вақтида ва тўғри ҳужжатлаштириш, харидорлар билан олиб бориладиган ҳисоб — китобларни аниқ ташкил этиш;

-сотилган маҳсулотларнинг ҳажми ва ассортименти бўйича мол жўнатиш шартнома режасини бажарилиши устидан назорат қилиш;

-сотилган маҳсулот учун олинган суммани маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетган ҳақиқий харажатларни, фойда суммасини ўз вақтида ва аниқ ҳисоблаб

чиқиш.

Бу вазифаларни бажарилиши корхонанинг бир текисда ишлаши, сотиш ва омбор хўжалигини тўғри ташкил қилиш, хўжалик муомалаларини ўз вақтида ва тўғри ҳужжатлаштиришга боғлиқ.

4- сонли БХМА нинг 7- бандига биноан корхона айланма маблағининг таркибий қисми ҳисобланган тайёр маҳсулотлар энг кам баҳода баҳоланиши керак: таннархида ёки соф сотилиш қийматида.

Тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини ҳисобот даври (ой, чорак, йил) тугагандан сўнг аниқлаш мумкин. Лекин маҳсулотларнинг ҳаракати ҳар куни содир бўлади (қабул қилиш, жўнатиш, юклаш, сотиш), шунинг учун жорий ҳисобда маҳсулотни шартли баҳода баҳолаш керак. Тайёр маҳсулотлар ҳаракатининг кундалик ҳисоби ишлаб чиқариш режа таннархида, ёки корхонанинг шартнома баҳоларида, ёки ҳисоб баҳоси деб номланадиган чакана жўнатиш баҳоларида юритилади.

Чунончи, маҳсулот бирлигининг режа таннархи корхонада ишлаб чиқилади. У ой охирида тайёр маҳсулотларнинг гуруҳлари бўйича оғишиш суммасини ёки фоизини ҳисоблаш йўли билан ҳақиқий таннархга етказиб қўйилади. Оғишиш суммаси ва фоизи маҳсулотнинг ой бошига қолдиғи ва унинг ой давомидаги киримига қараб ҳисоблаб чиқилади. Оғишиши тежалганлигини ёки корхона томонидан ортиқча ҳаражатга йўл қўйилганлигини кўрсатади ва шунинг учун ишлаб чиқариш жараёнидаги унинг иш натижаларини таърифлайди. Тайёр маҳсулотлар қайси счетларда ҳисобга олинган бўлса, оғишишлар ҳам шу счетларда тежалган бўлса қизил сиёҳда сторно қилиб, ортиқча ҳаражат бўлса оддий сиёҳда акс эттирилади. Оғишиш фоизи ва жўнатилган маҳсулотнинг режа таннархи сотилган ва омбордаги ой охирига қолган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш имконини беради.

Тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш соҳасидан муомала соҳасига ўтиш жараёни қуйидаги дастлабки ҳужжатларда акс эттирилади: қабул қилиш — топшириш накладнойлари, далолатномалар, режалар, карталар ва б.

Маҳсулотларни бир меъёردа ишлаб чиқариш харидорларга маҳсулот жўнатиш шартнома мажбуриятларини, маҳсулотни ўз вақтида сотиш, барча ҳисоб - китоб ва тўловларни бажарилишини таъминлайди. Шунинг учун ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар ҳисоби корхона бухгалтериясининг узлуксиз назорати остида туради. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳужжатлари ҳар куни бухгалтерияга тушади ва бу ерда уларнинг турлари бўйича миқдор натура ҳисоби юритилади. Ой тугагандан сўнг ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг жами режа, сотиш нархи бўйича ва ҳақиқий таннархи бўйича баҳоланади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотларни ҳақиқий таннархи билан режа таннархини таққослаб тежалганми ёки ортиқча ҳаражат қилинганми, шунга қараб корхонанинг ишлаб чиқариш жараёнидаги иш натижасига баҳо берилади. Шу ернинг ўзида маҳсулотлар

жўнатиш (сотиш, шартнома) нархида ҳам баҳоланади, бу эса маҳсулотлар сотилгандан сўнг олиниси мумкин бўлган тушум ва фойдани аниқлаш имконини беради.

Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи 10/1 журнал - ордерининг 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулот» счѐтини дебети ва 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счѐтини кредити бўйича акс эттирилади. 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулот» счѐти актив инвентар счѐти бўлиб, унинг сальдоси корхонанинг омбордаги маҳсулотлар қолдиғининг ҳақиқий таннархини кўрсатади; дебет обороти — асосий ишлаб чиқаришдан қабул қилинган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини, шунингдек мол олувчилар томонидан қайтарилган маҳсулотлар қийматини, кредит обороти ҳисобот ойида юклаб жўнатилган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини кўрсатади.

Тайёр маҳсулотлар ҳаракатини пул кўрсаткичдаги ҳисоби 16-«Тайёр буюмлар ҳаракатининг пулдаги ифодаси» ведомостида юритилади. Қуйида бу ведомостнинг шакли келтирилади 16-«Тайёр буюмлар ҳаракатининг пулдаги ифодаси» ведомостининг I бўлимидан 2810 счѐтнинг тўлиқ маълумотлари таърифини икки баҳода — ҳақиқий ва ҳисоб баҳода олинади.

Тайёр маҳсулотларнинг омбордаги ҳисоби оператив -бухгалтерия усулида юритилади, яъни маҳсулотларнинг ҳар бир номенклатура номерига материалларнинг омбор карточка ҳисоби (17-М шакли) очилади. Тайёр маҳсулотларни кирими ва чиқимиға қараб омборчи ҳужжатларға асосан карточкаларға қийматликлар миқдорини (кирим, чиқим) ёзиб қўяди ва ҳар бир ёзудан кейин қолдиғи чиқарилади.

Омбор ҳисобини тўғри юритилиши бухгалтернинг омбор ҳисоби карточкасиға қўйилган имзоси билан тасдиқланади.

Моддий - жавобгар шахс омбор ҳисоби карточкаларига асосан ҳар ойда тайёр маҳсулотлар номенклатуралари, ўлчов бирлиги, миқдорини кўрсатиб тайёр маҳсулотлар қолдиғини ҳисобға олиш ведомостини тўлдиреди ва уни бухгалтерияға топширади. Бухгалтерияда ҳисоб баҳоси бўйича таксировка қилинади ва бухгалтерия маълумотлари (16-ведомостнинг I-бўлими) билан солиштирилади.

Юклаб жўнатилган маҳсулотлар, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар — булар маҳсулот ва хизматлар учун тўлов ҳужжатлари, мол юборувчилар томонидан банкка топширилган, лекин харидорлар томонидан тўланмаган сумма. Ой охирида юклаб жўнатилгаи, лекин тўлов ҳужжатлари банкка топширилмаган маҳсулотлар балансда омбордаги тайёр маҳсулотлар билан бирға акс эттирилади ва корхонанинг айланма маблағлари таркибида кўрсатилади.

Ҳисоблаш усулида мол олувчиларға маҳсулот юклаб юборилганда қуйидагича бухгалтерия ёзуви берилади:

1. Сотилган маҳсулотнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархиға

Д-т 9110 «Сотилган маҳсулотнинг таннархи» счѐти К-т 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулот» счѐти

2. Юкларб жўнатилган маҳсулотнинг шартнома (сотиш) қийматиға

Д-т 4010 “Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счетлар” смети

К-т 9010 “Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар смети”

Юкларб жўнатилган маҳсулотлар ҳаракатининг ҳисоби 16-ведомостнинг II- бўлимида юритилади.

Бу ведомостнинг иккинчи бўлимида жўнатилган, сотилган маҳсулотлар, материал қийматликлар, хизматлар ва харидорлар билан ҳисоблашишларнинг аналитик ва синтетик ҳисоби бирлашган. Жўнатилган ва сотилган маҳсулотлар аналитик ҳисоби уларнинг натурал кўринишдаги турлари бўйича ёки тўлов ҳужжатлари бўйича икки баҳода - ҳақиқий таннархда ва сотиш нархида ташкил этилади. Шунини ҳам айтиш керакки, ой бошиға ва ой охириға тўланмай қолган, ҳисобот ойида жўнатилган, харидорлар томонидан қайтарилган ва сотилган маҳсулотларнинг умумий миқдори ҳам ҳисобға олинади. Ведомостнинг II- бўлимини тўлдириш учун олдинги ойнинг ведомости (тўланмаган маҳсулотнинг ой бошиға қолдиғи), тўлов ҳужжатлари, ҳисобот ойида жўнатилган маҳсулотларға буйруқ - накладнойлар, шунингдек корхонанинг ҳисоб - китоб сметида олинган банкнинг кўчирмалари асос бўлиб ҳисобланади. Мол олувчи ҳисобидан чек билан тўланган темир йўл тарифи ведомостда алоҳида кўрсатилади, чунки у маҳсулот сотиш ҳажмиға киритилмайди.

Маҳсулотларни сотиш бирқанча ҳаражатларни келтириб чиқаради. Маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ҳаражатлардан фарқли ўлароқ маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган ҳаражатлар тижорат ҳаражатлари дейилади. Тижорат ҳаражатлари таркибига қуйидагилар киради:

мол юборувчи корхона ҳисобидан прејскурантларға ёки шартнома шартига биноан қилинган идиш ва жойлаш (қадоклаш ва ўраш), (ўраш қоғозлари, тахтачалар, каноплар) ҳаражатлари;

улгуржи баҳо франко - юкларб жўнатиш бекати усулида (юкларб, етказиб бериш, тушириш) белгиланган ҳолларда мол юборувчи ҳисобидан маҳсулот сотиш бўйича қилинадиган транспорт ҳаражатлари;

корхонанинг молиявий режасида назарда тутилган маҳсулот сотиш бўйича бошқа (комиссион йиғим, маҳсулотни таҳлил қилиш бўйича) ҳаражатлар.

Тайёр маҳсулотлар омборға қабул қилингандан кейин қадокланган ва ўралган (упаковка) ҳолларда, идиш ҳаражатлари тижорат ҳаражатларига киритилади.

Агар қадоклаш цехларда маҳсулотларни омборға топширишға қадар бажарилган бўлса, идишлар қиймати маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархиға киритилади.

Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат) ларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» га биноан бу ҳаражатлар 9410 «Сотиш ҳаражатлари» сметида ҳисобға олинади. Бу счет транзит бўлиб актив счетларға мансуб, ой бошиға унда қолдиқ бўлмайди; дебет обороти маҳсулотни жўнатиш билан боғлиқ . бўлган ҳаражатларни кўрсатади, кредит обороти эса ҳисобот ойида фойдани камайтиришға

ўтказилган суммаларни кўрсатади. 9410- смети бўйича очилган счетларнинг аналитик ҳисоб-дебет ва кредит оборотлари бўйича ҳисобот оyi ва йил ' бошидан жамланиб келувчи ҳаражат суммаларини моддалари бўйича кўрсатган ҳолда 15-ведомостда юритилади Бу, ўз навбатида, маҳсулот сотиш ҳаражатларини таҳлил қилиш ва ҳисобот тузишни осонлаштиради. Бу счетларнинг дебет оборот суммалари 1, 2, 7, 10/1- журнал - ордерларда акс эттирилади, кредит оборот суммалари эса - 11- журнал - ордерда.

Маҳсулот сотиш билан боғлиқ бўлган хўжалик муомалаларининг мажмуи сотиш жараёни дейилади. Маҳсулот сотиш жараёнини режалаштириш корхонани буюртма билан таъминлашдан бошланади. Унга биноан ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш асоси бўлган номенклатура бўйича режа тузилади. Буюртма'ларда маҳсулотларнинг ассортименти, юклаб жўнатиш муддати, миқдори ва сифати, нархи, ҳисоблашиш шакллари кўрсатилган бўлиб буюртмачи ва мол юборувчилар билан келишиб олинади.

Маҳсулот учун пул харидорлардан ҳисоб-китоб сметиға келиб тушган санада сотилди деб ҳисобланади (касса усули) ёки юклаб жўнатиш, топширилган маҳсулотлар, бажарилган ишлар, хизматлар учун ҳужжатлар банкка топширилган санада сотилди деб ҳисобланади (ҳисоблаш усули). Иккала усулда ҳам сотилган маҳсулот (иш, хизматлар) 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар», 9020 «Товарлар сотишдан олинган даромадлар», 9030 «Бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар» счетларида ҳисобга олинади. Сотилган товарларни қайтарилиши ва харидор ва буюртмачиларға берилган чегирмалар 9040 «Сотилган товарларнинг қайтарилиши» ва 9050 «Харидор ва буюртмачиларға берилган чегирмалар» - счетларида ҳисобга олинади. Бу счетларнинг хусусиятлари шундан иборатки, уларнинг дебети ва кредитида бир ҳажмда (миқдорда) ги сотилган маҳсулот (иш, хизмат) лар бир хил суммада акс эттирилади.

9010, 9020 ва 9030 счетларнинг кредитида 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган счетлар» смети билан корреспондентлашган ҳолда маҳсулот (иш ва хизмат) лар сотишдан тушадиган соф тушум акс эттирилади. Бу счетларда харидорларға жўнатиш маҳсулот (иш ва хизмат) лар бўйича ҳисобланган акциз солиғи ва КДС суммалари акс эттирилмайди,

Капитал қурилиш икки ташкилий формада-хўжалик ва пудрат услубларида амалга оширилади.

Хўжалик усулидаги қурилишда қурилиш-монтаж ишлари ташкилотларнинг ўз кучлари билан бажарилади. Пудрат усулида қурилишда объект ва ускуна-жиҳозларни қуриш ва ўрнатиш махсуслаштирилган қурилиш ва монтаж ташкилотлари томонидан буюртмачилар билан келишилган лойиҳа-смета ҳужжатларига титул варақлари ва маблағ билан таъминлаш режаси асосида бажарилади. Қурилиш ёки унинг алоҳида босқичлари тугалланиши билан буюртмачи бажарилган ишларни далолатнома бўйича қабул қилади ва унинг смета қийматини тўлайди. Капитал қурилишнинг пудрат усулида амалга ошириладиган барча жараёнлар 17-БХМС «Капитал қурилишга оид пудрат шартномалари»ға мувофиқ ҳисобга олинади.

Қурилиш ишларида учрайдиган масалаларни эксперт текшириш хусусиятлари хужжатлардаги алоҳида белгилар ва ҳисоб ёзуви ёрдамида суиистеъмолларни амалга ошириш ҳамда беркитишнинг ўзига хос усулларида келиб чиқади.

Моддий ва пул бойликларининг ўғирланиши қурилишда бажарилган ишларни ошириб кўрсатиш, уларнинг таркиби ва ишлаб чиқариш усуллари бузиб кўрсатиш, қурилиш объектларига материалларнинг қийматини ҳисобдан чиқаришнинг белгиланган тартибига амал қилмаслик бажарилган ишларга ҳақ, ишчиларга маош, мукофотни асоссиз ҳисоблаш билан боғлиқдир.

Ушбу суиистеъмолларнинг содир қилиш механизмини аниқлашда кўпроқ қурувчи-муҳандислар, иқтисодчилар ва товаршуносларнинг махсус билимларидан фойдаланишни тақозо этади. Шунинг учун комплексли экспертиза ўтказиш мақсадга мувофиқдир, бунда ўзаро узлуксиз эксперт текшириш жараёнида ҳисоб муомалаларда натурал-кўрсаткичларнинг бузиб курсатилиши, ҳисоб ёзувларида муҳандислик ва бошқа билимлар нуқтаи назаридан таҳлил қилиниши мумкин.

Бундай суиистеъмоллар тергов қилинганда одатда муҳандислик-қурилиш экспертизаси ўтказилади ва ундан кейин бухгалтер-эксперт олдига ечиш учун масалалар тузилади. Оқибатда экспертлик текшириш ўтказиш қийинлашади, экспертлар ўз ваколатларинг! ошириб юборишга ёки эксперт масалаларини бажармасликка олиб келади. Шу сабабли экспертиза ўтказиш учун материаллар тақдим этилганда мутахассис-бухгалтер экспертиза ўтказиш тўғрисидаги қарор мазмуни билан танишиб қуйидагиларни аниқлаш муҳим аҳамият касб этади:

- суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказиш асослари;

- қуйилган масалалар экспертнинг ҳуқуқ доирасига мувофиқ келиши;

- ҳисоб масалаларига оид аниқ фактлар;

- ҳуқуқий ва маълумотномали тавсифдаги масалалар қуйилгани.

Капитал қурилишда ишлаб чиқаришни ташкиллаштириш ва маблағ билан таъминлашдаги хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ва суд бухгалтерия экспертизаси амалиётида тез-тез учраб турувчи бухгалтерия ҳисоб масалалари қуйидагилардан иборат:

- бажарилган иш ўлчами тўғрисидаги кўрсаткичларни ошириб ёзилиши ва унинг ишлаб чиқариш ҳаражатларига кўшиб юборилган қурилиш материаллари, ҳисобланиб ёзилган иш ҳақи ва мукофотларни ортиқча ҳисобдан чиқарилган маълумотларга мувофиқ келиши;

- кирим қилинган ва сарфланганлиги туфайли ҳисобдан чиқарилган материалларнинг миқдори ва суммаси тўғрисидаги маълумотларни бузиб курсатиш йўли билан ҳисобга олинмаган материаллар резервини тузиш;

қурилиш-монтаж ишларининг таннархи тўғрисидаги маълумотларни бузиб кўрсатиш;

- фойда тўғрисидаги маълумотларни бузиб кўрсатиш ва шу асосда иқтисодий рағбатлантириш фондларини ҳисоблаш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги маълумотларни нотўғри кўрсатиш.

Суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш жараёнида капитал қурилиш ишлари бўйича эксперт текширишлар олдига қуйидаги вазифалар қуйилади:

- қурилиш-монтаж ишлари хажми тўғрисидаги маълумотлар билан ишлаб чиқаришга сарфланган ва ҳисобдан чиқарилган қурилиш материалларининг миқдори ва суммаси ишчиларга ҳисоблаб ёзилган ҳамда тўланган иш ҳақи суммаси тўғрисидаги ҳасоб маълумотлари Ўртасидаги мос (мувофиқ) келмаслик белгиларининг мавжудлиги ва Уларнинг ўлчамини аниқлаш;

- ҳисоб муомалаларини амалдаги қоидаларга риоя қилинмасдан

Белгиларини аниқлаш; ҳисобдаги мос келмасликларни бошқа иқтисодий кўрсаткичларнинг ўлчамига ҳамда хужалик фаолиятидаги салбий ҳодисаларни ўз вақтида аниқланмаслигига қилган таъсирини

-ўғирлик ва бошқа суиистеъмол фактларини олдини олиш мақсадида ҳисобнинг маълумот бериши ва назорат қилиш Функцияларини такомиллаштиришига оид профилактик тавсияномаларни ишлаб чиқиш.

Ушбу вазифаларнинг асосий турлари эксперт-бухгалтер ҳал мумкин бўлган масалалар доирасини белгилайди. Бу масалаларни ифодалаш-терговчини қизиқтирган воқеаларга бевосита алоқадор бўлган ҳисоб маълумотларида қайд этилган фактларни тақозо этади.

Қурилиш ишларини текширишда экспертга тақдим этилган асосан қуйидагилардан иборат: 1. Дастлабки (бирламчи) ҳужжатлар - қурилиш-монтаж ишлари бажарилиши тўғрисида далолатнома, товар-моддий бойликларнинг ҳаракатини акс эттирувчи кирим ва чиқим накладнойлари, иш ҳақи ҳисоблаш ва ёзишга доир ҳужжатлар ва ҳоказолар.

2. Умумлаштирувчи ва қайд этувчи ҳужжатлар-материаллар ҳаракати бўйича участка бошлиқлари, прорабларнинг ҳисоботлари, топширилган ҳужжатларнинг рўйхати товар етказувчилардан келиб тушган юкларни қайд этиш дафтари, ишловчиларнинг шахсий счётлари ва бошқалар.

3. Аналитик ҳисоб қайдномалари ва дафтарлари - материаллар ҳисобига асосан тузилган оборот ва қолдиқли қайдномалар, ҳисоб-китоб ва тўлов қайдномалари.

4. Синтетик ҳисоб регистрлари - бухгалтерия ёзувлари (мемориал ордерлар, журнал-ордерлар).

5. Ҳисоботлар, тафтиш далолатномалари, муҳандислик-қурилиш, режа - иқтисодий, криминалистик ва бошқа турдаги экспертиза хулосалари ва бошқалар.

Қурилиш ишларида учрайдиган суиистеъмоллар қуйидаги босқичларда текширилади:

- 1.Текширилувчи ҳужжатлар системасини белгиланган норматив актларга мувофиқ келишини таҳлил қилиш.
2. Ҳужжатлардаги реквизитларнинг математик ва мантиқий боғланишлар.
- 3.Белгиланган баҳолар, нормалар, нормативлар ва чекланишларга амал қилинишини таҳлил қилиш.
4. Ҳисоб маълумотларига ишлов бериш технологияси ва ҳисоб юритиш қоидаларига риоя қилинишини таҳлил қилиш.
5. Бухгалтерия ҳисоби назорат функциясининг бажарилишини таҳлил қилиш.
6. Пировард хулосани тузиш учун ҳар бир турдаги таҳлил натижаларини умумлаштириш.

Талон-тарождлар тўғрисидаги ишларни тергов қилишда вужудга келган асосий масалаларнинг эксперт амалиётида ечиш йўллари мисолларда кўрамиз.

Вилоят матбуот уюшмасига қарашли 7-сон қурилиш-монтаж бошқармасида қурилиш материалларининг ва ишчиларга асоссиз маош ҳамда мукофот тўланганлиги сабабли суд-бухгалтерия экспертизаси ўтказиш тўғрисида терговчининг қарори тайинланган. Хусусий шахс томонидан 2005 йил 05.10 да 15 минг дона ғишт сотиб олиниб қурилиш майдончасидан Газ-51 маркали юк ташиш автомашинасида ташиб кетилганлиги сабабли иш кўзғатилган. Ҳаридор ғишт учун ҳақни машина ҳайдовчисига тўлаган, ҳеч қандай ҳужжат олмаган ва машина рақамини ёдида сакдаб қололмаган.

Терговчи томонидан тайинланган тафтиш №7- сонли қурилиш участкаси хўжалик фаолиятини 01.07 дан то 01.11 га қадар даврни ўрганиб чиқди. Тафтиш жараёнида 20 октябрга 1 ва 2-қурилиш участкаларида инвентаризация ўтказилиб материалларнинг ортиқчаси ва камомоди кузатилмаган. Участка бошлиқларининг таътилдан қайтганликлари сабабли 1-июлда — 1-участкада, 1-августда — 2-участкадаги моддий бойликлар инвентаризацияси ўтказилган.

Икки қурилиш участкасида ҳам 1-октябрга режада белгиланган инвентаризация ўтказилган. Инвентаризация материаллари тўғри расмийлаштирилиб далолатномадаги бойликларнинг қолдиқлари билан ҳисобдаги қолдиқлар орасида тафовут қайд этилмаган. Назорат ўлчаш натижасини ҳисобга олган ҳолда ҳисоб-китоб ишларини бажариб тафтишчи қуйидаги хулосага келди:

1-участка ишчиларига август ойида 38200 сўмдан маош ҳисобланиб ёзилган, жумладан гидролиз цеҳи қурилишидаги ишчиларга 21220 сўмдан ва бетон қориш тугуни бўйича 16980 сўмдан. Сентябрь ойида мана шу участкада № 3

қурилиш бошқармаси рўйхатдаги таркибига кирмаган 8 шахсга ёрдамчи ишчиларнинг иш вақтини ҳисобга олиш табелига 8800 сўмдан иш ҳақи қўшиб ҳисоблаб ёзилган; № 3-қурилиш бошқармасида 111-квартал учун меҳнатга ҳақ тўлаш фонди бўйича (ҳақиқий бажарилган ишларни ҳисобга олишга қадар ва ундан кейин) ортиқча сарфлаш фактлари содир этилган.

Банк ҳужжатлари ва уларни ҳисоблаш № 3-сон қурилиш бошқармасидан II-сон корхонасининг июль ойида бажарилган электромонтаж ишлари учун № 124 рақамли счёт тўлов талабномаси 34850 сўм пул (бажарилган ишлар тўғрисида далолатнома счётга илова қилинмаган) тўланганлиги аниқланди, сентябрь ойида эса № II сон ПМК № 3 - қурилиш бошқармасининг аниқ объект ва бажарилган ишлар кўрсатилмаган № 643-сон счёг-тўлов талабномасига пул кўчирган. Қурилиш ишларини бажариш учун сарфланган суммалар "Ўз кучи билан бажарилган қурилиш монтаж ишлари" 2010 счётининг "Бошқа ҳаражатлар" моддаси бўйича ҳаражатлар таркибига киритилган, жумладан 21710 сўм (643-сон счёт бўйича) ҳаражатларнинг камайишига ёзилган.

Назорат ўлчов ва ҳужжатли тафтишда аниқланган III- квартал иш ҳажмларини ошириш, қўшиб ёзиш ва иш ҳақининг асоссиз ҳисоблангандан бошқа солҳа мутахассислари ўтказган комплексли қурилиш-техникавий ва режа иқтисодиётли экспертиза тасдиқланди.

Назорат ўлчовда аниқланган ҳақиқий бажарилган ишларга норма бўйича неча сўмлик асосий қурилиш материаллари ҳисобдан чиқарилиши керак деган саволга эксперт мутахассисдан қуйидагича жавоб олинди: ҳақиқий бажарилган ишларга (иш ҳажмига қўшиб ёзиш фактлари аниқланган объектлар бўйича) нормага мувофиқ ҳисобдан чиқарилиши лозим бўлган асосий материалларнинг сони: гидролиз цехи бўйича ғишт - 152,1 минг дона, бетон қоришмаси - 36 м³. "Бетон қоришмалари тугуни" объектида эса материалларнинг ҳисобдан чиқарилмаслиги керак чунки бу ерда ишларнинг бажарилганлиги тўғрисида маълумотлар йуқ.

Юқорида келтирилган комплексли экспертизанинг хулосалари бухгалтерия ҳисоби ҳужжатларидаги далиллар билан тасдиқланганлиги, қатор масалалар бўйича ҳисоб иқтисодий таҳлил ўтказилмаганлиги сабабли суд-бухгалтерия экспертизасини ўтказиш масалаларни ечиш тайинланиб унинг олдига қўйилди:(жадвал)

1. Такдим қилинган бухгалтерия ҳужжатларидан № 3-сонли қурилиш бошқармасининг I қурилиш участкасида III кварталда бажарилган ишлар ҳажми тўғрисидаги маълумотларни ҳисобда ошириб кўрсатиш оқибатида таштнинг ҳисобга олинмаган резерви тузилганлигини тасдиқловчи маълумотлар борми? Агар бўлса қанча миқдорда ва ҳисобдаги баҳолар бўйича неча сўмни тузади?

2. Такдим қилинган бухгалтерия ҳужжатларидан IП-кварталда 1 ва 2-қурилиш участкаларида ғишт сарфланишини ҳисобдан чиқаришнинг белгиланган қоидаларга риоя қилмаслик оқибатида ғиштнинг ортиқча

резерви тузилганлигини тасдиқдовчи маълумотлар борми? Агар бўлса унинг сони қанча?

3. Сентябрь ойига I ва 2- участкаларда иш ҳақи ҳисобланишига таъсир қилувчи ва бажарилган ишларга ҳисобдан чиқарилиши керак бўлган материалларнинг миқдорини белгиловчи ҳисоб маълумотлари орасида мос келмасликлар учрайдими ё йўқми? Агар учраса бундай мос келмасликлар ҳужжатларининг қайси маълумотларида акс эттирилган?

4. 3-сон қурилиш бошқармаси (I қурилиш участкаси) ишчилар рўйхати таркибида бўлмаган шахсларга қайси маблағдан маош ҳисобланган. Ушбу қурилиш бошқармасида меҳнатга тўлов (истеъмол) фондидан ортиқча сарф қилинишига олиб келмадими? Агар шундай бўлса у қанча сўмни ташкил қилади?

5. Ҳисоб ва ҳисоботда 3-қурилиш бошқармаси билан 11- қурилиш-монтаж колоннаси ўртасидаги 124= (11=КМК) ва 643=(3=КБ) счётлари бўйича ўзаро ҳисоб-китоблари бухгалтерия ҳисоби қоидаларига риоя қилинган ҳолда акс эттирилганми? Агар аксинча бўлса, ҳисобнинг қайси қоидаларига риоя қилинмаган ва у қурилиш-монтаж ишларига сарфланган харажатлар тўғрисида маълумотларни нотўғри кўрсатилишига қандай таъсир қилган?

Мутахассис - эксперт юқорида қўйилган масалаларни ечишга киришар экан, моддий, молиявий маблағлар ва улар билан боғлиқ бўлган ҳужжатлар ҳаракати тўғрисида аниқ-тасаввурга эга бўлиши учун қурилиш бошқармаси ишлаб чиқариш тузилса ва асосий ишлаб чиқариш ва молиявий алоқаларнинг тасвирини тузади. Тасвирда ишда эслатиб ўтилган ва эксперт олдида қўйилган масалаларга тааллуқли алоқалар ахборот кўринишида келтирилади.

Текшириш учун саволлар

1. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг ўзига хос хусусиятлари.
2. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида товар-моддий захиралар табиби нималардан иборат?
3. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг товар-моддий захиралар ишлатилишини бухгалтерия экспертизаси қандай ўтказилади?
4. Саноат корхоналарида материаллар ҳисобини юритилишини суд-бухгалтерия экспертизаси.
5. Саноат корхоналарида тайёр маҳсулот ҳисобини юритиш, сотиш ва молиявий натижалар ҳисобини тўғри ташкил этишнинг суд-бухгалтерия экспертизаси.
6. Хизматлар кўрсатиш ва бажарилган ишлар бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси.

Мавзу бўйича таянч сўзлар ва иборалар

Расшифровка – тафсилотнома - баланснинг у ёки бу моддасига киритилган суммаларни очиб берилиши.

Контр моддалар – бу асосий счётларда акс эттирилган суммани камайтирилишига олиб борувчи моддалар

Хужжат – бу хўжалик операцияларини ҳақиқатда юз берганлигига гувоҳ берувчи ёки уларни келгусида юз беришига асос бўлувчи ёзма гувоҳнома.

Карточкалар - булар хўжалик операцияларини қайд этиш учун мўлжалланган ва алоҳида ҳисоб варақалари сифатида қалин қоғозга ёки картон қоғозга типографик усулда маълум шаклда тайёрланган регистрлар.

Машинограммалар - булар замонавий компьютерларда тегишли алгоритмлар ва дастурлар асосида шаклланган аналитик ва синтетик ҳисоб, шунингдек молиявий ҳисобот регистрлари.

Штат жадвали - бу бухгалтерия аппаратида ишловчи ходимларнинг лавозим ставкалари ва сонлари, уларнинг разрядлари, энг кам иш ҳақиға нисбатан белгиланган разряд таърифини ўзида мужассамлаштирувчи хужжат.

Режали инвентаризация – бу кассани инвентаризация қилиш режасига мувофиқ ўтказиладиган инвентаризация;

Режадан ташқари инвентаризация – бу кўзда тутилмаган ҳолларда, масалан фавқулотдаги ҳодисалар юз берганда (ўғрилиқ, табиий офатлар, ёнғин ва шу каби ҳодисалар содир бўлганда) ўтказиладиган инвентаризация.

Ишлаб чиқариш захиралари – хом-ашё ва материаллар, ёқилғи, тара ва тара материаллари, эҳтиёт қисмлар, қурилиш материаллари, хўжалик инвентарлари, боқувдаги ва ўстиришдаги ёш моллар.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари – тайёр ҳолға етмаган маҳсулотларға тўғри келадиган харажатлар, ярим маҳсулотлар.

Тайёр маҳсулотлар – ишлаб чиқаришнинг барча босқичларидан ўтган, истеъмолға тайёр ва тегишли сифат сертификатига эға маҳсулотлар.

Товарлар - магазин ва омборларда сақланаётган истеъмол буюмлари.

Олинадиган счётлар - бошқа юридик ва жисмоний шахсларнинг корхона олдидаги дебиторлик қарзлари.

Хужжатлаштириш – хўжалик операцияларини маълум бир хужжатлар билан расмийлаштириш усули.

Мавзу бўйича тест саволлари

1. Товар моддий захиралари қайси БХМСга асосан ҳисобга олинади?

- А) № 1 Б) № 5 В) № 7 Г) № 4

2. Хўжалик процессуал кодексининг вазифалари...

- А) Иқтисодиёт соҳасида корхона манфаатларини ҳимоя қилиш.
Б) Иқтисодиёт соҳасида муассаса ходимларининг манфаатларини ҳимоя қилиш.
В) Иқтисодиёт соҳасида фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш.
Г) Иқтисодиёт соҳасида корхона, муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш.

3. Катта хажмда камомад ва талон-тарожларга йул қўйилганда тергов органларига тафтиш ўтказишда қандай асослар бўлади?

- А) Жиноятнинг айрим фактлари аниқланса.
Б) Бухгалтерия ҳисобини юритишни ўз ҳолига ташлаб қўйганлигидан келиб чиқиб дастлабки ҳужжатларни нотўғри тузилганлиги тўғрисида айбланувчининг тавсияномаси ҳамда дастлабки ҳужжатлардан фойдаланиш билан бўлган ўзгаришларни айбланувчилардан олинганда.
В) Суд жараёнида айбланувчи талаб қилганда.
Г) Бухгалтер-эксперт талаб қилганда.

4. Товарсиз муомалаларнинг асосий хусусияти нимада акс этади?

- А) Моддий жавобгар шахс савдога келган товарларнинг бир қисмини кирим қилмайди.
Б) Моддий жавобгар шахс шартнома асосида бир савдо корхонасидан иккинчи савдо корхонасига товарларни ўтказиш тўғрисидаги юк хатини тузади ҳамда унда ҳисоботда бўлмаган товарлар харажатини акс эттиради.
В) Моддий жавобгар шахс товарлар қолдиғини камайтириб кўрсатиш мақсадида чиқим ҳужжатларини ўзгартиради.
Г) Моддий жавобгар шахс савдодан тушган нақд пулларни бир қисмини кассага топширмайди.

5. Умумий овқатланиш корхоналарида қандай жараён амалга оширилади?

- А) Савдо. Б) Ишлаб чиқариш.
В) Хизмат кўрсатиш. Г) Юқоридаги барча жараёнлар.

6. Умумий овқатланиш корхоналари амалиётида суистеъмолларнинг қандай усуллари мавжуд?

- А) Ошхонада тайёрланган маҳсулотга белгиланган меъёрдан кам масаллик сарфлаш.
Б) Ошхонада тайёрланган маҳсулотга белгиланган меъёрдан кўп масаллик сарфлаш.

- В) Ошхона буфетида маҳсулотларни паст нархларда сотиш.
Г) Буфет учун сотиб олинган маҳсулотларни ошхона (кухня)га бериш.

7. Умумий овқатланиш корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқаришни ҳисобга олишни текширишда қандай ҳужжатлардан фойдаланилади?

- А) Ошхона маҳсулотлари харажати тўғрисидаги мудир ҳисоботи, маҳсулотларнинг қабул қилиниши ва сарфланишга ёзма қайдномалардан.
В) Буфетни таъминлаш учун сотиб олинган маҳсулотлар ҳужжатларидан.
Б) Ошхона маҳсулотларини реализацияси тўғрисидаги таомнома(меню)дан.
Г) Буфетдан нақд пулга сотилган товарлар ҳужжатларидан.

8. Қандай ҳолатларда амалдаги меъёрий ҳужжатларга мувофик умумий овқатланиш корхоналарида камомадни ва ортиқчаликни бир бирига қоплаш мумкин?

- А) Умумий овқатланиш корхоналарида камомадни ва ортиқчаликни бир бирига қоплаш корхона раҳбари рухсати билан амалга оширилади.
Б) Умумий овқатланиш корхоналарида камомадни ва ортиқчаликни бир бирига қоплаш корхона бош бухгалтери рухсати билан амалга оширилади.
В) Умумий ҳолатда товарлар бўйича камомад ёки ортиқчалик аниқданганда уларни бир бирига қоплаш товарларнинг ташқи кўринишида ўхшашлик бўлганда амалга оширилади.
Г) Умумий овқатланиш корхоналарида товарлар бўйича камомад ёки ортиқчалик аниқданганда уларни бир бирига қоплаш мумкин эмас.

9. Қурилиш – бу...

- А) Иқтисодиётнинг бир тармоғи. Б) Жараён.
В) Фаолият тури. Г) Иқтисодиёт тармоғи, бўлиб, фаолият натижасида бино, объектлар яратилади.

10. Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби объектлари таркибини тўлиқ ифодаловчи жавобни топинг?

- А) Активлар.
Б) Активлар ва мажбуриятлар.
В) Активлар, мажбуриятлар ва хусусий капитал.
Г) Активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал ва хўжалик фаолияти натижалари.

11. Қурилиш ташкилотларида ҳисоб сиёсатини қайси орган тасдиқлайди?

- А) Вазирлар Маҳкамаси. Б) Молия Вазирлиги тасдиқлайди.
В) «Ўздавархитектқурилиш» АК. Г) Қурилиш ташкилотининг раҳбар органи.

12. Қурилишда эксперт-бухгалтерга қуйидаги материаллардан қайсилари тақдим этилади?

- А) Қурилиш монтаж ишларини бажариш тўғрисида далолатнома ҳамда кирим-чиқим юк хатлари, иш ҳақини ёзишга дойир ҳужжатлар.
- Б) Қурилиш ташкилоти раҳбарининг буйруқлар китоби.
- В) “Қурилиш бўйича меъёрлар ва қоидалар” (СНиП).
- Г) Эвакуация режаси.

13. Қурилиш ташкилотларида олиб бориладиган бухгалтерия ҳисоби ишларини эксперт-бухгалтер томонидан аниқланадиган камчиликларнинг неча турлари мавжуд?

- А) Битта тури. Б) Иккита тури. В) Учта тури. Г) Тўртта тури.

14. Қишлоқ хўжалигини модернизация қилиш ва жадал ривожлантириш “Ҳаракатлар стратегияси”нинг қайси бўлимида кўзда тутилган?

- А) 5- бўлим; Б) 2- бўлим; В) 3- бўлим; Г) 4- бўлим.

15. Қишлоқ хўжалигида бухгалтерия соҳасига таъсир қилувчи алоҳида хусусиятларига киради...

- А) Мавсумийлик.
- Б) Мавсумийлик ва давомийлик.
- В) Харажатлар даврининг мос келмаслиги.
- Г) Харажатлар даври ва маҳсулот олиш даврининг мос келмаслиги.

16. Қишлоқ хўжалиги корхонасида ҳисоб қандай шаклда юритилиши мумкин?

- А) Мемориал ордер шаклида.
- Б) Журнал ордер шаклида.
- В) Ихчамлаштирилган шаклда.
- Г) Ҳисоб юритиш шарт эмас.

17. Қишлоқ хўжалиги корхонасининг ўзига хос хусусиятлари қайси жавоб вариантыда тўлиқ ифодаланган?

- А) Вигитация даврининг календар йили билан тўғри келиши.
- Б) Календар йили билан ҳисобот йилининг тўғри келмаслиги.
- В) Вигитация даврининг календар йили билан тўғри келмаслиги.
- Г) Календар йили билан ҳисобот йилининг тўғри келиши.

Маъруза режаси:

- 1. Суд-бухгалтерия экспертизаси хулосасининг моҳияти, аҳамияти ва уни тузиш тартиби.**
- 2. Экспертиза хулосаси далолатномасини тузиш тартиби.**
- 3. Суд-тергов ишларида екпертнинг тажрибасизлиги, унга қўйилган саволларга аниқ жавоб бермаслиги ҳоллари ҳақида.**

1. Суд-бухгалтерия экспертизаси хулосасининг моҳияти, аҳамияти ва уни тузиш тартиби

Суд эксперти ёки суд экспертлари комиссияси текширишларни ўтказиб бўлганидан кейин тегишинча суд эксперти ёхуд суд экспертлари комиссияси таркибига кирувчи ҳар бир суд эксперти имзоси билан тасдиқланадиган хулоса тузади.

Хулосада:

суд экспертизаси ўтказилган сана ва жой;

суд экспертизасини ўтказиш асоси;

суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) тўғрисида маълумотлар;

суд эксперти (фамилияси, исми, отасининг исми, маълумоти, ихтисослиги, иш стажи, илмий даражаси, илмий унвони, эгаллаб турган лавозими) ва суд экспертизасини ўтказиш топширилган ташкилот ҳақида маълумотлар;

суд экспертнинг била туриб нотўғри хулоса берганлиги, суриштирув ёки дастлабки тергов маълумотларини суриштирувчи, терговчи ёхуд прокурорнинг рухсатсиз ошкор қилганлиги, шунингдек хулоса беришни рад этганлиги ёки бу ишдан бўйин товлаганлиги учун жиноий жавобгарлик тўғрисида огоҳлантирилганлиги;

суд экспертнинг олдига қўйилган саволлар;

суд экспертига тақдим этилган текшириш объектлари ва иш материаллари;

суд экспертизаси ўтказилаётганда ҳозир бўлган шахслар ҳақида маълумотлар;

қўлланилган усуллар кўрсатилган ҳолда текширишларнинг мазмуни ва натижалари, шунингдек бу текширишлар, агар суд экспертлари комиссияси ишлаган бўлса, ким томонидан ўтказилганлиги;

текшириш натижаларининг баҳоланиши, қўйилган саволларга берилган асосли жавоблар;

иш учун аҳамиятга молик бўлган ва суд экспертнинг ташаббусига кўра аниқланган ҳолатлар кўрсатилиши лозим.

Хулосада ҳуқуқбузарлик сабаблари ва унинг содир этилишига имкон берган шарт-шароитлар, шунингдек уларни бартараф этишга доир ташкилий-техникавий тавсиялар кўрсатилган бўлиши мумкин.

Хулосани ва унинг натижаларини тасвирловчи материаллар ушбу хулосага илова қилинади ҳамда унинг таркибий қисми бўлиб хизмат қилади.

Текширишнинг олиб борилиши, шарт-шароитлари ва натижаларини ҳужжатлаштирадиган материаллар давлат суд-экспертиза муассасасида ёки бошқа ташкилотда қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда сақланади.

Улар суд экспертизасини тайинлаган органнинг (шахсининг) талабига биноан ишга қўшиб қўйиш учун такдим этилади.

Агар такдим этилган текшириш объектларининг, материалларнинг ёки суд экспертнинг махсус билимлари етарли эмаслиги текшириш давомида маълум бўлиб қолса, хулоса айрим қўйилган саволларга жавоб беришни рад этиш асосини ўз ичига олган бўлиши лозим.

Текшириш тугаганидан сўнг хулоса, текшириш объектлари ва иш материаллари суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) юборилади.

Терговчи кўрилатган иш юзасидан экспертиза тайин қилиб, материалларни экспертга юбориш билан чегараланмасдан, мутахассис билан мунтазам алоқа боғлаб туриши лозим.

Тергов давомида экспертизага оид янги материал ёки маълумотлар топса, уни эксперт ихтиёрига ўтказиши керак Шунингдек эксперт ҳам экспертиза ўтказиш давомида унга маълум бўлиб қолган янги фактлар билан терговчини хабардор қилиши мумкин. Бу ҳолат саволларни эксперт олдида қўйишда муҳим аҳамиятга эга.

Айрим ҳолларда экспертиза текширишида айбланувчинининг иштироки ҳам зарур бўлиб қолади. Масалан, суд-бухгалтерия, суд-товаршунослик техник автотехника, технология ва шуларга ўхшаш экспертизалар ўтказишда айбланувчининг иштироки керак бўлиб қолади. Эксперт-бухгалтер айбланувчидан ишга доир тушунтириш хатлари олиши ҳам мумкин.

Терговчи экспертиза ўтказишнинг асосий қоида ва методларини яхши билиши керак **ҳар қандай экспертиза ўтказиш уч босқичдан, яъни тайёргарлик кўриш, текшириш ва хулоса чиқариш** босқичларидан иборат бўлади.

Тайёргарлик кўриш босқичида эксперт экспертиза текширишлари олиб бориш учун керакли шарт-шароит яратиши лозим. Унинг ихтиёрига юборилган материаллар билан танишиб, текшириш учун етарли ва яроқлилигини аниқлаши, агар зарур бўлса, терговчидан қўшимча материаллар талаб қилиб олиши, ишдаги материаллар билан танишиб чиқиши мумкин. Текширишнинг ҳарактерига қараб керакли апаратураларни тайёрлаш, махсус адабиётларни кўриб чиқиш ва шунга ўхшаш ҳатти-ҳаракатларни амалга ошириш экспертнинг тайёргарлик кўриш ишларини ташкил қилади.

Суриштириш босқичида экспертиза объектлари устида текшириш ишлари олиб борилади.

Хулоса чиқариш босқичида ўтказилган текширишларнинг натижалари тўпланиб, яқун ясалади ва бу яқун «эксперт хулосаси» деб аталиб расмийлаштирилади.

Хулосанинг тадқиқот қисмида қуйидагилар кўрсатилади:

суд экспертизаси текшируви объектларининг ҳолати;

фойдаланилган тадқиқот усуллари ва бу усуллар қўлланишининг техник шароитлари;

суд экспертизаси таҳлилининг шароитлари, мақсади ва натижалари ҳамда намуналар олиш;

хулосани асослаш учун аҳамиятга эга тергов (суд) ҳаракатлари (сўроқ, кўздан кечириш, эксперимент ва шу кабилар)нинг натижалари;

намойиш материалларига қилинган ҳаволалар, иловалар ва уларга берилган зарур изоҳлар;

олиб борилган текширув ва унинг алоҳида босқичлари натижаларига берилган суд эксперти баҳоси.

Қайта суд экспертизаси хулосасининг тадқиқот қисмида, агарда тадқиқот натижалари билан аввалги суд экспертизаси хулосасининг яқунлари ўртасида тафовут мавжуд бўлса, бунинг сабаблари кўрсатилади.

Хулосанинг тадқиқот қисми махсус билими бўлмаган шахслар учун тушунарли тилда баён этилган бўлиши керак. Махсус атамалар изоҳлаб берилган бўлиши лозим.

Эксперт хулосаси аниқ ва тушунарли бўлиши, тузилиши эса изчил, маънодор ва ишонарли бўлиши шарт. Эксперт ўз хулосасида имконияти борича қийин ва мураккаб терминларни ёки чет тилларни ишлатмаслиги керак. Эксперт хулосаси шундай тузилиши керакки, уни уқиган ҳар бир киши экспертизанинг мазмунини, ўтказилган текширишларнинг услубларини ва қилинган хулосани яхши тушунсин.

2. Экспертиза хулосаси далолатномасини тузиш тартиби.

Эксперт хулосасининг далолатномаси асосан кириш, текшириш ва хулоса қисмларидан ташкил топади.

Агар бухгалтерия экспертизаси алоҳида давлат ташкилотларида олиб борилган бўлса, кириш қисмидан олдин, эксперт бухгалтернинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тушунтирилганлиги ҳақида ҳамда экспертизани ўтказиш ёки хулоса беришдан бош тортгани учун жавобгарликка тортилиши ҳақида огоҳлантирилганлига ҳужжат матнида берилади.

Эксперт хулосаси ҳақидаги далолатноманинг кириш қисмида бухгалтерия экспертизаси қачон, қайси ерда, ким томонидан ва нимага асосан экспертиза ўтказилганлиги кўрсатилади.

Хулосанинг кириш қисмида юқоридагилардан ташқари, яна жиноят ишининг қисқача баёни, эксперт ихтиёрига берилган текшириш

объектлари устида тўлиқ маълумот ҳамда эксперт томонидан ҳал қилиниши керак бўлган саволлар кўрсатилади.

Эксперт хулосаси ҳақидаги далолатномани текшириш қисмида текширилган объектларга мукамал равишда баён қилинади. Эксперт томонидан кулланилган текшириш усули ва методлари курсатилади.

Текшириш натижалари далолатноманинг хулоса қисмида яқунланади ва унда экспертиза олдига қўйилган саволларга жавоб берилади.

Айрим сабабларга кўра текширилаётган объектнинг сифатсизлиги ёки ундаги ўхшаш белгиларнинг камлиги ёки тамоман йўқлиги, таққослаб кўрилувчи материал ва нусхаларнинг камлиги ёки яроқсизлиги, текширишнинг асосий объектида вақт ўтиши билан сон ва сифат ўзгаришлари юз берганлиги каби бир қатор ҳолатларни хулосада кўрсатиш мумкин. Суд ва тергов ишларида экспертнинг тажрибасизлиги ва унинг текшириш услублари илмий булмаганлиги учун эксперт олдига қўйилган саволларга аниқ жавоб бермаслиги каби ҳолатлар учраб туради.

Эксперт хулосасига илова қилинадиган расм-жадвалларни солиштириб ва эксперт тузган далолатномаларни синчиклаб ўрганиб чиқиш зарур. Бундай таҳлил эксперт хулосаси устидан тўғри мулоҳаза юритишга ёрдам беради.

3. Суд-тергов ишларида экспертнинг тажрибасизлиги, унга қўйилган саволларга аниқ жавоб бермаслиги ҳоллари ҳақида.

Суд эксперти хулосалари унинг олдига қўйилган саволларга жавоб шаклида баён қилинади ва турли талқинларга йўл қўйилмайдиган аниқ, тушунарли тилда баён қилиниши лозим.

Агар хулосани тадқиқот қисмида баён қилинган текшириш натижаларининг мукамал тавсифисиз ва қўйилган масалага тўлиқ жавобсиз шакллантириш мумкин бўлмаса, хулосанинг тадқиқот қисмига ҳавола қилишга рухсат берилади.

Суд эксперти хулосасида қоидабузарлик сабаблари ва уларни содир этишга имкон берган шароитлар, шунингдек уларни бартараф этишнинг ташкилий-техникавий тавсиялари кўрсатилиши мумкин.

Эксперт хулосаси икки нусхада тузилади, текширишни ўтказган суд эксперти (экспертлари) томонидан имзоланади, унинг (уларнинг) имзоси экспертиза муассасаси муҳри билан тасдиқланади, шундан кейин хулосанинг бир нусхаси экспертиза муассасаси раҳбари томонидан суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)га юборилади, иккинчи нусхаси эса экспертиза муассасасида беш йил мобайнида сақланади.

Агар суд эксперти хулосасида эксперт текширишлари ва натижаларини тасвирловчи фотожадваллар, диаграммалар, чизмалар ва шу каби иловалар берилса, улар ҳам суд эксперти (экспертлари) томонидан имзоланади. Суд

эксперти текширишларининг бориши, шароитлари ва натижаларини хужжатлаштириш материаллари суд эксперти хулосаси нусхаси билан бирга экспертиза муассасасида сақланади. Суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)нинг талабига кўра улар йиғмажилдга қўшиб қўйиш учун тақдим этилади.

Агар суд эксперти қўйилган саволларни унинг махсус билимлари асосида ҳал қилиш мумкин бўлмаслигига ёки унга тақдим этилган текшириш объектларининг ёхуд материалларнинг яроқсизлигига ёки хулоса бериш учун етарли эмаслигига ва уларни тўлдириб бўлмаслигига ёхуд фан ва суд-экспертлик амалиётининг ҳолати қўйилган саволларга жавоб топиш имкониятини бермаслигига ишонч ҳосил қилса, у хулоса беришнинг иложи йўқлиги тўғрисида асослантирилган хужжат тузади ҳамда уни суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) юборади.

. Хулоса бериш имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома уч қисмдан: кириш, асословчи ва яқунловчи қисмлардан иборат бўлади.

Кириш қисмида ушбу Йўриқноманинг 39-бандида кўрсатилган рўйхатга мувофиқ маълумотлар баён қилинади.

Асословчи қисмида хулоса бериш имкони йўқлиги сабаблари батафсил баён қилинади.

Яқунловчи қисмида суд эксперти олдига қўйилган ҳар бир савол бўйича хулоса бериш имкони йўқлиги кўрсатилади.

Хулоса бериш имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома икки нусхада тузилади, суд эксперти томонидан имзоланади, унинг имзоси экспертиза муассасаси муҳри билан тасдиқланади, шундан кейин унинг бир нусхаси экспертиза муассасаси раҳбари томонидан суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)га юборилади, иккинчиси эса экспертиза муассасасида беш йил мобайнида сақланади.

Агар хулоса бериш имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома судда кўриб чиқиш босқичида тузилган бўлса, у суд эксперти томонидан икки нусхада тузилади ва имзоланади, улардан бири судга, иккинчиси эса экспертиза муассасаси раҳбарига тақдим этилади.

Агар бир масала бўйича эксперт хулоса берса, бошқаси бўйича хулоса бериш имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома тузиш учун асос мавжуд бўлса, у ҳолда ягона хужжат - суд эксперти хулосаси тузилади.

Суд эксперти:

суд экспертизасини ўтказиш билан боғлиқ бўлган, ишнинг натижасидан ўзининг манфаатдор эмаслигини шубҳа остига қўядиган масалалар юзасидан процесс иштирокчилари билан шахсий алоқага киришишга;

суд экспертизасини ўтказиш учун мустақил равишда материаллар тўплашга;

ўзига топширилган суд экспертизасини ўтказишга бошқа шахсларни жалб қилишга;

суд экспертизаси натижаларини суд экспертизасини тайинлаган органдан (шахсдан) ташқари бирон-бир шахсга хабар қилишга;

агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, экспертиза муассасаси раҳбаридан ташқари бевосита бошқа бирон-бир органдан (шахсдан) суд экспертизасини ўтказиш тўғрисида топшириқлар қабул қилишга;

бошқа ташкилот ходими ёки бошқа жисмоний шахс сифатида суд экспертизасини ўтказишга ҳақли эмас.

Суд эксперти ўз фаолиятини амалга оширишда мустақилдир ва унинг фаолиятига бирон-бир тарзда аралаштиришга йўл қўйилмайди.

Эксперт ўзининг махсус билимларига мувофиқ, ўтказилган текширишлар асосида ўз номидан хулоса беради ва унинг учун жавоб беради.

Суд эксперти суд экспертизасини ўтказишга экспертиза муассасаси раҳбарининг ёзма топшириқномаси суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим) ва суд экспертизасига тушган барча материаллар билан бирга олинган вақтдан бошлаб киришади.

Суд экспертизасига тақдим этилган материалларни расмийлаштириш тартибининг бузилганлиги аниқланган тақдирда суд эксперти бу тўғрида экспертиза муассасаси раҳбарини хабардор қилади.

Экспертиза муассасаси раҳбари хулосани кўриб чиқишда нотўғри хулосага олиб келиши мумкин бўлган тўлиқ бўлмаган текширишларни, текшириш ўтказиш услубиёти бузилишини ёки унинг нотўғри расмийлаштирилганлигини аниқлаган тақдирда хулоса зарур ўзгартиришлар ва аниқликлар киритиш учун суд экспертига қайтарилади.

Агар суд эксперти ўз хулосасини тўғри деб қатъий туриб олса, экспертиза муассасаси раҳбари белгиланган тартибда хулоса бериш учун текшириш ўтказишни биринчи суд эксперти иштирокидаги суд экспертлари комиссиясига топшириш ҳуқуқига эга.

ТЕКШИРИШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Суд - бухгалтерия экспертизаси хулосаси қандай тартибда тузилади?
2. Суд-бухгалтерия экспертизаси хулосаси мазмунини тушунтириб беринг.
3. Суд - бухгалтерия экспертизасини ўтказишда қандай ашёвий далиллардан фойдаланилади?
4. Суд - бухгалтерия экспертизаси хулосаси қайси органлар учун маълумот манбаси бўлиб ҳисобланади?
5. Суд - бухгалтерия экспертизаси хулосаси қандай кўриб чиқилади

Мавзу бўйича таянч сўзлар ва иборалар

суд экспертининг хулосаси (хулоса) — суд эксперти ёки суд экспертлари комиссияси томонидан тузиладиган ва суд-эксперт текширишларининг олиб борилишини ва натижаларини акс эттирадиган ёзма хужжат;

Асосий экспертиза-экспертиза тайинлаган орган (терговчи) томонидан қўйилган саволларни аниқлаш мақсадида ўтказилган дастлабки экспертиза;

Қўшимча экспертиза- суд-экспертизаси хулосасидаги бўшлиқларнинг ўрнини тўлдириш учун асосий экспертиза саволларига янги қўшимча саволлар қўшиш, ишда янги ҳолат ва материаллар тупланиши каби пайтларда тайин қилинади.

Такрорий экспертиза — экспертиза хулосаси асосланмирилмаганда ёки унинг тўғрилигига шубҳа туғилганда, суд экспертизаси ўтказиш қоидалари жиддий бузилганда қайта экспертиза ўтказиш ҳолати;

Комплекс экспертиза- бир неча соҳадаги билимлар асосида текширилиб, пировард натижаларига қараб умумий бир хулоса чиқариш;

Мавзу бўйича тест саволлари

1. Эксперт-бухгалтер хулосаси бу...

- А) Хўжалик фаолиятига берилган баҳо.
- Б) Тергов ёки суд томонидан хўжалик ташкилотида мавжуд бўлган хато-камчиликларни аниқлаш.
- В) Текширув ўтказилаётган корхона молия ҳисоботининг объективлиги ва ишончлилигини қайта текшириш.
- Г) Бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги билимига, амалий тажрибасига суянган ҳолда унга гувоҳ сифатида маълум бўлган далилларга асосланган мутахассиснинг хулосасидир.

2. Суд-бухгалтерия экспертизаси хулосаси нимага асосан берилади?

- А) Корхона раҳбарининг буйруғига.
- Б) Бош бухгалтерининг буйруғига.
- В) Суднинг қарорига асосан.
- Г) Суд-бухгалтерия экспертизаси ҳисоботиغا.

3. Эксперт хулосаси неча қисмдан иборат?

- А) Тайёргарлик кўриш, суриштириш ва хулоса қисмларидан иборат.
- Б) Кириш, тайёргарлик кўриш, суриштириш қисмларидан иборат.
- В) Кириш, сууроқ қилиш ва хулоса қисмларидан иборат.
- Г) Кириш, суриштириш ва жамлаш қисмларидан иборат.

4. Терговчи эксперт-бухгалтерни сууроқ қилиши мумкинми?

- А) Терговчи эксперт-бухгалтерни истаган пайтида сууроқ қилиши мумкин.
- Б) Терговчи эксперт-бухгалтерни сууроқ қилиши мумкин эмас.

В) Терговчи эксперт-бухгалтерни айбланувчининг талаби билан суроқ қилиши мумкин.

Г) Терговчи эксперт-бухгалтерни фақат иш бўйича зарурат туғилган пайтда баённома расмийлаштириб, суроқ қилиши мумкин.

5.Экспертиза хулосаси экспертиза ўтказган ташкилотда неча йил сақланади?

А) 4 йил

Б) 1 йил

В) 5 йил

Г) 3 йил

6. Корхона, ташкилот ва муассасаларда моддий бойликларни талон-тарож қилинишини олдини олишда ва корхона молиявий ҳолатини яхшилашда суд-бухгалтерия экспертизаси таклифлари қайси жавобда тўлиқ ифодасини топган?

А) Суд-бухгалтерия экспертизаси таклифлари ихтиёрий бажаришга мойил бўлган ҳужжатдир.

Б) Суд-бухгалтерия экспертизаси таклифлари фақатгина корхонанинг бошқарув ходимларига тегишли бўлган ҳужжатдир.

В) Суд-бухгалтерия экспертизаси таклифлари фақатгина корхонанинг моддий жавобгар шахсларига тегишли бўлган ҳужжатдир.

Г) Суд-бухгалтерия экспертизаси таклифлари корхонада ТМЗ тўлиқ сақланишида ички меҳнат тартиб қоидаларига, қонунларга амал қилишда ҳамда корхона молиявий фаолиятини яхшилашда бевосита аҳамиятга эга бўлган ҳужжатдир.

7. Давлат суд-экспертиза муассасаларининг фаолиятини ташкилий таъминлашни ким амалга оширади?

А) Давлат суд-экспертиза муассасаларининг фаолиятини ташкилий таъминлаш, улар қайси давлат органлари тасарруфида бўлса, ўша давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Б) Давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилади.

В) Нодавлат ташкилотлари ҳисобидан.

Г) Прокуратура органлари ҳисобидан.

8. Давлат суд-экспертиза муассасаларининг фаолиятини илмий-услубий таъминотини ким амалга оширади?

А) Давлат суд-экспертиза муассасаларининг фаолиятини илмий-услубий таъминлаш, улар қайси давлат органлари тасарруфида бўлса, ўша давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Б) Суд экспертизаларини ўтказишни илмий-услубий таъминлаш тегишли давлат суд-экспертиза муассасаларига юклатилади.

В) Нодавлат ташкилотлари ҳисобидан.

Г) Прокуратура органлари ҳисобидан.

9. Суд-хуқуқ тизимида қонунийликни янада мустаҳкамлаш «Харакатлар стратегияси»нинг қайси бўлимига оид?

А) 1-бўлимига. Б) 2-бўлимига. В) 3-бўлимига. Г) 4-бўлимига.

10. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг суд экспертиза муассасаларида суд экспертизасини ўтказиш тартиби тўғрисидаги ЙЎРИҚНОМА қачон қабул қилинган?

А) 2011 йил 2 март. Б) 2010 йил 2 март.
В) 2013 йил 2 март. Г) 2014 йил 2 март.

11. Суд-бухгалтерия экспертизасининг таклифларини бажаришни назорат қилиш кимга юклатилган?

А) Корхона раҳбарига.
Б) Экспертиза ўтказган ташкилот раҳбарига.
В) Корхона раҳбарига, экспертиза ташкилоти раҳбарларига ҳамда суд ва прокуратура органларига.
Г) Барча ижтимоий ташкилотлар раҳбарларига.

12. Суд-бухгалтерия экспертизаси иш фаолияти тугаши қандай ҳужжат билан расмийлаштирилади?

А) Тугаллаш далолатномаси Б) Баённома
В) Экспертиза хулосаси Г) Сўроқ далолатномаси

13. Хулоса бериш имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома неча қисмдан иборат?

А) Икки қисмдан Б) Тўрт қисмдан В) Уч қисмдан Г) Бир қисмдан

Фойдаланишга тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар	Жойлашган жойи
1. Қаимов.У.К. ”Суд-бухгалтерия экспертизаси” Дарслик “Ўқитувчи” нашриёти Тошкент-1993 йил	СамИСИ АРМ
2. Тайиров А. “Суд-бухгалтерия экспертизаси фанидан маъруза матнлари Самарқанд-2005 йил	СамИСИ АРМ
3 . Ўразов К.Б. “Бухгалтерия ҳисоби ва аудит” ўқув қўлланма Т-Ўқитувчи 2004	СамИСИ АРМ
4. Каримов.А. ва бош. “Бухгалтерия ҳисоби” Дарслик Шарқ нашриёти 2004 й.	СамИСИ АРМ
5. Сотволдиев.А. Иткин. Ю “Бухгалтерия ҳисоби” ТПБ ва АА-2002. 1 ва 2- томлар	СамИСИ АРМ

Қўшимча адабиётлар рўйхати

1. Қонун	Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» Қонуни. 13.04.2016
2. Қонун	Ўзбекистон Республикасининг «Суд экспертизаси тўғрисида»ги ҚОНУНИ Қонунчилик палатаси томонидан 2009 йил 18 ноябрда қабул қилинган Сенат томонидан 2010 йил 7 майда маъқулланган
3. Низом	“Маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархига киритиладиган ишлаб чиқариш ва сотишга доир харажатлар таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида”ги Низом, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги (№ 54) Қарори Низомга ўзгартиришлар ва қўшимчалар Ўз.Рес.ВМ 2003 йил 15 октябрдаги “ 444 сонли Қарори
4. ЎЗ.Р. Марказий банкининг меъёрий ҳужжатлари	“Юридик шахлар томонидан касса операцияларини юритиш Қоидалари” ЎЗР Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 17 декабрда рўйхатдан ўтган № 565
5. ЎЗ.Р. Марказий банкининг меъёрий ҳужжатлари	“Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисобкитоблар тўғрисида” ги Низом ЎЗР Адлия вазирлигидан 2002 йил 15 апрелда рўйхатдан ўтган № 1122
6. БҲМС	Бухгалтерия ҳисобининг Миллий стандартлари № 1-24

	Тошкент 1999-2008
7. Таълим портали	http://www.ziyonet.uz
8. Интернет	www.ziyonet.uz
9. Ўзбекистон Респ-убликаси қонунчилик портали	http://www.lex.uz
10. СамИСИ электрон кутубхонаси	http://www.sies.uz
11. ТДИУ электрон кутубхонаси	http://www.tdiu.uz

**Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг суд
экспертиза муассасаларида суд экспертизасини
ўтказиш тартиби тўғрисидаги
ЙЎРИҚНОМА**

Мукаддима

I. Умумий қоидалар

II. Экспертиза ўтказиш учун юбориладиган
материалларни расмийлаштириш

III. Суд экспертизасини ўтказиш ва унинг
натижаларини расмийлаштириш

1-илова. Суд экспертизаси бўйича маълумотнома

2-илова. Назорат карточкаси

Мазкур Йўриқнома Ўзбекистон Республикасининг "Суд экспертизаси тўғрисида"ги Қонуни (Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2010 й., 22-сон, 173-модда), Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 2-сон), Фуқаролик процессуал кодекси (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон), Хўжалик процессуал кодекси (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 9-сон, 234-модда), Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1995 й., 3-сон), Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2011 йил 5 январдаги 5-сон қарори билан тасдиқланган Давлат суд-экспертиза муассасаси ёки бошқа корхона, муассаса, ташкилот томонидан суд экспертизасини ўтказиш тартиби тўғрисидаги намунавий низомга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг суд экспертиза муассасаларида (кейинги ўринларда экспертиза муассасаси деб юритилади) суд экспертизасини ўтказиш тартибини белгилайди.

I. УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

1. Экспертиза муассасасида суд экспертизаси фуқаролик, хўжалик ва жиноят ишлари (шу жумладан, терговдан олдинги текшириш материаллари), маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар бўйича суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки судьянинг қарори, суд ажрими асосида ўтказилади.

2. Экспертиза муассасасида суд экспертизасининг қуйидаги турлари ўтказилади:

суд хатшунослик экспертизаси, ҳужжатларнинг техникавий-криминалистик экспертизаси, изшунослик экспертизаси, йўқ қилинган маркировка белгиларини тиклаш экспертизаси, суд баллистик экспертизаси, портловчи моддалар экспертизаси, материаллар,

ашёлар ва буюмлар криминалистик экспертизаси, шу жумладан, толали материаллар ва улардан тайёрланган буюмлар экспертизаси, лок-бўёқ материаллари ва қопламалар экспертизаси, нефть маҳсулотлари ва ёнилғи-мойлаш материаллари экспертизаси, гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорлар экспертизаси, доридармонлар экспертизаси, таркибида спирт бўлган суюқликлар экспертизаси, металллар, қотишмалар ва улардан тайёрланган буюмлар экспертизаси, шишалар ва улардан тайёрланган буюмлар экспертизаси, пластмасса, резина ва улардан тайёрланган буюмлар экспертизаси, елимли материаллар экспертизаси, махсус кукунлар ва махсус маркерлар экспертизаси, бошқа объектлар, улар ичида табиати ноаниқ бўлган моддаларнинг криминалистик экспертизаси, суд тупроқшунослик экспертизаси, озиқ-овқат маҳсулотларининг экспертизаси, суд-биологик экспертизаси, одам ДНКсининг суд-биологик экспертизаси, суд-экологик экспертизаси, суд-автотехника экспертизаси, транспорт-ишшунослик экспертизаси, транспорт воситаларини ва уларнинг қисмларини баҳолаш экспертизаси, ёнғин-техникавий экспертиза, суд-иқтисодий экспертиза, суд-товаршунослик экспертизаси, суд қурилиш-техникавий экспертизаси, суд-ер экспертизаси, суд видеофонография экспертизаси.

Экспертиза муассасасида унинг ихтисослиги бўйича бошқа турдаги суд экспертизалари ҳам ўтказилиши мумкин.

3. Олий маълумотга, алоҳида ҳолларда эса ўрта махсус, касб-ҳунар маълумотига эга бўлган, муайян суд-эксперт ихтисослиги бўйича кейинги тайёргарликдан ўтган ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 16 декабрдаги 300-сон қарори билан тасдиқланган Давлат суд эксперти сифатида аттестациядан ўтказиш тартиби тўғрисидаги низомга мувофиқ давлат суд эксперти сифатида аттестациядан ўтган Ўзбекистон Республикаси фуқароси экспертиза муассасасида суд экспертизасини ўтказди.

Экспертиза муассасасида суд экспертизаси бошқа ташкилот ходими ёки бошқа жисмоний шахс томонидан ҳам ўтказилиши мумкин. Бундай ходимлар ёки жисмоний шахсларни танлаш, улар таркибини тасдиқлаш ҳамда уларнинг фаолият тартибини белгилаш экспертиза муассасаси томонидан амалга оширилади.

4. Суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) билан келишмасдан бошқа шахсларни суд экспертизасини ўтказиш учун жалб қилишга йўл қўйилмайди.

Суд экспертизасини ўтказишда экспертнинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарлиги қонун ҳужжатлари ва ушбу Йўриқнома билан белгиланади.

5. Суд эксперти қуйидаги ҳуқуқларга эга:

қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда суд экспертизаси предметиға оид иш материаллари билан танишиш, улардан зарур маълумотларни ёзиб олиш ёки кўчирма нусхалар олиш;

суд экспертизасини ўтказиш учун зарур бўлган қўшимча материаллар ва текшириш объектлари тақдим этилиши ҳақида илтимосномалар бериш;

тергов ҳаракатлари ўтказилаётганда суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг рухсати билан ҳозир бўлиш ва шу тергов ҳаракатларида иштирок этувчи шахсларға суд экспертизаси предметиға оид саволлар бериш;

суд муҳокамасида суд экспертизаси предметиға оид далилларни текширишда иштирок этиш ва сўроқ қилинаётган шахсларға суднинг рухсати билан саволлар бериш;

ашёвий далиллар ва ҳужжатларни кўздан кечириш;

ўз хулосасида нафақат ўзининг олдиға қўйилган саволлар бўйича, балки суд экспертизаси предметиға оид ва иш учун аҳамиятға молик бошқа масалалар бўйича ҳам фикрларини баён этиш;

унинг хулосаси ёки кўрсатувлари процесс иштирокчилари томонидан нотўғри талқин қилинганлиги хусусида тергов ҳаракати ёки суд мажлиси баённомасига киритилиши лозим бўлган баёнотлар бериш;

агар у иш юритилаётган тилни билмаса ёки етарлича билмаса, ўз она тилида хулоса тақдим этиш ва кўрсатувлар бериш ҳамда бундай ҳолда таржимон хизматидан фойдаланиш;

агар унинг ҳуқуқ ва эркинликларини ишни юритаётган органнинг қарорлари, шахснинг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) бузаётган бўлса, бу қарорлар, ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) устидан қонунда белгиланган тартибда шикоят қилиш.

Суд эксперти қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

6. Суд эксперти:

суд эксперти сифатида ўзини ўзи рад этиши учун қонунда назарда тутилган асослар мавжуд бўлган тақдирда, бу ҳақда суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) ёки экспертиза муассасасининг ёхуд бошқа ташкилотнинг раҳбарига дарҳол маълум қилиши;

ўзига тақдим этилган текшириш объектларини ҳар томонлама ва тўлиқ текширишдан ўтказиши, ўз олдига қўйилган саволлар юзасидан асосли ва холисона хулоса бериши;

суриштирувчи, терговчи, прокурор ёки суднинг чақирувига биноан суриштирувда, дастлабки терговда ёки суд мажлисида шахсан иштирок этиш учун келиши;

ўзи ўтказган суд экспертизаси хусусида кўрсатувлар бериши ва ўзи берган хулосани тушунтириш учун қўшимча саволларга жавоб бериши;

суд экспертизасини ўтказиши муносабати билан ўзига маълум бўлиб қолган маълумотларни ошкор қилмаслиги;

тақдим этилган текшириш объектлари ва иш материалларининг сақланишини таъминлаши;

иш тергов қилинаётганда ва суд муҳокамаси вақтида тартибга риоя қилиши шарт.

Суд эксперти зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

7. Суд эксперти:

суд экспертизасини ўтказиш билан боғлиқ бўлган, ишнинг натижасидан ўзининг манфаатдор эмаслигини шубҳа остига қўядиган масалалар юзасидан процесс иштирокчилари билан шахсий алоқага киришишга;

суд экспертизасини ўтказиш учун мустақил равишда материаллар тўплашга;

ўзига топширилган суд экспертизасини ўтказишга бошқа шахсларни жалб қилишга;

суд экспертизаси натижаларини суд экспертизасини тайинлаган органдан (шахсдан) ташқари бирон-бир шахсга хабар қилишга;

агар қонун ҳужжатларида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, экспертиза муассасаси раҳбаридан ташқари бевосита бошқа бирон-бир органдан (шахсдан) суд экспертизасини ўтказиш тўғрисида топшириқлар қабул қилишга;

бошқа ташкилот ходими ёки бошқа жисмоний шахс сифатида суд экспертизасини ўтказишга ҳақли эмас.

Суд эксперти ўз фаолиятини амалга оширишда мустақилдир ва унинг фаолиятига бирон-бир тарзда аралашинишга йўл қўйилмайди.

8. Жиноий жавобгарликка олиб келмайдиган тарзда суд экспертизаси ўтказиш тартибини бузганлиги ва суд эксперти вазифаларига виждонан муносабатда бўлмаганлиги учун экспертиза муассасасининг суд эксперти қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортилиши, бошқа ташкилот ходими ёки бошқа жисмоний шахс бўлган суд эксперти эса - суд экспертизаси ўтказишга жалб қилинадиган шахслар рўйхатидан чиқарилиши мумкин.

9. Экспертиза муассасаси раҳбарига суд экспертлик фаолиятини белгиловчи қонунлар ва бошқа қонун ҳужжатларига қатъий риоя қилган ҳолда суд экспертизасининг юқори илмий-техник даражада бажарилишини таъминлаш вазифаси юклатилади.

Экспертиза муассасаси раҳбари:

агар экспертиза муассасасида текширишларни ўтказиш учун тегишли мутахассислар ёки зарур моддий-техник база ёхуд махсус шароитлар бўлмаса, суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор ёки ажримни ижро этмасдан ҳамда суд экспертизасини ўтказиш учун тақдим этилган текшириш объектлари ва иш материалларини уч кунлик муддатда қайтариш;

суд экспертизасини тайинлаган органдан (шахсдан) суд экспертлари комиссияси таркибига мазкур ташкилотда ишламайдиган шахсларни, шу жумладан, хорижий давлатларнинг мутахассисларини, агар суд экспертизасини ўтказиш учун уларнинг махсус билимлари зарур бўлса, киритиш тўғрисида илтимос қилиш;

қўйилган масалаларни ҳал этиш учун зарур бўлган текширишларни ўтказишни ўз кучлари ва воситалари билан таъминлаётган ташкилотларга суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор ёки ажримнинг қўчирма нусхасини юбориш;

айрим ваколатларини ўзининг ўринбосари, лаборатория, бўлим ва бўлинмалар раҳбарларига юклатиш;

унга берилган экспертлик мутахассислигига мувофиқ суд эксперти сифатида ҳаракат қилиш;

суд эксперти тузилган ҳулосадаги камчиликларни бартараф қилишдан бош тортса, суд экспертлари комиссияси иштирокида тадқиқот ўтказишни ташкил қилиш;

текшириш объектлари суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) томонидан олинмаган тақдирда, уларни қонун ҳужжатларида белгиланган муддат мобайнида ушбу экспертиза муассасасида сақлаш, катта хавф туғдирадиган объектларнинг мазкур экспертиза муассасасига келиб тушиши натижасидаги зарарли оқибатларни (портлаш, ёнғин ва шу кабиларни), агар суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) ушбу объектлар билан муомалада бўлишнинг унга маълум бўлган махсус қоидалари тўғрисида раҳбарга хабар бермаган бўлса ёки улар лозим даражада ўралмаган бўлса, бартараф этиш билан боғлиқ харажатларнинг ўрнини қоплашни суд экспертизасини тайинлаган органдан (шахсдан) талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Экспертиза муассасаси раҳбари қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

10. Экспертиза муассасаси раҳбари:

экспертиза муассасасига суд экспертизасини ўтказиш учун юборилган материалларни қабул қилиши ва уларнинг мазкур Йўриқномага мувофиқлигини текшириши;

ўринбосари, тегишли лаборатория, бўлим ва бўлинмалар раҳбарига суд экспертизасини ўтказишни ташкил қилиш ҳақида ёзма топшириқ бериши;

мазкур Йўриқноманинг 12-бандида белгиланган суд экспертизасини ўтказиш муддатларини белгилаши ва унга риоя этилишини назорат қилиши;

суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор ёки ажрим олинганидан сўнг суд экспертизасини ўтказишни қўйилган саволларга жавоб бериш учун талаб қилинадиган қўламда махсус билимларга эга бўлган суд экспертларига ёки суд экспертлари комиссиясига топшириши;

суд экспертини ишга қабул қилишда унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши;

текшириш объектлари суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) томонидан олинмаган тақдирда, уларни қонун ҳужжатларида белгиланган муддат мобайнида ушбу экспертиза муассасасида сақлашни таъминлаши;

суд экспертини била туриб нотўғри ҳулоса берганлиги, суриштирув ёки дастлабки тергов маълумотларини суриштирувчи, терговчи ёхуд прокурорнинг рухсатсиз ошкор

қилганлиги, шунингдек хулоса беришни рад этганлиги ёки бу ишдан бўйин товлаганлиги учун жавобгарлик тўғрисида огоҳлантириши, ундан тегишли тилхат олиши ва мазкур тилхатни хулоса билан бирга суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) юбориши;

ўтказилаётган текширишларнинг тўлиқлиги ва сифати устидан назоратни суд экспертнинг мустақиллиги принципини бузмаган ҳолда таъминлаши;

текшириш тугаганидан сўнг хулосани, текшириш объектлари ва иш материалларини суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) юбориши шарт.

Экспертиза муассасаси раҳбари зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

11. Экспертиза муассасаси раҳбари:

суд экспертизасини ўтказиш учун зарур бўлган қўшимча текшириш объектларини суд экспертизасини тайинлаган органнинг (шахсининг) қарори ёки ажримсиз талаб қилиб олишга;

суд экспертизасини ўтказиш учун экспертиза муассасасида ишламайдиган шахсларни мустақил равишда жалб этишга;

суд экспертига муайян суд экспертизаси юзасидан текшириш жараёнини ва фикрлар мазмунини олдиндан белгилаб қўядиган кўрсатмалар беришга ҳақли эмас.

12. Суд экспертизасини ўтказиш муддатлари суд экспертизасининг мураккаблиги ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўттиз кун доирасида белгиланади.

Экспертиза муассасаси раҳбари, унинг ўринбосари, лаборатория, бўлим ва бўлинма бошлиғи томонидан суд экспертизасининг ҳажми ва мураккаблигига, шунингдек суд экспертнинг иш ҳажмига қараб:

кам объектли ва мураккаб бўлмаган текширув ўтказишга доир материаллар бўйича ўн кунгача;

кўп объектли ёки мураккаб текширувлар ўтказишга доир материаллар бўйича йигирма кунгача;

кўп объектли ва мураккаб текширувлар ўтказишга доир материаллар бўйича ўттиз кунгача бўлган муддатларни белгилаши мумкин.

Суд экспертизасини ўтказишни ўттиз кун мобайнида бажариш мумкин бўлмаган тақдирда экспертиза муассасаси раҳбари муддат ўтишидан уч кун олдин асосланган хулоса тузади ва бу тўғрида суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) ёзма равишда хабар қилади ҳамда улар билан келишган ҳолда қўшимча муддатни белгилайди.

Агар суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) билан келишган ҳолда суд экспертизасини ўтказиш учун қўшимча муддатни белгилашнинг имкони бўлмаса, суд экспертизаси ўтказилмаслиги сабаблари кўрсатилиб, материаллар суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) қайтарилади.

13. Суд экспертизасини ўтказиш муддатлари материаллар экспертиза муассасасига тушган кундан кейинги кундан бошлаб ҳисобланади ва улар экспертиза муассасаси раҳбари томонидан суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) юборилган кунда тугайди.

Суд экспертизасини ўтказиш муддатлари қуйидаги даврларга тўхтатиб турилади:

суд экспертнинг суд экспертизасига тақдим этилган материаллардаги камчиликларни бартараф этиш тўғрисидаги илтимосномасини қондириш ёки илтимосномани қондиришнинг рад этилиши тўғрисида жавоб олиш;

суд экспертизасини ўтказишни ўттиз кунгача бўлган муддатда бажариш мумкин бўлмаган тақдирда уни ўтказиш муддатларини келишиб олиш;

суд экспертнинг бошқа суд экспертизасини бажариши муносабати билан хизмат сафарига бўлиши, уни бажаришни бошқа суд экспертига топшириш мумкин бўлмаган тақдирда;

суд экспертнинг вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлиги, суд экспертизасини бажаришни бошқа суд экспертига топшириш мумкин бўлмаган тақдирда.

Қонун ҳужжатларида ва ушбу Йўриқномада назарда тутилмаган асослар бўйича экспертиза ўтказиш муддатларини тўхтатиб туришга йўл қўйилмайди.

Суд экспертизасини ўтказиш муддатлари тўхтатиб қўйилганлиги тўғрисида суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) дарҳол хабар берилади.

14. Экспертиза муассасасида фуқаролик ва хўжалик ишлари (қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолатлардан ташқари) бўйича суд экспертизаси ўтказиш билан боғлиқ харажатларни амалга ошириш иш бўйича томонларга юкланади ва суд экспертизасини ўтказиш бошлангунгача тўланади.

Ушбу банднинг биринчи хатбошида назарда тутилган харажатларга ҳақ тўлаш миқдори Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан Молия вазирлиги билан келишган ҳолда тасдиқланадиган тарифлар бўйича белгиланади.

Суд экспертизасини ўтказиш бўйича харажатлар тўланмаганлиги материалларни суд экспертизаси ўтказмасдан қайтариш учун асос ҳисобланади.

15. Суд экспертизаси экспертиза муассасасида ва унинг ташқарисида (суд мажлиси залида, воқеа жойида ва ҳоказо) ўтказилади.

Экспертиза муассасасида суд экспертизаси Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг тегишли буйруғи билан аниқланадиган хизмат кўрсатиш минтақаларига мувофиқ ўтказилади.

Суд экспертизасини тайинлаган ва экспертиза муассасасининг хизмат кўрсатиш минтақасидан ташқарида жойлашган органлар (шахслар) учун суд экспертизаси, истисно тариқасида, ушбу муассаса томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ ўтказилиши мумкин.

II. ЭКСПЕРТИЗА ЎТКАЗИШ УЧУН ЮБОРИЛАДИГАН МАТЕРИАЛЛАРНИ РАСМИЙЛАШТИРИШ

16. Суд экспертизаси фақат уни тайинлаган орган (шахс) томонидан, процессуал қонунга, ушбу Йўриқномага мувофиқ расмийлаштирилган материаллар тақдим этилган тақдирдагина ўтказилади.

17. Суд экспертизасига суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим), текшириш объектлари ва иш материаллари, шунингдек текширишларни ўтказиш ва хулоса бериш учун суд экспертига зарур бўлган суд экспертизаси предмети тааллуқли маълумотларга эга бўлган ҳужжатлар тақдим этилиши керак. Суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарорлар (ажримлар)нинг факсимил ва ёруғ сезгир қоғозга кўчирилган нусхаларини тақдим этишга йўл қўйилмайди.

18. Текшириш объектлари, агар уларнинг ўлчамлари ва хоссалари имкон берса, ўралган ва муҳрланган ҳолда суд экспертига топширилиши керак, текшириш объектлари суд экспертизасини тайинлаган шахс ёки органнинг ваколатли ходими томонидан шахсан топширилган ҳоллар бундан мустасно.

19. Суд экспертига тақдим этилган текшириш объектлари, таққословчи материаллар, маълумотларнинг ишончлилиги учун суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) жавоб беради.

20. Суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги битта қарор (ажрим)га кўп миқдордаги объектлар тушган тақдирда экспертиза муассасаси раҳбари бир қатор алоҳида-алоҳида экспертизалар ўтказилишини ташкил этиши мумкин.

21. Суд экспертизасини ўтказиш экспертиза муассасаси билан биргаликда бошқа экспертиза муассасасига (муассасаларига) топширилган тақдирда суд экспертизаларини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)да мазкур суд экспертизасининг қандай мутахассисликларга эга бўлган суд экспертлари томонидан ўтказилиши кераклиги, суд экспертлари комиссияси фаолиятини ташкил этишнинг қайси экспертиза муассасасига юкланаётганлиги ҳамда текшириладиган объектлар ва бошқа материаллар қайси экспертиза муассасасига юборилганлиги кўрсатилади.

Суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим) ҳар бир экспертиза муассасасига юборилади.

22. Қўшимча ёки такрорий суд экспертизаси тайинланган тақдирда экспертиза муассасасига хулоса ёки олдинги ўтказилган суд экспертизаси хулосасини бериш мумкин эмаслиги тўғрисидаги далолатнома барча иловалар (фотожадваллар, экспериментал материаллар ва шу кабилар) билан бирга тақдим этилади.

Қўшимча ёки такрорий суд экспертизаси тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)да уни тайинлашнинг сабаблари ва асослари албатта кўрсатилади.

23. Суд экспертизасига юборилаётган, уни ўтказиш имконини бермайдиган материалларни расмийлаштириш қоидаларига риоя этилмаган тақдирда, экспертиза муассасаси раҳбари бу ҳақда суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)га дарҳол хабар қилади.

Суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) камчиликларни бартараф этиш учун зарур чора-тадбирларни кўрмаса, экспертиза муассасаси раҳбари ўттиз кун ўтгач унга материалларни экспертиза ўтказмасдан қайтаради.

Расмийлаштиришнинг процессуал тартиби бузилган ҳолда қайта, шунингдек комиссия ёки комплекс экспертиза ўтказишга тушган материаллар суд экспертизасини тайинлаган органга (шахсга) уч кун муддатда қайтарилади.

24. Агар тайинланган суд экспертизасини экспертиза муассасасида ўтказиш назарда тутилмаган бўлса ёки экспертиза муассасаси тегишли мутахассисларга ёки асбоб-ускуналарга эга бўлмаса, экспертиза муассасаси раҳбари экспертизага тақдим этилган материалларни уч кун муддатда, экспертизаларни тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)нинг бажарилмаганлиги сабабларини кўрсатган ҳолда суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)га қайтаради.

25. Суд экспертизасига наркотик воситалар, психотроп моддалар, қимматбаҳо металллар ва тошлар, шунингдек улардан тайёрланган буюмлар, ўқотар қурооллар ва уларга ўқ-дорилар, пул белгилари ва юқори қимматга ёки аҳамиятга эга бўлган бошқа объектлар тақдим этилган тақдирда суд эксперти ушбу материалларни суд экспертизасига етказиб берган шахс ҳамда экспертиза муассасаси раҳбарларидан бирининг иштирокида идишни очиши, тарозида тортиб кўриши, тақдим этилган объектларни қайта санаб чиқиши, шунингдек тақдим этилган тартиб рақамли ва бошқа объектларнинг суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим) матнига мувофиқлигига ишонч ҳосил қилиши шарт. Уларнинг натижалари бўйича далолатнома тузилади, у экспертиза объектларини текширишда иштирок этган шахслар томонидан имзоланади.

III. СУД ЭКСПЕРТИЗАСИНИ ЎТКАЗИШ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИНИ РАСМИЙЛАШТИРИШ

26. Суд эксперти суд экспертизасини ўтказишга экспертиза муассасаси раҳбарининг ёзма топшириқномаси суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим) ва суд экспертизасига тушган барча материаллар билан бирга олинган вақтдан бошлаб киришади.

Суд экспертизасига тақдим этилган материалларни расмийлаштириш тартибининг бузилганлиги аниқланган тақдирда суд эксперти бу тўғрида экспертиза муассасаси раҳбарини хабардор қилади, раҳбар ушбу Йўриқноманинг 23-бандида назарда тутилган чоратadbирларни кўради.

27. Тақдим этилган материаллар тўлиқ бўлмаган тақдирда бу ҳақда суд эксперти экспертиза муассасаси раҳбари орқали суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)га кўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисида ёзма равишда маълум қилиш ҳуқуқига эга.

Кўшимча материаллар фақат суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) томонидан тақдим этилади.

Кўшимча материаллар ўттиз кун мобайнида тушмаган тақдирда суд эксперти текширишни мавжуд материаллар бўйича ўтказди.

28. Суд эксперти қуйидаги ҳолларда қўйилган масалалар юзасидан хулоса беришнинг иложи йўқлиги тўғрисидаги асосланган далолатнома тузади:

агар қўйилган масала суд экспертнинг махсус билимлари (ваколатлари) доирасидан четга чиқса ёки уни ҳал этиш учун махсус билимлар талаб қилинмаса ёхуд масала ҳуқуқий тусга эга бўлса;

тақдим этилган текшириш объектлари ёхуд материаллар уларнинг тўлиқ ёки сифатли эмаслиги туфайли хулоса бериш учун яроқсиз бўлса ва тўлдирилиши мумкин бўлмаса;

агар илм-фан ва экспертиза амалиётининг ҳолати қўйилган масалаларга жавоб бериш имконини бермаса;

текширишларни ўтказиш ва хулосалар бериш учун зарур шарт-шароитлар, услубий воситалар ва асбоб-ускуналар мавжуд бўлмаса, шу жумладан, суд эксперти ҳаёти ва саломатлигига касбий таваккаллик чегарасидан зиёд хавф туғилса.

Хулоса беришнинг имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома ушбу Йўриқноманинг 48-бандига мувофиқ тузилади.

29. Суд эксперти ўзига тақдим этилган объектлар ва материалларни текширишни тегишли соҳадаги билимларга амал қилган ҳолда, процессуал қонун талабларига қатъий мувофиқ равишда, ҳолисона ва муфассал амалга оширади.

Объектлар (тирик одамдан ташқари) фақат текширишни ўтказиш ва хулоса бериш учун зарур бўлган даражада шикастланган ва сарфланган бўлиши мумкин. Суд экспертизасини ўтказиш текшириш учун тақдим этилган объектнинг шикастланишини (бузилишини) ёки сарфланишини талаб қиладиган ҳолларда суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)нинг ёзма равишдаги розилиги олинган бўлиши керак, тайинланган суд экспертизасининг хусусиятлари объектнинг шикастланиши (бузилиши)ни ёки сарфланишини назарда тутадиган ҳолатлар бундан мустасно.

30. Кўриқдан ўтказиш талаб қилинадиган текшириш объектларини (экспертиза муассасасига тақдим этилган объектлардан ташқари) экспертизалардан ўтказишда суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) суд эксперти учун объектга тўсиқсиз кириш ва уни текшириш имконини таъминлайди. Кўриқдан ўтказиш суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс) томонидан ташкил этилади, унинг мажбурий иштирокида амалга оширилади ва тегишли баённома билан расмийлаштирилади.

31. Ишда иштирок этадиган шахслар қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолатларда ва тартибда суд экспертизасини тайинлаган шахс билан бирга экспертиза ўтказишда ҳозир бўлиш ҳуқуқига эга. Сабабидан қатъи назар, уларнинг йўқлиги суд экспертизасини ўтказишни тўхтатиб туриш учун асос ҳисобланмайди.

Экспертиза ўтказилаётганда ҳозир бўлган процесс иштирокчилари текширишлар жараёнига аралашушга ҳақли эмас, лекин суд экспертидан у томонидан қўлланилган текшириш усуллари ва олинган натижаларнинг моҳиятини тушунтириб беришни талаб қилиши, суд экспертига тушунтиришлар бериши мумкин.

Суд эксперти томонидан хулоса тузилаётганда, шунингдек агар суд экспертизаси суд экспертлари комиссияси томонидан ўтказилаётган бўлса, суд экспертларининг маслаҳатлашуви ва фикрларни шакллантириш босқичида процесс иштирокчиларининг ҳозир бўлишига йўл қўйилмайди.

32. Суд эксперти ўзининг махсус билимларига мувофиқ, ўтказилган текширишлар асосида ўз номидан хулоса беради ва унинг учун жавоб беради.

33. Суд экспертизасини ўтказиш икки ва ундан ортиқ суд экспертларига топширилганда, экспертиза муассасаси раҳбари улардан бирига бошқа суд эксперти (экспертлар) фаолиятини мувофиқлаштириш, текширувларнинг умумий режасини ишлаб чиқиш ва экспертларнинг маслаҳатлашувига раҳбарлик қилишни юклайди.

34. Бир хил мутахассисликка эга бўлган икки ва ундан ортиқ суд экспертларига (суд экспертлари комиссиясига) экспертиза ўтказиш топширилганда комиссияга киритилган суд экспертларининг ҳар бири текширишни тўлиқ ҳажмда амалга оширади. Суд экспертлари комиссияси текширишда қатнашган суд экспертидан ҳар бири унга рози бўлган тақдирда умумий хулоса беради. Шунингдек, суд экспертлари комиссиясида иштирок этган суд экспертлари фикрининг бир қисмини акс эттирувчи ягона хулоса берилиши ҳам мумкин. Келишмовчилик бўлган тақдирда ҳар бир эксперт келишмовчиликка сабаб бўлган барча ёки айрим масалалар бўйича алоҳида хулоса тузади.

35. Суд экспертлари комиссияси раҳбари суд экспертизаси олдида қўйилган саволларни мазмунан ечишда алоҳида устунликка эга эмас.

36. Суд экспертизасини ўтказиш учун ҳар хил мутахассисликка эга бўлган икки ва ундан ортиқ суд экспертлари (комплекс экспертиза) тайинланганда ҳар бир суд эксперти текширишни амалга оширади ва ўз ваколати доирасида хулоса беради. Комплекс экспертиза хулосасида ҳар бир суд эксперти қандай текширишлар ва қандай ҳажмда ўтказганлиги, шахсан у қандай фактларни аниқлаганлиги ҳамда қандай хулосаларга келганлиги кўрсатилади. Суд эксперти комплекс экспертиза хулосасининг ўз ваколатига тегишли бўлган қисмини имзолайди.

Олинган натижаларни баҳолаш ва якуний хулоса (хулосалар)ни шакллантиришни ваколатли бўлган экспертлар умумий хулоса (хулосалар) чиқаради. Агар суд экспертлари комиссиясининг якуний хулосаси ёки унинг бир қисми учун суд экспертларидан бири (алоҳида экспертлар) томонидан аниқланган фактлар асос ҳисобланса, у ҳолда бу ҳақда хулосада кўрсатилиши керак. Келишмовчилик ҳолатида суд экспертларининг ҳар бири келишмовчиликка сабаб бўлган масалалар бўйича алоҳида хулоса тузади.

37. Агар суд экспертизаси тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)да ҳар хил турдаги экспертизалар предметига тааллуқли масалалар мавжуд бўлса, уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида хулоса ёки хулоса беришнинг иложи йўқлиги тўғрисидаги далолатнома тузилади.

38. Суд эксперти хулосаси уч қисмдан: кириш, тадқиқот ва хулоса (яқунловчи) қисмлардан иборат бўлади.

Суд эксперти хулосасининг кириш қисмида суд экспертнинг ҳуқуқлари ва мажбуриятларини унга тушунтириш ва уни билиб туриб нотўғри хулоса берганлиги, иш материалларини ошкор қилганлиги, шунингдек узрли сабабларсиз хулоса беришни рад этганлиги ёки бундан бош тортганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилиши тўғрисида тушунтирилганлиги ҳақидаги суд эксперти тилхати олинганлиги кўрсатилади.

39. Хулосанинг кириш қисмида қуйидаги маълумотлар акс этирилади:

суд экспертизасининг тури ва унинг рўйхат рақами;

суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)нинг номи;

суд эксперти (экспертлари) ҳақидаги маълумотлар. Бунда суд экспертнинг фамилияси, исми, отасининг исми, лавозими, маълумоти, илмий даражаси ва илмий унвони, ихтисоси (умумий ва экспертлик малакаси), иш тажрибаси ва бошқа маълумотлар кўрсатилади;

материалларнинг суд экспертизасига келган вақти ва хулосага имзо чекилган вақт;

суд экспертизасини ўтказиш учун процессуал асос (қарор ёки ажрим, у қачон ва ким томонидан чиқарилганлиги);

суд экспертизасига юборилган материалларнинг номи, жўнатиш усули, ўрамнинг тури, ҳолати ва текшириладиган объектларнинг реквизитлари;

суд экспертизаси ҳал этиши учун қўйилган саволлар. Бунда саволлар суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)да келтирилган шаклда қайд этилади. Саволларни мазмунан ўзгартиришга йўл қўйилмайди, суд эксперти фақат саволга тўғри грамматик шакл бериши ва суд эксперти ихтисослигига мослаштириши мумкин. Бир неча саволлар қўйилган тақдирда суд эксперти текширув ўтказиш учун уларнинг энг мақбул тартибини таъминлайдиган изчилликда гуруҳларга бўлиб чиқиши мумкин. Суд эксперти ташаббуси билан ҳал қилинган саволлар суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)да келтирилган саволлардан кейин баён қилинади;

хулоса бериш учун аҳамиятга эга бўлган ва суд эксперти томонидан асосий маълумот сифатида қабул қилинган иш ҳолатлари;

қўйилган саволларни ҳал қилишда суд эксперти амал қилган ҳужжатлар (қарорлар, буйруқлар, қўлланмалар, услубий кўрсатмалар), шунингдек текширув ўтказишда фойдаланилган бошқа манбалар;

суд экспертизасини ўтказиш жараёнида ҳозир бўлган шахслар ҳақидаги маълумотлар (уларнинг фамилияси, исми, отасининг исми, процессуал ҳолати);

суд экспертнинг қўшимча материаллар тақдим этиш тўғрисидаги илтимосномаси (илтимоснома юборилган ва жавоб олинган вақт, илтимосномани кўриб чиқиш натижалари).

Қўшимча ёки такрорий суд экспертизаси бўйича хулосанинг кириш қисмида юқорида баён этилган маълумотлардан ташқари, дастлабки суд экспертизаси ҳақидаги маълумотлар, яъни хулосанинг рўйхат рақами ва санаси, суд экспертнинг (экспертларининг) фамилияси, исми ва отасининг исми, экспертиза муассасасининг номи, дастлабки суд экспертизасининг хулосалари ҳамда қўшимча ва такрорий суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)да келтирилган суд экспертизасини ўтказиш сабаблари баён этилади.

Текширув объектлари (ҳужжатлар, дактилокарталар ва шу кабилар), суд экспертизаси ўтказишга тааллуқли бўлган иш ҳужжатлари (кўздан кечириш ва тергов (суд) экспериментлари баённомалари, йўл-транспорт ҳодисаларининг чизмалари), шунингдек суд экспертизасини тайинлаш тўғрисидаги қарор (ажрим)да ҳавола қилинган ва ўзида бошланғич маълумотларни сақлаган бошқа материаллар экспертиза муассасасининг "RSEM" штамп, солиштирма материаллар эса "NAMUNA" штамп билан белгиланади.

40. Суд эксперти хулосасининг тадқиқот қисмида суд эксперти олдига қўйилган ҳар бир савол бўйича текшириш жараёни ва унинг натижалари ёзилади, аниқланган фактлар бўйича илмий тушунтириш берилади.

Хулосанинг тадқиқот қисмида қуйидагилар кўрсатилади:

суд экспертизаси текшируви объектларининг ҳолати;

фойдаланилган тадқиқот усуллари ва бу усуллар қўлланишининг техник шароитлари;

суд экспертизаси таҳлилининг шароитлари, мақсади ва натижалари ҳамда намуналар олиш;

хулосани асослаш учун аҳамиятга эга тергов (суд) ҳаракатлари (сўроқ, кўздан кечириш, эксперимент ва шу кабилар)нинг натижалари;

намойиш материалларига қилинган ҳаволалар, иловалар ва уларга берилган зарур изоҳлар;

олиб борилган текширув ва унинг алоҳида босқичлари натижаларига берилган суд эксперти баҳоси.

Қайта суд экспертизаси хулосасининг тадқиқот қисмида, агарда тадқиқот натижалари билан аввалги суд экспертизаси хулосасининг якунлари ўртасида тафовут мавжуд бўлса, бунинг сабаблари кўрсатилади.

Хулосанинг тадқиқот қисми махсус билими бўлмаган шахслар учун тушунарли тилда баён этилган бўлиши керак. Махсус атамалар изоҳлаб берилган бўлиши лозим.

41. Суд эксперти хулосалари унинг олдига қўйилган саволларга жавоб шаклида баён қилинади ва турли талқинларга йўл қўймайдиган аниқ, тушунарли тилда баён қилиниши лозим.

Агар хулосани тадқиқот қисмида баён қилинган текшириш натижаларининг мукамал тавсифсиз ва қўйилган масалага тўлиқ жавобсиз шакллантириш мумкин бўлмаса, хулосанинг тадқиқот қисмига ҳавола қилишга рухсат берилади.

42. Суд эксперти хулосасида қоидабузарлик сабаблари ва уларни содир этишга имкон берган шароитлар, шунингдек уларни бартараф этишнинг ташкилий-техникавий тавсиялари кўрсатилиши мумкин.

43. Эксперт хулосаси икки нусхада тузилади, текширишни ўтказган суд эксперти (экспертлари) томонидан имзоланади, унинг (уларнинг) имзоси экспертиза муассасаси муҳри билан тасдиқланади, шундан кейин хулосанинг бир нусхаси экспертиза муассасаси раҳбари томонидан суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)га юборилади, иккинчи нусхаси эса экспертиза муассасасида беш йил мобайнида сақланади.

44. Агар суд эксперти хулосасида эксперт текширишлари ва натижаларини тасвирловчи фотожадваллар, диаграммалар, чизмалар ва шу каби иловалар берилса, улар ҳам суд эксперти (экспертлари) томонидан имзоланади. Суд эксперти текширишларининг бориши, шароитлари ва натижаларини ҳужжатлаштириш материаллари суд эксперти хулосаси нусхаси билан бирга экспертиза муассасасида сақланади. Суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)нинг талабига кўра улар йиғмажилдга қўшиб қўйиш учун тақдим этилади.

45. Суд экспертизаси тугатилгандан сўнг суд эксперти мазкур Йўриқноманинг 1-иловасидаги шаклга мувофиқ маълумотнома тузади ва бу маълумотнома суд эксперти хулосаси нусхаси билан сақланади.

Дастлабки суд экспертизаси хулосасини тасдиқламаган такрорий суд экспертизаси натижалари бўйича иловалар билан хулоса нусхаси тайёрланиб, дастлабки суд экспертизасини ўтказган экспертиза муассасасига юборилади.

Такрорий суд экспертизаси тугатилгандан сўнг мазкур Йўриқноманинг 2-иловасидаги шаклга мувофиқ такрорий суд экспертизаси бўйича назорат карточкаси тўлдирилади ва экспертиза муассасасида беш йил мобайнида сақланади.

Агар суд экспертизаси бошқа экспертиза муассасаси (муассасалари) билан биргаликда ўтказилган бўлса, суд экспертлари хулосаси ва унга иловаларнинг қўшимча нусхаси (нусхалари) тайёрланиб, ушбу муассасага (муассасаларга) юборилади.

46. Экспертиза муассасаси раҳбари хулосани кўриб чиқишда нотўғри хулосага олиб келиши мумкин бўлган тўлиқ бўлмаган текширишларни, текшириш ўтказиш услуги бузилишини ёки унинг нотўғри расмийлаштирилганлигини аниқлаган тақдирда хулоса зарур ўзгартиришлар ва аниқликлар киритиш учун суд экспертига қайтарилади.

Агар суд эксперти ўз хулосасини тўғри деб қатъий туриб олса, экспертиза муассасаси раҳбари белгиланган тартибда хулоса бериш учун текшириш ўтказишни биринчи суд эксперти иштирокидаги суд экспертлари комиссиясига топшириш ҳуқуқига эга.

47. Суд экспертизасини судда ўтказишда унинг натижалари мазкур Йўриқноманинг 38-42-бандларида назарда тутилган қоидалар бўйича расмийлаштирилади.

Суд эксперти хулосаси эксперт томонидан икки нусхада тузилади ва имзоланади, улардан бири судга, иккинчиси эса экспертиза муассасаси раҳбарига тақдим этилади.

48. Хулоса бериш имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома уч қисмдан: кириш, асословчи ва яқунловчи қисмлардан иборат бўлади.

Кириш қисмида ушбу Йўриқноманинг 39-бандида кўрсатилган рўйхатга мувофиқ маълумотлар баён қилинади.

Асословчи қисмида хулоса бериш имкони йўқлиги сабаблари батафсил баён қилинади.

Яқунловчи қисмида суд эксперти олдида қўйилган ҳар бир савол бўйича хулоса бериш имкони йўқлиги кўрсатилади.

Хулоса бериш имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома икки нусхада тузилади, суд эксперти томонидан имзоланади, унинг имзоси экспертиза муассасаси муҳри билан тасдиқланади, шундан кейин унинг бир нусхаси экспертиза муассасаси раҳбари томонидан суд экспертизасини тайинлаган орган (шахс)га юборилади, иккинчиси эса экспертиза муассасасида беш йил мобайнида сақланади.

Агар хулоса бериш имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома судда кўриб чиқиш босқичида тузилган бўлса, у суд эксперти томонидан икки нусхада тузилади ва имзоланади, улардан бири судга, иккинчиси эса экспертиза муассасаси раҳбарига тақдим этилади.

49. Агар бир масала бўйича эксперт хулоса берса, бошқаси бўйича хулоса бериш имкони йўқлиги тўғрисидаги далолатнома тузиш учун асос мавжуд бўлса, у ҳолда ягона ҳужжат - суд эксперти хулосаси тузилади.

50. Суд эксперти хулосаси, суд экспертизаси текшируви объектлари бўлган предметлар ва ҳужжатлар ҳамда бошқа материаллар суд экспертизасини тайинлаган шахсга ёки экспертизани тайинлаган органнинг ваколатли ходимига ёхуд экспертизани тайинлаган орган томонидан берилган ишончнома бўйича бошқа шахсга шахсан берилади ёки экспертизани тайинлаган орган (шахс)га почта орқали юборилади.

51. Эксперт хулосасининг, суд экспертизаси текшируви объектлари бўлган предметлар ва ҳужжатларнинг ҳамда экспертизага берилган бошқа материалларнинг факсимил ёки ёруғ сезгир қоғозга кўчирилган ишончнома нусхаси орқали берилишига йўл қўйилмайди.

Суд экспертизаси бўйича МАЪЛУМОТНОМА

Рўйхат сони _____ лабораторияси (бўлими)

Иш қаердан келган _____

Иш кимдан келган _____

Иш қачон келган _____

Объектлар сони _____ Тадқиқот сони _____

Хулоса берилди:

а) қатъий _____

б) қатъий эмас _____

в) аниқлаш имконияти йўқ _____

г) хулоса беришнинг иложи йўқ _____

Жами _____

Ижрочи(лар) _____

Лаборатория (бўлим)га келган кун _____

Қўшимча материаллар талаб қилинди _____

Қўшимча материаллар олинди _____

Девонхонага топширилган сана _____

Манзилга юборилган сана _____

Жами лаборатория (бўлим)да бўлди _____ кун

Жами экспертиза муассасасида бўлди _____ кун

Фотосурат тайёрланди _____ Фотожадвал _____

НАЗОРАТ КАРТОЧКАСИ

_____ экспертиза муассасасида
"___" _____ 20__ йилда ўтказилган
_____ -сон такрорий суд экспертизаси бўйича

1. Суд экспертизаси тури _____
2. Суд экспертизаси прокуратура, ички ишлар идоралари, фуқаролик ёки жиноий ишлар бўйича суд, хўжалик суди ёки бошқа идоралар томонидан тайинланган (*чизиб қўйинг*);
3. Такрорий суд экспертизасини тайинлаш асослари: суд эксперти хулосасининг асосланмаганлиги, хулосанинг тўғрилигига шубҳа борлиги, суд экспертизаси ўтказишнинг процессуал қоидалари жиддий бузилганлиги, асос кўрсатилмаган (*чизиб қўйинг*);
4. Дастлаб ўтказилган суд экспертизаси (экспертизалари) ҳақида маълумотлар:

Т/р	Суд экспертизасини ўтказган экспертиза муассасаси	Суд экспертизаси рақами, ўтказилган санаси	Суд эксперти (экспертлари)нинг Ф.И.Ш.

5. Қайта қўйилган саволлар: _____, шулардан тасдиқланмаган яқунлар сони _____, (аввалги суд экспертизаларига нисбатан);
6. Қайта қўйилган саволлар бўйича хулосалар:
 - а) _____ -сон суд экспертизаси хулосалари билан тўлиқ,
 - б) _____ -сон суд экспертизаси хулосалари билан қисман тасдиқланмади;

(орқа қисми)

7. Дастлаб ўтказилган суд экспертизаси (экспертизалари) хулосалари тасдиқланмаганлиги сабаблари:

Ҳал этилган масалалар	Суд экспертизаси рақами ва тасдиқланмаганлик сабаблари (кодификатор бўйича)
Идентификацион	
Диагностик	
Классификацион	

Суд эксперти (экспертлари)

(Ф.И.Ш., имзоси)

Хулосалар тасдиқланмаганлиги сабаблари кодификатори:

тадқиқот учун тақдим этилган материаллар (маълумотлар) етишмаслиги ёки уларнинг сифат жиҳатидан қониқарсизлиги	1	кўрсаткичларни, коэффициентни танлашда ва ҳисобларда хато	6
аниқланган белгиларнинг нотўғри талқин этилганлиги	2	экспертнинг ўз ваколати доирасидан чиқиши	7
тадқиқот тўлиқ ўтказилмаганлиги	3	зарур асбобларнинг йўқлиги ёки ускуна ва мосламалардан нотўғри фойдаланилганлиги	8
тадқиқот услуби ёки тартиби нотўғри танланганлиги	4	эксперт тадқиқотлари нотўғри ташкил қилинганлиг	9
тадқиқот услуби нотўғри қўлланилганлиги	5	бошқа сабаблар	10

МУНДАРИЖА

	Маъруза мавзулари	Бет
	Кириш	4
1-мавзу	Суд-бухгалтерия экспертизаси фанининг моҳити ва вазифалари.	7
<i>1-маъруза</i>	<i>Бозор иқтисодиёти шароитида суд бухгалтерия экспертизасини ўтказишнинг моҳияти ва вазифалари.</i>	8
<i>2-маъруза</i>	<i>Суд-бухгалтерия экспертизаси фанининг предмети ва методи</i>	18
2-мавзу	Суд-бухгалтерия экспертизасини ташкил этиш	26
<i>1-маъруза</i>	<i>Суд-бухгалтерия экспертизасининг ташкилий шакллари</i>	27
<i>2-маъруза</i>	<i>Суд-бухгалтерия экспертизаси бюроси ва бухгалтер экспертлари</i>	37
<i>3-маъруза</i>	<i>Суд-бухгалтерия экспертизасини белгилаш ва ўтказиш погонлари</i>	44
<i>4-маъруза</i>	<i>Суд-бухгалтерия экспертизасини маълумотлар билан таъминлаш</i>	55
3-мавзу	Асосий молиявий-ҳўжалик операциялари бўйича суд-бухгалтерия экспертизасининг фаолияти	70
<i>1-маъруза</i>	<i>Касса ва банк операциялари бўйича суд-бухгалтерия экспертизаси</i>	71
<i>2-маъруза</i>	<i>Товар моддий бойликлар юзасидан суд-бухгалтерия экспертизаси.</i>	84
4-мавзу	Суд-бухгалтерия экспертизаси хулосаси ва тавсиялари	106
	Фойдаланишга тавсия этиладиган адабиётлар рўйхати	115
	Илова: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг суд экспертиза муассасаларида суд экспертизасини ўтказиш тартиби тўғрисидаги ЙҮРИҚНОМА	117

Амонов Амин Амонович

“СУД-БУХГАЛТЕРИЯ ЭКСПЕРТИЗАСИ”

Маъруза матнлари тўплами

Самарқанд, СамИСИ, 2017

**2017 йил. Қоғоз бичими А5,
Офсет қоғози. ”Times New Roman” гарнитураси
Босма табоқ 8,2
Буюртма № 167 Адади 20 нусха**

**Самарқанд иқтисодиёт ва сервис институти
босмахонасида чоп этилди.
Манзил: А. Темур кўчаси, 9 уй.**